ЗБОРНИК РАДОВА

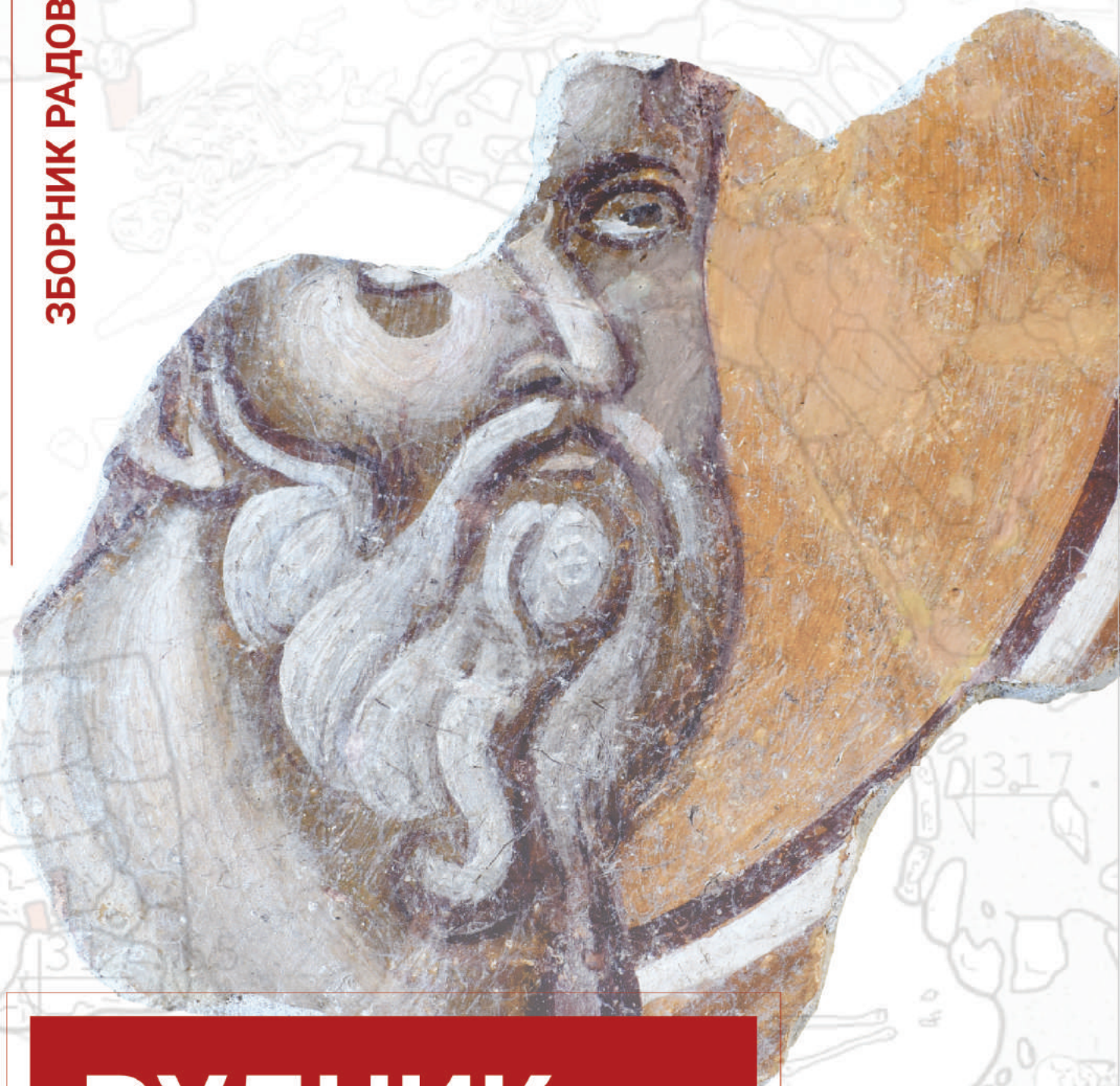

РУДНИК И ВЕНЧАЦ

са околином у средњем веку и раној модерни

РУДНИК И ВЕНЧАЦ СА ОКОЛИНОМ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И РАНОЈ МОДЕРНИ

РУДНИК И ВЕНЧАЦ СА ОКОЛИНОМ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
И РАНОЈ МОДЕРНИ

RUDNIK AND VENČAC MOUNTAINS WITH
THEIR SURROUNDINGS IN THE MIDDLE AGES
AND THE EARLY MODERN AGE

Издавачи
Народни музеј у Аранђеловцу (Мишарска 19)
Центар за историјску географију и историјску демографију, Филозофски факултет – Универзитет у Београду (Чика Љубина 18–20)

За издавача
Дарко Павловић

Уређивачки одбор
проф. др Синиша Мишић
доц. др Дејан Радичевић
проф. др Марко Шуица
проф. др Ема Миљковић
доц. др Марија Копривица
др Катарина Митровић
Владан Миливојевић (секретар)

Технички уредник
Владан Миливојевић

Лектура текста на енглеском
Ксенија Дуњић

Прелом
Дејан Манделц

Дизајн корице
DeKovach

Штампа
Ђурђевдан, Аранђеловац

Тираж
300 примерака

Published by
National Museum Aranđelovac (Mišarska 19)
Center for the Historical Geography and Historical Demography, Faculty of Philosophy – University of Belgrade (Čika Ljubina 18–20)

Publisher's representative
Darko Pavlović

Editorial board
Siniša Mišić Ph.D. Professor
Dejan Radičević Ph.D. Assistant Professor
Marko Šuica Ph.D. Associate Professor
Ema Miljković Ph.D. Professor
Marija Koprivica Ph.D. Assistant Professor
Katarina Mitrović Ph.D.
Vladan Milivojević (secretary)

Technical editor
Vladan Milivojević

Proof reading (english text)
Ksenija Dunjić

Layout
Dejan Mandelc

Cover design
DeKovach

Printed by
Đurđevdan, Aranđelovac

Printed in
300 copies

НАРОДНИ МУЗЕЈ АРАНЂЕЛОВАЦ
ЦЕНТАР ЗА ИСТОРИЈСКУ ГЕОГРАФИЈУ И ИСТОРИЈСКУ ДЕМОГРАФИЈУ
Филозофски факултет – Универзитет у Београду

РУДНИК И ВЕНЧАЦ СА ОКОЛИНОМ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И РАНОЈ МОДЕРНИ

Тематски зборник радова
са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године
у Народном музеју у Аранђеловцу

Уредници:
Синиша Мишић
Дејан Радичевић
Марко Шуица

Аранђеловац
2018

NATIONAL MUSEUM ARANĐELOVAC
CENTER FOR THE HISTORICAL GEOGRAPHY AND HISTORICAL DEMOGRAPHY
Faculty of Philosophy – University of Belgrade

RUDNIK AND VENČAC MOUNTAINS WITH THEIR SURROUNDINGS IN THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN AGE

Thematic Collection of Papers
of the Scientific Conference held in National Museum Aranđelovac
October 21, 2017

Editors in chief
Siniša Mišić
Dejan Radičević
Marko Šuica

Aranđelovac
2018

САДРЖАЈ

Синиша Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*..... 7

Радивој Радић, *Рудник између Византије и Угарске у доба Комнина (Кратак осврт)*..... 15

Марина Штетић, *Рудник и околина у односима Србије и Угарске од краја 12. до последње четвртине 14. века*..... 27

Владимир Алексић, *Краљ Стефан Дечански и Владислав Немањић*..... 41

Марко Шуица, *Рудник између обласних господара на крају 14. века*..... 59

Марија Копривица, *Власт Островица и нахија Островица/Рудник*..... 71

Катарина Митровић, Дејан Радичевић, *Католичка парохија у Руднику*..... 85

Миломир Максимовић, *Руднички Власи у средњем веку*..... 99

Ема Миљковић, *Становништво нахије Рудник у другој половини 15. и 16. веку*... 117

Гордан Бојковић, *Рудник у историографији од антике до 15. века*..... 127

Дејан Радичевић, Владан Миливојевић, *Археолошка истраживања локалитета Дворине–Мацарско гробље у подножју Венчаца 2016. и 2017. године*..... 135

Ана Цицовић, Јелена Марјановић, *Археолошка истраживања на Руднику 2015–2017. године*..... 159

Дејан Булић, *Островица на Руднику*..... 177

Јована Гордић, Драган Ћирковић, *Манастир Ђурине ћелије на Руднику: прелиминарни резултати истраживања у 2016. години*..... 207

Марија Каличанин Крстић, Бојана Шаренац, *Археолошка истраживања у Каменици од 2012. до 2015. године*..... 227

Ненад Карамијалковић, *Споменик прича причу – средњовековни надгробник из рудничке Каменице*..... 247

Владан Миливојевић, *Црква Свете Николе у Доњој Шаторњи у светлу археолошких и архитектонских истраживања*..... 261

Ана Јелић, *Сликарство олтарског простора и наоса цркве манастира Благовештења Рудничког*..... 293

CONTENTS

Siniša Mišić, *The Territorial and Administrative Organization of Rudnik and its Surroundings (12th–15th Century)*..... 14

Radivoj Radić, *Rudnik Between the Byzantium and Hungary in the Time of the Komnenos*..... 26

Marina Štetić, *Rudnik and its Environment in Relations Between Serbia and Hungary from the End of the 12th to the Last Quarter of the 14th Century*..... 40

Vladimir Aleksić, *The King Stefan Dečanski and Vladislav Nemanjić*..... 56

Marko Šuica, *Rudnik Between District Rulers at the End of the 14th Century*..... 69

Marija Koprivica, *"Vlast" and Nahia Ostrovica/Rudnik*..... 84

Katarina Mitrović, Dejan Radičević, *Catholic Parish in Rudnik*..... 97

Milomir Maksimović, *Vlachs of Rudnik in the Middle Ages*..... 115

Ema Miljković, *Population of the Nahiye Rudnik in the Second Half of 15th and 16th Century*..... 126

Gordan Bojković, *Historiography of Rudnik from Antiquity to the 15th Century*..... 133

Dejan Radičević, Vladan Milivojević, *Dvorine–Madžarsko Groblje Site at the Foot of the Mountain Venčac: Archaeological Excavations in 2016–2017*..... 157

Ana Cicović, Jelena Marjanović, *Archaeological Research on Rudnik Mountain 2015–2017*..... 175

Dejan Bulić, *Ostrovica on Rudnik Mountain*..... 196

Jovana Gordić, Dragan Ćirković, *The Monastery of Đurine Ćelije: Preliminary Results of the Archaeological Excavations of 2016*..... 222

Marija Kaličanin Krstić, Bojana Šarenac, *Archaeological Excavations in Kamenica from 2012 to 2015*..... 245

Nenad Karamijalković, *The Story of a Monument – Medieval Tombstone from Kamenica near Rudnik*..... 258

Vladan Milivojević, *Saint Nicolas Church in Donja Šatornja in the Light of Archaeological and Architectural Research*..... 291

Ana Jelić, *Altar and Naos Paintings in the Church of the Monastery of Annunciantion in Rudnik*..... 325

УДК: 94(497.11 Руднички крај)"11/14"

Др Синиша Мишић
Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ТЕРИТОРИЈАЛНО-УПРАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА РУДНИКА И ОКОЛИНЕ (12–15. ВЕК)*

Сажетак: *Рад се бави управном и територијалном организацијом Рудника и његове околине у развијеном и позном средњем веку. Овај простор је на почетку овог периода био део једне удеоне кнежевине, затим крајиште у више наврата. Упоредо се развијао и рудник и трг Рудник према саским узорима. Овде се расправља и о метоху Рудника и других рударских насеља.*

Кључне речи: *Србија, средњи век, удеона кнежевина, крајиште, град, трг, градски метох.*

Рудник са околином нашао се у српској држави, ако не пре, онда свакако у време великог жупана Стефана Немање (1166–1196). С обзиром на чињеницу да је на северу Немањине државе до 1190. године постојала удеона кнежевина његовог старијег брата кнеза Страцимира, са центром у Градцу Моравском, онда није погрешно закључити да је Рудник са околином припадао удеоној кнежевини кнеза Страцимира.[1] После 1190. године долази до прекомпоновања удеоних кнежевина, удеони кнежеви постају Немањини синови, а кнезу Страцимиру се губи траг. Његова кнежевина је тада вероватно прикључена земљама којима непосредно управља велики жупан. Деведесетих година 12. века долази до значајне и дуготрајне промене у односима Срба и Мађара. Савезништво које је трајало кроз скоро цео 12. век претвара се

* Рад је настао као део истраживања на пројекту *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку* (ев. бр. 177010) који финансира Министарство за просвету, науку и технологију РС.

1 Благојевић 1997, 45–62.

у непријатељство, а касније и супарништво. У новонасталој ситуацији мења се положај Рудника који постаје подручје на немирној граници. О управи на овом подручју у назначеном периоду нема никаквих података. Судећи по аналогији са другим пограничним територијама (крајина на Цетини, крајиште око Врања) може се претпоставити да је и Рудник био обухваћен неком врстом крајишке организације, на чијем челу је стајао властелин-крајишник.[2]

Више од 80 година нема никаквих вести о Руднику у историјским изворима. Први помен у 13. веку везан је за краља Драгутина (1276–1282). Наиме, према одредбама Дежевског споразума 1282. године, дотадашњем српском краљу припали су: *земља* Моравица, жупа Дабар у Полимљу и Рудник са околином. У историографији се сматра да је ово управо време када се, доласком Саса, на Руднику развија рударство, слично оном у Брскову. Рудник се први пут помиње у дубровачким изворима 1296. године у вези каравана који иде из Брскова у Рудник. Када је крајем 1301. године краљ Милутин загосподарио Рудником, он је права дубровачких трговаца у Руднику изједначио са онима која су имали у Брскову.[3] Ове две вести показују да се Рудник у међувремену развио и постао интересантан за дубровачке трговце исто као и Брсково. Отежавајућа околност за привредни развој Рудника била је близина угарске границе која је и током 14. века била изузетно немирна. У ово време, ако не пре, у управној организацији долази до извесних промена због развоја рударског и трговачког насеља на Руднику.

Ако не пре, у ово време је било успостављено уређење градског насеља по саском узору, а већ 1312. године помињу се нотар и судија. Иако се кнез у изворима помиње тек половином 14. века, ова институција је вероватно постојала од самог почетка развоја рударског насеља. Под његовом јурисдикцијом се налазило становништво градског насеља. Кнеза је или постављао владар, или је потврђивао његов избор, а са појавом кефалија они постају њихови помоћници.[4] Градска аутономија је била оличена у већу пургара (грађана) које је чинило 12 пургара укључујући и кнеза, а касније и војводу. У надлежности већа спадали су судски и управни послови и извршна власт.[5] У управи су поред већа, кнеза, кефалије (а касније војводе), учествовали и цариници који су организовали и надгледали царину и контролисали трговце и караване у вези са наплатом царине.[6]

2 Благојевић 1987, 29–42.
3 *Зборник* 2011, 345; Храбак 1984, 5–86; Шуица 2014, 264.
4 Петровић 2013, 260.
5 Петровић 2013, 262.
6 Петровић 2013, 264.

Током 14. и у 15. веку на овом простору се развија специфичан и сложен управни систем који нам је у многим појединостима непознат. Док је само градско насеље уређено по саском узору, са одређеним степеном аутономије, његова околина је уклопљена у управни систем средњовековне српске државе. У доба Немањића ова територија је била на граници и морала је у себи садржати одређене елементе крајишке управе. На челу ове управе морао је стајати властелин-крајишник, а у доба обласних господара он носи титулу војводе и најмоћнији је баштиник на крајишту. У доба кнеза Лазара и кнеза Стефана Лазаревића (до 1398) овде делује војвода Никола Зојић који стоји на челу читаве области бар у погледу војних активности.[7] Његова улога одговара оној коју су вршиле војводе на крајиштима. Поред Рудника, који је свакако имао своје управно подручје у коме се налазио систем од више утврђења која су штитила градско насеље, рударске копове, топионице и насеља, у суседству се налазила жупа (касније *власт*) Борач. Утврђеним комплексом на Руднику доминирала је Островица која је Рудник штитила са севера, а са југа комуникацију са Борчем и Честином штитило је утврђење Неваде.[8]

У повељи деспота Ђурђа Вуковића, којом потврђује поседе великом челнику Радичу Поступовићу, помиње се руднички метох. Њему су у овом метоху потврђена села: Белуђа, Продановци, Каменица, Шумени и село власи Воиковци.[9] Српски средњи век познаје више типова градских насеља, од којих су нека посведочена са метохом, а нека не. Градски метох представља земљиште у околини града (градска земља), на коме своје поседе имају становници града. У том случају међе градског метоха иду до атара најближих аграрних насеља, како је то показано на примеру Призрена.[10] У српском Приморју градска насеља су имала своје дистрикте где је градска властела (патрицијат) имала своје земље и зависне насељенике. Градски метох и градски дистрикт нису исто, а разлика је територијална и социјална. У градским метосима Призрена, Ниша и неких других градова нема сеоских насеља, а дистрикт се управо састоји од сеоских насеља. У територијалном погледу дистрикт и градска жупа (на пример Призрена) могу бити исти, али не и у погледу односа власништва над земљом и правима над насељеницима.

Међутим, у случају Рудника видимо да се у његовом метоху налазе бар 4 сеоска насеља. Да се у оквиру градског метоха могу налазити

7 Његов положај је сличан ономе који у Петрусу заузима војвода Црeп Вукославић. Детаљно о крајиштима на истоку вид. Мишић 2010, 121–128.

8 Ћирковић 1995, 13–21; Булић, Петровић 2010, 105–110.

9 Новаковић 1912, 335.

10 Благојевић 1992, 67–84.

села, поред рудничког, видимо и на примеру новобрдског и штипског метоха.[11] У прва два случаја у питању су рударска насеља, а у трећем град наслеђен из византијског управног система. У овом случају треба одговорити на два питања. Прво, у чему је разлика између призренског и рудничког метоха и да ли су у питању два различита метоха у погледу управе? Друго, у чему је разлика између метоха са сеоским насељима и дистрикта?

Део одговора на прво питање пружа нам повеља великог челника Радича Поступовића манастиру Кастамониту из 1430. године. Он даје приход од делова које има у Руднику на пола Кастамониту и својој задужбини манастиру Врањевштници, као и приходе од кола *које је сагрaдио у свом селу у Каменици*.[12] Из деспотове повеље знамо да се Каменица налази у рудничком метоху. Сада је очигледно да су сеоска насеља која су улазила у руднички метох била на неки начин везана за рударску производњу. У њима су живели зависни насељеници који су се бавили рударским пословима (копање руде, испирање, топљење). Због тога су она чинила јединствену управну целину са градским насељем. Велики челник Радич Поступовић је имао учешћа у рударској производњи, па је због тога имао и своја села рудара и топиоличара у рудничком метоху. У овом случају прави се суштинска разлика у односу на градски метох као земљиште где становници града имају своје вртове, воћњаке и винограде, што је случај са призренским метохом. Овде су у питању сеоска насеља везана за рударску производњу, а њихова аграрна функција је од секундарног значаја. Слично се може рећи и за градски метох Новог Брда у који се, судећи према повељи деспота Стефана Лазаревића, рачунало и село Копривница, удаљено од Новог Брда око 15 км.[13] Управо на том простору, између града и села, налазе се остаци старих рудника и рударских радова. Сва убицирана кола (топионице) налазе се на поменутом простору, дуж Криве реке.[14] Очито да је село Копривница било везано за рударску производњу и због тога у управном погледу директно потчињено градским властима Новог Брда. И у томе је једна од битних разлика у односу на дистрикте приморских градова. Дистрикти су потчињени феудалном господару (граду и његовим грађанима).

Руднички метох, који је вероватно формиран током 14. века, одржао се до краја српске средњовековне државе. Деспот Ђурађ Вуковић и син му Лазар септембра 1456. године дарују манастир Врањевштницу градачком митрополиту Венедикту, па му дарују и све што би се

11 Ћирковић 1986, 32.
12 Новаковић 1912, 549, 551.
13 Младеновић 2007, 372.
14 Петровић 2015, 142–143.

нашло *под ту цркву у Руднику или рудничком метоху*.[15] Овде се јасно прави разлика између онога што се налази у градском насељу Руднику и онога што се налази у градском метоху. Такође, видимо да је руднички метох опстао до доласка Турака, без обзира на управну реформу деспота Стефана Лазаревића. То опет говори о чињеници да је он био важан у организацији рударске производње и да је то основни разлог његовог постојања. Руднички метох се на северу простирао до данашњег села Војковци, а на југу до Црнуће, то јест до средњег тока Црнућке и Каменичке реке.[16] Поред Рудника, Новог Брда и Копорића, вероватно су и друга развијенија рударска насеља имала своје метохе у којима су били настањени људи који су били неопходни за процес рударске производње (рудари, топионичари). Постојање таквих насеља је археолошки потврђено код рудника Глуха Вас (Глухавица).[17] Дакле, можемо закључити да у средњовековној српској држави имамо две врсте метоха: без сеоских насеља – непосредна околина града (Призрен, Ниш) и са сеоским насељима када су у питању рударска насеља која су везана за рударску производњу. Важно је напоменути да ова насеља не губе аграрни карактер, али им је то секундарно занимање у односу на послове у рударству. Посматрано у целини градски метох, без обзира на његову садржину (са или без села) служио је томе да обезбеди неопходне потребе граду у снабдевању и радној снази у случају рударске производње. Зато је метох под непосредном управом градских власти. На производе из метоха нису узимане царине на градском тргу. На пример *īсуњ* није узиман од вина произведеног на градском метоху. На овај начин је подстицана производња у оквиру градског метоха, потребна за функционисање града или рударске производње.[18]

Руднички крај, као и цела Деспотовина, подвргнути су реформи управе коју је спровео деспот Стефан Лазаревић негде око 1410. године. Реформа је била војног карактера, а њоме су као нове територијално-управне јединице уведене *власти* на чијем челу се налазе војводе, а оне носе називе по утврђеним градовима, својим седиштима. Константин Филозоф каже да је деспот овом реформом на кључна места поставио себи одане људе.[19] На простору Рудника и околине основане су Островичка и Борачка власт. Обе се помињу у повељи деспота Ђурђа и Лазара (1456) градачком митрополиту Венедикту. Он је у Островичкој власти добио села: Врањевштницу, Белућу и

15 Новаковић 1912, 755–756.
16 Петровић 2015, 143.
17 Поповић 1995, 69–88.
18 Петровић 2015, 144.
19 Јагић 1875, 283–284; Константин Филозоф, 99–100.

Осјаке, а у Борачкој власти Другу Врањевштницу, Граховац и Коњушу.[20] Данашња Врањевшница настала је спајањем обе Радичеве, налази се у горњем току реке Груже, североисточно од Доње Врбаве, а граница између Островичке и Борачке власти ишла је између две Врањевштнице.[21] Можемо закључити да се Борачка власт простирала на север до горњег тока реке Груже, а већ на левој обали ове реке налазила се Островичка власт. Граница између ове две власти указује на чињеницу да су им границе прецизно одређене и територијално дефинисане.[22] Како смо напред видели у истој повељи се помиње и руднички метох, што значи да власт и метох постоје паралелно. Село Белуђа је 1430. године било у рудничком метоху, а 1456. године у Островичкој власти, што значи да је у међувремену оно одузето метоху, који је на тај начин смањен на југу, што опет значи да су границе градског метоха биле променљиве.

У Островичкој власти своје поседе је имао и велики логотет Стефан Ратковић, који су дати војводи Марку Алтомановићу, а Стефан Ратковић је добио друге поседе у Мачви. У Островичкој власти у питању су следећа села: Стрмово, Гунсановце и Мариновац. Стрмово се 1532. године помиње као Стрново, а данас би то могло бити село Стрмово између Венчана и Барошевца.[23] Судећи по распореду напред поменутих насеља Островичка власт се простирала од леве обале горњег тока реке Груже па на север, а судећи по положају села Страгари, у изворишном делу Јасенице граничила се са Лепеничком и Некудимском власти. На север се пружала најдаље до тока потока Пештан, а на запад до долине Љига, у горњем и средњем току ове реке.[24] Борачка власт се на северозападу граничила са Лепеничком власти, а та граница је ишла између села Кутлова и Коњуше, која се налази југозападно од данашње Врањевшнице.

Пре него што је уведена Островичка власт на челу са војводом, Рудником и његовом околином (вероватно слична територија оној коју је обухватала и поменута власт) управљао је кефалија. Крајем 14. и почетком 15. века ову дужност је обављао Петар Бољадиновић. Већ 1414. године у Руднику се помиње војвода Мазарек, који је 1421. године већ био у Зети.[25] Он је у ствари био војвода Островичке власти под коју је потпадао и сам Рудник. Све до 1420. године у Руднику се одржао и кефалија, али са смањеним надлежностима које су се односиле само на цивилне послове јер су војни послови у целини припали островичком војводи.

20 Новаковић 1912, 755–756.
21 Новаковић 1912, 755–756.
22 Мишић 2007, 17.
23 Мишић 2007, 11.
24 Мишић 2007, 17–18.
25 Шуица 2014, 274.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Благојевић 1987 – М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 29–42.
Благојевић 1992 – М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 67–84.
Благојевић 1997 – М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62.
Булић, Петровић 2010 – Д. Булић, В. Петровић, *Убикација средњовековног утврђења Неваде*, ВИГ 1 (2010) 105–110.
***Зборник* 2011** – *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I (1186–1321), прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.
Јагић 1875 – К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, ед. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875).
Константин Филозоф – Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, Стара српска књижевност 11, Београд 1989.
Мишић 2010 – С. Мишић, *Петрушко и Липовачко крајиште од половине 14. века до 1459. године*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић, А. Шемјакин, Крушевац 2010, 121–128.
Мишић 2007 – С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија – историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.
Младеновић 2007 – А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
Новаковић 1912 – Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
Петровић 2013 – В. Петровић, *Друштвена и просторна структура српских градских насеља у позном средњем веку*, Рукопис докторске дисертације, Београд 2013.
Петровић 2015 – В. Петровић, *Градски метох*, у: Споменица академика Милоша Благојевића, ур. С. Мишић, Београд 2015, 139–150.
Поповић 1995 – М. Поповић, *Подручје средњовековне Глухавице*, Новопазарски зборник 19 (1995) 69–88.
Ћирковић 1986 – С. Ћирковић, *Штип у 14. веку*, у: Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот, ур. М. Петрушевски, Скопје 1986, 25–37.
Ћирковић 1995 – С. Ћирковић, *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–21.
Храбак 1984 – Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник радова НМ Чачак 14 (1984) 5–86.
Шуица 2014 – М. Шуица, *Средњи век*, у: Рудник, шапат висина, ур. Б. Чеиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 263–278.

Siniša Mišić, Ph.D.
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

THE TERRITORIAL AND ADMINISTRATIVE ORGANIZATION OF RUDNIK AND ITS SURROUNDINGS (12th–15th CENTURY)
– Summary –

At the beginning of this period Rudnik and its surroundings belonged to the autonomous region of the prince Stracimir. After 1190, this territory came directly under the authority of the Grand Župan himself. Since the relations with Hungary had become very hostile, Rudnik and its surroundings were organized as the border region headed by the feudal lord – mark commander (Serb. *vlastelin-krajišnik*). After the Deževo agreement in 1282, Rudnik was included in the territory of king Dragutin. The development of Rudnik as the mining center began at that time. In 1296 the first Ragusians were registered in Rudnik. In this particular period began the special administrative system for Rudnik, in regard to the administration of the Sass. The city was governed by the prince and *Purgar* Council.

After the dissolution of the Serbian Empire and fall of the *rasap* Nikola Altomanović, Rudnik with its surroundings became part of the prince Lazar`s territory. At that time, the sources recorded the rise of the *voivoda* (duke) Nikola Zojić, who presumably was the border *voivoda*, similar to the status of *voivoda* Crep Vukoslavić in Petrus. Until the fall of Nikola Zojić in 1398, prince Stefan Lazarević administered his own authority over this region, with *kefalija* as the head. After 1410 in this region were organized *vlast* (district) of Borač and Ostrovica. Rudnik as the settlement had its own town *metoh*, which included couple of villages closely linked to the mining productions. In the Medieval Serbia existed the town *metohs* which did not include any villages, only the town land (Prizren). Both those types should be distinguished from the districts of the littoral towns.

Key words: Serbia, Middle Ages, shared principality, krajište, town, square, town metoh.

УДК: 94:327(495.02:439)"10/11"
94(497.11)"10/11"

Др Радивој Радић
Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

РУДНИК ИЗМЕЂУ ВИЗАНТИЈЕ И УГАРСКЕ У ДОБА КОМНИНА (Кратак осврт)*

***Сажетак**: У раду се расправља о односима Византијског царства и краљевине Угарске за време династије Комнина (1081–1185), тј. у 12. столећу, а са нарочитим погледом на место средњовековне српске државе у тим односима. Византија и Угарска су често биле у рату, али је било и покушаја да се између две државе склопи „персонална унија" што је у једном периоду била замисао византијског цара Манојла I Комнина. Прекретницу у међусобним односима Византије и Угарске чинила је смрт Манојла I (1180), после чега се Византија, овога пута заувек, повукла са својих вековних граница које су чинили сливови Дунава и Саве.*

***Кључне речи**: Византија, Угарска, 12. век, Комнини, Србија, сукоби, персонална унија.*

Премда је геополитички и цивилизацијски припадала латинском свету западне Европе и премда су њени владари, не без разлога, због своје оданости папству сматрани најкатоличкијим краљевима у средњем веку, за Угарску се може рећи да је готово четврт миленијума, од половине 10. до завршних деценија 12. столећа, припадала тзв. „византијском комонвелту", јединственој заједници држава и народа који су се налазили у духовној орбити Византијског царства.[1] Због својих сталних упада на простор јужно од Саве и Дунава, Угарска је

* Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Оболенски 1991, 186–197.

била незаобилазни чинилац у балканској политици Византије.[2] Како се Царство под присилом Нормана на Западу и Селџука на Истоку повлачило са својих некадашњих територија, Апенинског полуострва и знатних делова малоазијског потконтинента, и све више бивало усмерено на Балканско полуострво Угри су му постали важан спољнополитички такмац.[3]

На политичком плану, најупечатљивији доказ блиских односа између Византије и Угарске у 11. веку представљале су две круне сачуване у Мађарској. Прва, тзв. круна Константина Мономаха, послата је са царског двора на Босфору краљу Андрији I (1046–1060) или његовој жени.[4] Друга је тзв. „света мађарска круна" коју је византијски цар Михаило VII Дука (1071–1078) послао краљу Гези I (1074–1077).[5] Ова друга је својом иконографијом јасно наглашавала подређеност Угарске Византијском царству јер Византинци су кроз овако урађену круну јасно изражавали своју теорију о врховном положају свог василевса у светском хијерархијском поретку.[6] Угри, с друге стране, нису томе придавали неки особити значај,[7] него су у дародавцу са Босфора више били склони да виде племенитог и врхунског јувелира.

Односи између Византије и Мађарске почетком 12. столећа постајали су још ближи и више су наликовали партнерским него таквим у којима је једна од страна потчињена другој. Речит доказ значаја који су Угри имали у византијској спољној политици представљала је удаја принцезе Пирошке, ћерке краља Ладислава I (1077–1095), за Јована Комнина, сина и наследника цара Алексија I Комнина (1081–1118), 1104. године.[8] У овом браку рођен је будући цар Манојло I Комнин који ће водити веома активну балканску политику и са Угарском имати велике планове. Угарска принцеза, која је у Византији добила име Ирина, 1118. године, када се њен супруг Јован II Комнин попео на цариградски трон, постала је византијска царица, а касније ју је, штавише, византијска црква прогласила за светицу.[9]

У односима Византије и Мађарске кроз 12. век смењивали су се савезништво, када су северни суседи Царству слали помоћне војне одреде, с једне, са прилично честим међусобним ратовима, с друге стране. Осим тога, у складу са начелима разуђене и препредене ви-

2 Moravcsik 1970, 61 sq.; Рокаи и др. 2002, 47–60.
3 Острогорски 1959, 321 сл.
4 Moravcsik 1970, 64; Оболенски 1991, 192–193.
5 Moravcsik 1970, 64–66; Оболенски 1991, 193–194.
6 Острогорски 1970, 260–261.
7 Рокаи и др. 2002, 36–37.
8 Moravcsik 1970, 70; Varzos 1984a, 204–205; Makk 1989, 14; Stephenson 2000, 180–181; Рокаи и др. 2002, 47–48; Станковић 2006, 126.
9 Оболенски 1991, 195; Станковић 2006, 126–132.

зантијске дипломатије, Цариград је давао уточиште појединим претендентима на мађарски престо, што је у Будиму схватано као мешање у унутрашње ствари Угарске и непријатељски гест.[10] Један такав случај био је повод рату који је почео 1127. године, а поједини хроничари су га зачинили и једном личном нотом везаном за однос царског пара Јована II Комнина (1118–1143) и Ирине-Пирошке. Византијски цар је својој жени Мађарици рекао да је угарски краљ његов вазал, а она је, вероватно га не разумевши, бризнула у плач, те ју је муж у љутини наводно истукао.[11] Како било, између два двора уследила је размена увредљивих речи, па је Стефан II (1116–1131) прешао Дунав, освојио и разорио Београд, а камењем са његових зидина ојачао Земун. Потом је продро све до Ниша, Сердике и Филипопоља (Пловдива).[12] Идуће, 1128. године, византијски цар је узвратио и у успешном походу освојио тврђаву Храм, а онда прешао у Срем, заузео Земун и натоварен великим пленом преко Браничева се вратио кући.[13]

Следеће, 1129. године, Стефан II је изнова кренуо у напад и заузео Срем и Браничево. У овај рат су се уплели и Срби, а побуну великог жупана Уроша I подржали су Угри. Српски одреди су напали византијски Рас, приморали посаду да се повуче, а онда тврђаву срушили.[14] Даљи ток операција није познат, али када се византијско-угарски сукоб окончао, Срби су под недовољно познатим околностима поражени, земља им је опљачкана, а већи број заробљеника по василевсовој заповеди одведен је у Малу Азију и размештен у околини Никомедије.[15]

Уопште, када је реч о спољнополитичком положају ондашње српске државе, па, наравно, и подручја Рудника, може се рећи да се Србија, метафорички речено, налазила између чекића и наковња, тј. између две моћне силе, Византије и Угарске.[16] То је значило да се односи Ромеја и Мађара у 12. веку не могу пратити, а да у њих нису укључени и Срби. Не треба губити из вида чињеницу да су на тај начин српски велики жупани били инволвирани у ондашње сложене међународне односе и да је Србија тада ступила на ширу позорницу европске историје. Тако су се, на пример, Срби 1149. године укључили у велику антивизантијску коалицију коју је чинило неколико европских држа-

10 Makk 1989, 63 sq.; Оболенски 1991, 195; Font 2007, 235.

11 Рокаи и др. 2002, 48–49.

12 Cinn. 10–11; Chon. 16; *Виз. извори* IV, 6–10, 117–118. Уп. Makk 1989, 24; Stephenson 2000, 206–210; Рокаи и др. 2002, 49.

13 Cinn. 11–12; Chon. 17–18; *Виз. извори* IV, 10–13, 118–119. Уп. Chalandon 1912, 57 sq.; *ИСН* I, 200; Makk 1989, 25; Рокаи и др. 2002, 49.

14 Cinn. 12; *Виз. извори* IV, 14–15. Уп. *ИСН* I, 200.

15 Chon. 16; *Виз. извори* IV, 116–117. Уп. Chalandon 1912, 59–60; *ИСН* I, 200.

16 Laurent 1941, 109–129.

ва: Угарска, Краљевина Нормана из јужне Италије, Велфи у Немачкој, Француска. По много чему, управо је 12. век био преломно доба српске средњовековне историје.[17] Упорна и постојана борба српских великих жупана за стицање независности није поклекла пред знатно појачаном војно-политичком делатношћу византијског василевса на Балканском полуострву.[18]

Кроз 12. столеће је углавном приметна сарадња Мађара и Срба, а српски велики жупани су стрпљивом политиком настојали да унапреде положај своје земље у односу на Царство са седиштем на Босфору.[19] У оквиру брачне дипломатије, Јелена, ћерка великог жупана Уроша I, удала се за угарског престолонаследника и будућег краља Белу II (1131–1141), сина Стефана II, и убрзо постала веома утицајна на угарском двору.[20] И Белош, Јеленин брат, стекао је веома успешну политичку каријеру у Угарској.[21] Овај савез Мађара и Срба био је веома драгоцен за српске велике жупане.

Византијско-угарски односи улазе у нову фазу са доласком Манојла I Комнина на цариградски престо, 1143. године, који је од оца наследио осетљив однос с мађарском краљевином. Сачувани изворни подаци казују да је он у току двадесет две године најмање десет пута упао у Мађарску.[22] Неупуштајући се у подробности ових бурних догађаја, о којима опсежно приповедају византијски историчари Јован Кинам и Никита Хонијат,[23] треба напоменути да су посреди била збивања хронолошки груписана у два раздобља: прво између 1149. и 1155, а потом, друго, између 1162. и 1167. године.[24] У вишегодишња сучељавања двеју сила, у којима је ратна срећа често мењала страну, укључивала се и Србија, понекад у жељи да новонастало стање искористи за неке своје интересе, а каткад и зато што није била у стању да избегне неку врсту неутралности јер су се сукоби одигравали и на њеном тлу.

17 Калић 1998, 95 (= Калић 2006, 535).

18 *ИСН* I, 201.

19 Калић 1998, 96 (= Калић 2006, 536).

20 Калић 1998, 97 (= Калић 2006, 537).

21 Makk 1989, 36 et passim; Калић 1997, 63–79 (= Калић 2006, 623–642).

22 Оболенски 1991, 195.

23 Cinn. 101–103, 103–113, 113–118, 119–121, 124, 126–127, 130–134, 203–204, 212–215, 216–218, 221–227, 231–232, 236, 238–248, 248–249, 257–260, 262–263, 270–274; Chon. 89–93, 100–102, 126–128, 132–136, 153–157, 158–159; FBHH, 195–247 (Јован Кинам), 259–296 (Никита Хонијат); *Виз. извори* IV, 22–55, 56–101 (Јован Кинам), 122–130, 130–148 (Никита Хонијат).

24 Chalandon 1912, 399–415, 469–490; Јиречек 1952, 142–146; Moravcsik 1970, 79–89; *ИСН*, 202–208; Magdalino 1993, 78–83; Рокаи и др. 2002, 51–55; Font 2007, 223–224; СНВЕ, 642, 684–686.

Византија је у ратовима вођеним педесетих година 12. столећа углавном настојала да очува постојеће границе на Балканском полуострву и налазила се у некој врсти дефанзиве у односу на Угарску.[25] Међутим, у ратовима вођеним шездесетих година 12. века Царство је наступало са знатно ширим плановима који су у својим најдаљим дометима подразумевали потчињавање Угарске. У жељи да такав план оствари, Манојло I Комнин се служио мешавином грубе силе и танане дипломатије.

Византијски василевс је имао далекосежан политички програм с циљем да обнови византијску хегемонију на Западу и оживи Јустинијаново доба, план који се показао као нереалан.[26] Главна препрека таквим тежњама била је немачка царевина Фридриха I Барбаросе (1152–1190). Отуда је Мађарска, као источни сусед Немачке, била важна византијском цару. Он је желео да му она буде драгоцена одскочница за подухвате у средњој Европи.[27] Византијски цар је угарску краљевину видео као некакву тампон зону између Византије и немачког царства.[28] С разлогом се може говорити да је Манојло I Комнин посматрао византијску политику према Србији, а у његовом случају и према Угарској, као унутрашњи проблем Царства.[29] Отуда је током читаве своје владавине наступао руковођен таквим поимањем како балканске, тако и шире, европске, политике Царства.

Манојло I Комнин дошао је на идеју да Мађарску сасвим припоји Византији, а то је покушавао на два начина: најпре војним интервенцијама које су пратили дипломатски преговори, а када се то показало недовољно делотворним, приступио је на први поглед веома необичном плану – сједињавању Мађарске и Византије у оквиру једне персоналне уније.[30] Са византијске тачке гледишта, како истичу меродавни стручњаци, тај план није имао преседана у дотадашњој историји „византијског комонвелта“.[31]

Мађарски принц Бела, син пређашњег краља Гезе II (1141–1162), доведен је у византијску престоницу 1163. године где је заручен са Манојловом ћерком Маријом.[32] Пришао је византијској цркви, добио име Алексије и новоуспостављену титулу деспота, највише дворско

25 *ИСН* I, 207; Makk 1989, 42–62; Stephenson 2000, 229–230 (са унеколико другачијом хронологијом од оне коју је предложио Ференц Мак).
26 Острогорски 1959, 361–362; СНВЕ, 639–640.
27 Оболенски 1991, 195; Magdalino 1993, 83.
28 Magdalino 1993, 81–82. Такође вид. Stephenson 2000, 271.
29 Станковић 2008, 272.
30 Рокаи и др. 2002, 55.
31 Оболенски 1991, 195.
32 Varzos 1984b, № 153, 439–452.

достојанство у Царству чији је он био први носилац.[33] Као византијског васпитаника, таст Манојло I Комнин га је спремао за наследника.[34] У то време, византијски цар је већ био превалио четрдесет пету годину живота, а није имао мушког потомства.

Последње војевање Манојла I Комнина у Угарској одиграло се у лето 1167. године. Он је претходно истерао угарског вазала бана Борића и завладао Босном, као и оностраним Сремом.[35] У бици која се одиграла у близини реке Саве Византинци су нанели тежак пораз Угрима. Била је то „најимпресивнија војна победа коју је царска војска остварила за владавине Манојла I".[36]

У научној литератури се може прочитати да је том приликом „мађарска краљевина признала сизеренство Византије".[37] У мађарској научној литератури постоји тежња да се унеколико релативизују исход и последице византијско-угарског ратовања из 1167. године.[38] Наглашава се и чињеница да после победе византијски одреди нису имали довољно снаге за дубљи продор у унутрашњост угарске краљевине. Склопљено је примирје тако што је спорна територија Срема подељена на два дела: део „изнад" реке Саве припао је Угарској, а онај „испод" Византији. Тим примирјем окончан је не само овај рат, него, уопште, вишедеценијско сучељавање Византијског царства и Мађарске.[39] Тачно је да се угарски краљ у свом односу према Византијском царству није могао изједначити са вазалним положајем српског великог жупана,[40] али се губи из вида ступањ неравноправности у савезништву Византије и Угарске. Основано се истиче да је мађарска држава уврштена међу царске „client states" на сличан начин као и јерусалимска краљевина.[41]

Подвиг византијског оружја, на другој страни, у великој мери је оправдавао епитет „унгрикос (угарски, мађарски)" у титулатури византијског василевса.[42] Важно је нагласити да све до краја његове владавине мађарска монархија се, „изгледа, није противила свом подређеном положају у византијској заједници народа".[43]

33 Фердинчић 1960, 27–29; Рокаи и др. 2002, 55; Станковић 2008, 160 сл.
34 Laurent 1941, 111 sq.; Moravcsik 1970, 89–91; Makk 1989, 79–95; Magdalino 1993, 79; Stephenson 2000, 259–261; Рокаи и др. 2002, 55; Станковић 2006, 143.
35 Ћирковић 1964, 43.
36 Magdalino 1993, 80.
37 Оболенски 1991, 195.
38 Makk 1989, 101–103, 112–113.
39 Рокаи и др. 2002, 54–55.
40 Makk 1989, 102–103, 112–113.
41 Magdalino 1993, 81 n. 206.
42 Edict of 1166, 324. Уп. Оболенски 1991, 195; Бабић 2016, 42–44.
43 Оболенски 1991, 196.

До промене плана о персоналној унији дошло је 1169. године када се Манојлу I родио син Алексије Комнин.[44] Уследио је василевсов радикалан потез. Он је раскинуо веридбу своје ћерке са Белом-Алексијем и мађарског принца оженио принцезом Агнезом-Аном од Шатијона, а одузео му је и титулу деспота и доделио ниже достојанство цезара.[45] Како било, овај некоректан гест Манојла I Комнина није поколебао Белину оданост Византији. Било је очигледно да су десет година које је провео у Цариграду оставили неизбрисив траг на његовом будућем животу. Отуда не треба да изненађује чињеница да Белу-Алексија једна средњовековна угарска хроника назива „Грк (Graecus)".[46] Пре одласка из византијске престонице он се Манојлу I заклео на верност, тврдећи да ће увек пред очима имати „интересе цара и Ромеја".[47] Показало се да је Бела, који је 1172. године постао краљ Угарске, дато обећање и одржао. Зна се, на пример, да је Бела III (1172–1196) послао мађарске одреде као помоћ Византинцима у бици код Мириокефалона, 1176. године,[48] у којој су Селџуци поразили хришћанску војску.

Када су српске земље у питању, биле су то године владавине великог жупана Стефана Немање (1166–1196) и његових настојања да се некако ослободи византијске супрематије.[49] Покушај да искористи рат Венеције и Византије, међутим, завршио се његовим потчињавањем Манојлу I Комнину и учествовањем у царевом тријумфу у Цариграду.[50] Од тог тренутка до краја владавине Манојла I, Немања, као ни Бела III уосталом, нису ништа предузимали против Византијског царства, па су на балканском ратишту уследиле мирне године.[51]

Нови моменат у троуглу Византија – Угарска – Србија представљала је смрт византијског цара Манојла I Комнина у септембру 1180. године,[52] догађај који је, како се испоставило, имао карактер кобне прекретнице. Чувене су пророчке речи које је забележио савременик Евстатије Солунски: „Чини се као да је божјом вољом решено да заједно са царем Манојлом Комнином умре све здраво у царству Ромеја и да са заласком тог сунца сви ми будемо потопљени у непрозирну та-

44 Moravcsik 1970, 90; Станковић 2006, 144.
45 Ферјанчић 1960, 29; Оболенски 1991, 196; Magdalino 1993, 80–81; Станковић 2008, 173 сл.
46 Оболенски 1991, 196.
47 Оболенски 1991, 196; Рокаи и др. 2002, 55.
48 Laurent 1941, 115; Moravcsik 1970, 91; Makk 1989, 113; Оболенски 1991, 196; Рокаи и др. 2002, 55.
49 *ИСН* I, 210–211; Ферјанчић 2000, 31 сл.
50 Ферјанчић 2000, 35–36; Станковић 2008, 282; Вучетић 2013, 493–503.
51 Font 2007, 233–234.
52 Laurent 1941, 116; Острогорски 1959, 370.

му“.[53] Манојлова смрт на неки је начин ослободила Стефана Немању и Белу III обавеза које су му дали, а збивања у Византији су им пружила прилику да се, као својеврсни „осветници“, окрену против Царства. Четрнаестогодишњи Манојлов син и наследник Алексије II Комнин (1180–1183) убијен је по наређењу Андроника Комнина,[54] Манојловог брата од стрица и дугогодишњег такмаца.[55] Уклонивши и остале Манојлове блиске рођаке, он је завладао Византијом.

Бела III је већ 1181. године успео да мађарској круни потчини део Хрватске, Далмацију и Срем,[56] а убрзо је византијски вазал у Босни, бан Кулин (1180–1204), устао против Царства.[57] Ратне операције су се затим пренеле на дунавску границу и у Поморавље, те је целокупни систем византијске власти на том делу Балканског полуострва доведен у питање. Испоставило се да су резултати политике Манојла I Комнина, изграђивани упорно и стрпљиво током дугог периода, изгубљени у року од само неколико година.[58]

Већ 1182. године Угри су се устремили на Београд и Браничево, а следеће 1183. године борбама против Византије на простору Моравске долине придружио се и Стефан Немања. Савезничке угарско-српске чете су опустошиле околину Ниша и продрле до Сердике (Софија). Краљ Бела III се вратио у Угарску, а Стефан Немања је наставио борбе, дубоко продро у византијске територије и за кратко време веома размакао границе српске државе.[59]

Угарски владар Бела III покушао је да оживи некадашње планове Манојла I Комнина. Поуздајући се у нагло опадање популарности Андроника II Комнина (1183–1185), чија се владавина у Византији све више претварала у најстрашнију страховладу, мађарски краљ је по жениној смрти 1184. године изашао с предлогом да се ожени Теодором, рођаком Манојла I Комнина.[60] Премда је постојала озбиљна

53 Eustazio di Tessalonica, 18.

54 Varzos 1984a, № 87, 493–638.

55 Radojčić 1907, 63; Острогорски 1959, 371–372.

56 Brand 1968, 31, 47; *ИСН*, 251; Stephenson 2000, 281 sq.

57 Ћирковић 1964, 46–47.

58 *ИСН* I, 251–252. Такође вид. Stephenson 2000, 271.

59 Јиречек 1952, 152; *ИСН* I, 252; Makk 1989, 115 sq.; Ферјанчић 2000, 37.

60 У старијој литератури се веровало да је у питању Манојлова старија сестра за коју се наводи да је била знатно старија од Беле III. Вид. Moravcsik 1967, 311; Moravcsik 1970, 93; Makk 1989, 119; Оболенски 1991, 197. Међутим, Константин Варзос, несумњиво најбољи познавалац историје породице Комнина, у својој волуминозној двотомној историји овог византијског царског рода, указује да је посреди једна друга Теодора, заправо унука Манојлове сестре Теодоре и удовица војсковође Андроника Лапардаса. Уп. Varzos 1984a, №29, 399–411 (просопографска белешка о Теодори Комнини, старијој сестри Манојла I), 588; Varzos 1984b, 364, 884. Такође вид. *ODB* 1991, I, 278 (Ch. Brand) где је исправно наведено да је у питању била рођака, а не старија сестра Манојла I Комнина.

препрека, проистекла из чињенице да је Теодора већ била монахиња, очекивања Беле III нису била безизгледна. Ако се узму у обзир напетост и расуло у Византијском царству, као и постојање пролатинске партије у Цариграду чији је утицај непрестано јачао, а не изгуби из вида војна снага Мађара, онда постаје јасно да су његова надања имала оправдање.[61]

Међутим, већ у септембру 1185. године у византијској престоници су се одиграли догађаји који су из корена променили ситуацију. Разуздана светина је у слепом бесу на цариградским улицама буквално растргла василевса кога је недавно дочекала као ослободиоца Царства.[62] На престо је ступила нова династија, царски дом породице Анђела, а у измењеној ситуацији цариградски синод је одбио да Теодору ослободи монашког завета. За угарског краља је то значило својеврстан крах његових брачних и владарских планова на овој страни.[63] Ипак, Бела III је и даље одржавао пријатељске везе са Византијом, па је своју кћи Маргариту удао за новог цара Исака II Анђела (1185–1195, 1203–1204).[64] При том је мађарски краљ као мираз своје ћерке уступио Византији освојене области у Србији. Марија је од тих области задржала оностране Срем који су потом као апанажу добили њени синови Калојан Анђео и Виљем од Сентомера.[65]

Византија се повукла са својих вековних граница које су чинили сливови Дунава и Саве. Слом византијске власти на овој страни упоредив је са катастрофом из 602. године када је ромејска војска напустила лимес и кренула ка Цариграду, док је Балканско полуострво било препуштено Словенима.[66] Разлика је једино у томе што је почетком осамдесетих година 12. столећа то учињено заувек.

Србија је, на другој страни, у годинама које су следиле, али са новом византијском династијом Анђела, направила велики корак ка признању унутар тзв. „византијског комонвелта".[67] Међутим, убрзо је дошло и до драматичних промена у односима са Угарском јер су наследници Беле III, који се упокојио 1196. године, имали сасвим другачији однос према Србији од својих претходника. Од некадашњег савезника, што је Угарска била кроз читав 12. век, северни сусед Србије се претворио у својеврсног противника, па ће односи двеју држава кроз 13. столеће бити углавном супарнички.

61 Laurent 1941, 118; Moravcsik 1970, 93; Оболенски 1991, 197.
62 Radojčić 1907, 92–95; Острогорски 1959, 375.
63 Brand 1968, 79; Оболенски 1991, 197.
64 Острогорски 1959, 377; Moravcsik 1967, 312–313; Brand 1968, 79–80; Makk 1989, 120.
65 Ферјанчић 1994, 49; Рокаи и др. 2002, 57.
66 Острогорски 1959, 101.
67 Острогорски 1959, 382; Ферјанчић 2000, 39–44.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Бабић 2016 – Б. Бабић, *Византија и Босна*, Бања Лука 2016.
Brand 1968 – Ch. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180–1204*, Cambridge Mass 1968.
Varzos 1984a – K. Varzos, *He genealogia ton Komninon*, tom I, Vizantina keimena kai meletai 20, Thessaloniki 1984.
Varzos 1984b – K. Varzos, *He genealogia ton Komninon*, tom II, Vizantina keimena kai meletai 20, Thessaloniki 1984.
***Виз. извори* IV** – *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971 (репринт 2007).
Вучетић 2013 – М. М. Вучетић, *Ритуал постављавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину (1172)*, Зборник радова Византолошког института 50–1 (2013) 493–503.
Edict of 1166 – C. Mango, *Conciliar edict of 1166*, Dumbarton Oaks Papers 17 (1963) 315–330.
***ИСН* I** – *Историја српског народа*, I /Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)/, Београд 1981.
Eustazio di Tessalonica – Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. S. Kyriakides, Palermo 1961.
Јиречек 1952 – К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952 (репринт: 1978).
Калић 1997 – Ј. Калић, *Жупан Белош*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 63–79.
Калић 1998 – Ј. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас Српске академије наука и уметности 384, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998, 95–106.
Калић 2006 – Ј. Калић, *Европа и Срби: средњи век*, Београд 2006.
Laurent 1941 – V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie, à la veille de la quatrième croisade*, Revue historique du sud-est européen 18 (Bucarest 1941) 109–130.
Magdalino 1993 – P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993.
Makk 1989 – F. Makk, *The Árpáds and Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.
Moravcsik 1967 – Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, Budapest 1967.
Moravcsik 1970 – Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, London 1970.
Оболенски 1991 – Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, прев. К. Тодоровић, Београд 1991.
***ODB* 1991** – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I–III, New York–Oxford 1991.
Острогорски 1959 – Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
Острогорски 1970 – Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, у: О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела, ур. Ж. Стојковић, књ. V, Београд 1970.
Радић 2003 – Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 89–97.

Рокаи и др. 2002 – П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
Radojčić 1907 – N. Radojčić, *Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolju*, Zagreb 1907.
Станковић 2006 – В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006.
Станковић 2008 – В. Станковић, *Манојло Комнин, византијски цар: (1143–1180)*, Београд 2008.
Stephenson 2000 – P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambrige 2000.
Ћирковић 1964 – С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
FBHH – Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1984.
Ферјанчић 1960 – Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
Ферјанчић 1994 – Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, у: Ваљево: постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 49–58.
Ферјанчић 2000 – Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, у: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, САНУ, Одељење историјских наука књ. 26, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 31–45.
Font 2007 – M. Font, *Emperor Manuel Comnenos and the Hingarian Kingdom*, у: Byzantina et Slavica Cracoviensia V, Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century, Cracow 2007, 223–235.
Cinnamus – Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnae 1836.
Chalandon 1912 – F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)*, Paris 1912 (reprint: New York s. d.)
CHBE – *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500–1492*, ed. J. Shepard, Cambridge 2008.
Choniates – Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. van Dieten, Berolini 1975.

Radivoj Radić, Ph.D.
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

RUDNIK BETWEEN THE BYZANTIUM AND HUNGARY IN THE TIME OF THE KOMNENOS
– Summary –

Although geopolitically and civilization-wise Hungary belonged to the Latin world of the Western Europe, and although its rulers, not without a reason, had been considered the most Catholic of all kings in the Middle Ages due to their loyalty to the Papacy, it can be stated that for almost quarter of a millennium, from the middle of the 10th century to the last decades of the 12th century, Hungary belonged to the so-called "Byzantine Commonwealth", the unique community of states and peoples who we orbiting towards to the Byzantine Empire spiritual sphere. This text discusses the relations between the Byzantine Empire and Hungary in the 12th century, with a special view on the role and place of Serbia in these relations. Cooperation between the Hungarians and Serbs was particularly frequent in this period, and the Serbian great dukes with their patient politics were attempting to improve their country's position in relation to the Empire seated on the Bosphorus. The Byzantine Empire and Hungary were often at war, but there had been attempts to reach the "personnel union" between the two states, which for a while was an idea of the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos. Unlike Serbia, which had the status of the vassal to the Byzantine Emperor, since 1167 Hungary was given the status of the imperial "client state," very much like the Kingdom of Jerusalem. The death of Manuel I Komnenos in 1180 was the turning point in the relations between the Byzantine Empire and Hungary, after hich, the Byzantine Empire, that time for good, withdrew from its centuries-long borders – basins of the Danube and Sava rivers.

Key words: Byzantium, Hungary, 12th century, Komnenos, Serbia, conflicts, "personnel union".

УДК: 94:327(497.11:439)"11/13"
94(497.11 Руднички крај)"11/13"

Марина Штетић
Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

РУДНИК И ОКОЛИНА У ОДНОСИМА СРБИЈЕ И УГАРСКЕ ОД КРАЈА 12. ДО ПОСЛЕДЊЕ ЧЕТВРТИНЕ 14. ВЕКА

***Сажетак**: У раду се посматра положај Рудника и његове околине као дела северне погранične територије средњовековне Србије према Угарској од краја 12. века, затим смена угарске, византијске и бугарске власти изнад северних граница Србије од последњих деценија 12. до 30-их година 13. века, као и положај Рудника у померањима српске границе до Саве и Дунава током 13. и 14. века. Рад је писан у контексту српско-угарских односа у наведеном периоду и угарских претензија на просторе јужно од Саве и Дунава. Детаљније су обрађени походи угарских краљева у време краља и цара Душана и цара Уроша који су претили Руднику и допирали до области рудничких планина.*

***Кључне речи**: Рудник и околина, погранична територија, крајиште, средњовековна Србија, средњовековна Угарска, 12, 13, 14 век.*

Од краја 12. века Рудник са околином представљао је засигурно део северног пограничног појаса средњовековне Србије према Угарској. На овом простору долазило је до сучељавања интереса српске и угарске политике, што ће доводити до периодичних оружаних сукоба током скоро читавог постојања српске средњовековне државе. Од времена рашког великог жупана Стефана Немање (1166–1196), најкасније остваривањем проширења државе и стицањем самосталности 1190. године, северна граница Србије усталила се на потезу од Велике Мораве до Дрине, обухватајући долину Лепенице, затим планине Рудник, Сувобор, Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколску планину, Јагодњу, Борању и Гучево, као и долину Јадра и ваљевски крај са Подгорином.[1] На простору између описане северне границе

1 Мишић 2014, 33–34; Мишић, Радић 2017, 33; Благојевић 1989а, 40; *ИСН* I, 265; Јиречек 1978, 157.

Србије и Саве и Дунава, током 12. века Угарска краљевина и Византијско царство прекрајале су границе својих територија.

Нестанком моћног византијског цара Манојла Комнина 1180. године, Византију су потресали унутрашњи немири, док је Угарска добила прилику да оживи давно уобличене претензије на простор јужно од Саве и Дунава. Освајањем дела Хрватске и Далмације постала је сусед Србије на западу, док се преузимањем оностраног Срема и освајањем Београда и Браничева, најважнијих пограничних византијских градова на Дунаву, закратко приближила северној граници тадашње Србије. Угарско-византијско пријатељство обновљено је 1185. доласком цара Исака II Анђела (1185–1195) на власт, а његовом женидбом Маргаритом, ћерком угарског краља Беле III (1172–1196), спорне територије, у виду мираза угарске принцезе, поново су се нашле унутар граница Византијског царства. Током владавине цара Исака II Анђела и првих година цара Алексија III (1195–1203) Византија је остваривала своје последње присуство на просторима јужно од Саве и Дунава.[2]

Српско-угарско савезништво одређено одупирањем заједничком непријатељу, тј. Византијском царству, окончано је у последњој четвртини 12. века. По свему судећи, политика Угарске према Србији почела је да поприма негативне обрисе већ разилажењем Стефана Немање и угарског краља Беле III (1172–1196) код Сердике 1183. године, након чега је рашки велики жупан самостално наставио ратовање против Византије. Поједини историчари сматрају да је угарски краљ још увек веровао у могућност стварања персоналне уније између Византије и Угарске под мађарском круном, у којој би се Србија свакако нашла у подређеном положају. Иако је Бела III 1185. Исаку II Анђелу још једном потврдио обећање дато још цару Манојлу Комнину приликом доласка на власт у Угарској, да ће водити политику у складу са византијском, при чему је у византијску интересну сферу улазила и Србија, Угарска је после 1190. на својим јужним границама са подозрењем гледала на проширену српску државу, којој је Византија дала признање и склапањем брака између Стефана Немањића и Евдокије, синовице цара Исака II Анђела. Отворена опасност са севера уследила је у зиму 1192/1193. када је краљ Бела III покушао да освоји Србију и замени византијски утицај угарским. Из писма упућеном папи Целестину III сазнаје се да је византијски цар послао српском великом жупану одред војске из правца запада, међутим све појединости ове угарске акције остају непознате.[3]

2 *ИСН* I, 251–252, 255, 260; Острогорски 1998, 373–374, 377; Рокаи и др. 2002, 57; Мишић, Радић 2017, 25, 27–29.

3 Вид. Laurent 1941; Laurent 1940–1942; Радојчић 1954, 12–19; Guillard 1964; *ИСН* I, 260–261.

Након свргавања Исака II Анђела 1195. године, Византија се поново нашла у незавидном положају, као у годинама ратовања Стефана Немање. Бугари су 1195. и 1196. у два наврата опустошили Серску област, док је под царем Калојаном (1197–1207) велики део Македоније дошао под бугарску власт. Немачки цар Хенрик VI (1191–1197), наслеђивањем сицилијанске круне потраживао је некадашње норманске територије од Драча до Солуна и планирао рат против Византије иступајући као заштитник права свргнутог Исака II против цара Алексија III Анђела (1195–1203). Са друге стране, Угарска је преузимањем Маргаритиног мираза 1195. поново постала северни сусед Србије. Нарушено српско-угарско пријатељство почело је да добија изразитији непријатељски карактер већ готово истовременим повлачењем српског и угарског владара са престола. Године 1196. Стефан Немања предао је великожупански престо сину Стефану, док су након смрти краља Беле III власт у Угарској наследили његови ратоборни синови – Емерих као угарски краљ (1196–1204) и Андрија као херцег Далмације и Хрватске. Све већим слабљењем Византије и изненадном смрћу немачког цара Хенрика VI 1197, најјачи политички чиниоци у Европи постали су папа Иноћентије III (1198–1216) и Угарска краљевина, док ће моћ млетачког дужда Енрика Дандола добити своју пуну демонстрацију у крсташком освајању Цариграда 1204. године.[4]

Унутар таквог односа снага у последњим годинама 12. века, Угарска је обновила своје претензије јужно од Саве и Дунава, које су се тицале примарно византијских градова на траси Цариградског друма, где ће се често сучељавати са бугарском политиком. Угарска је поново демонстрирала непријатељство према Србији 1198, спречавајући папу Иноћентија III да Стефану Немањићу додели краљевску круну,[5] као и отвореним узнемиравањем њених западних граница, када је на позив Петра, једног од синова Мирослава Хумског, херцег Андрија упао из Хрватске у српске пределе јужно од Цетине.[6]

Почетком 13. века на северној и североисточној граници Србије, на простору од Београда, преко Кучева и Браничева до Ниша, византијско-угарско супарништво биће замењено угарско-бугарским. Ово супарништво одражавало се и на унутрашње прилике у Србији, при чему је Угарска још једном искористила сукоб међу члановима владарске породице. Угарски краљ Емерих у пролеће 1202. извршио је продор у Србију, збацивши Стефана Немањића са власти и довевши његовог брата Вукана на великожупански престо. Успостављањем

4 Острогорски 1998, 384–388; *ИСН* I, 263–266; Рокаи и др. 2002, 58.

5 Theiner 1863, 6.

6 Smičiklas 1904, 296; *ИСН* I, 265–266; Рокаи и др. 2002, 59.

своје врховне власти угарски краљ је закратко остварио идеју о позиционирању Србије унутар угарске интересне сфере, уобличену још у време краља Беле III. У лето 1203. бугарски цар Калојан опустошио је делове српске и угарске територије и северније од рудничких планина, по свему судећи у Сирмијуму и Београду, као и у Кучеву, Браничеву и Нишу, накратко успоставио бугарску власт. Иако се Стефан Немањић уз помоћ бугарског цара већ 1205. вратио на српски престо, Угарска се неће одрећи политике успостављања свог утицаја у Србији, док ће угарски краљ титуларно остати „rex Serviae“ све до 1918. године.[7]

Окружен непријатељским државама насталим на рачун Византијског царства након 1204. године, увучен у негативне исходе које су изазивали сукоби на бугарском престолу, Стефан Немањић је успешно одолевао и угарским притисцима са севера. Коалицију угарског краља Андрије II (1205–1235) и латинског цара Хенрика Фландријског (1206–1216) успео је да заустави 1216. на састанку са угарским владарем у Равном (данашња Ћуприја), тада пограничном граду Србије према Угарској краљевини и Бугарском царству.[8] Већ наредне године, угрожени угарски интереси поново су имплицирали офанзивно непријатељску политику према Србији. У чину крунисања Стефана Немањића за краља 1217. Угарска је налазила директну повреду својих права на српске земље, остварених још 1202. године.

С обзиром на заузетост Андрије II у крсташком походу, претпоставља се да је оружана акција против Србије планирана током 1220. године. Теодосије у *Житију Светог Саве* бележи да је угарски краљ, подстакнут завишћу према краљевској круни, Стефану Првовенчаном упутио своје великаше објављујући рат, и да је „велико мноштво Угра и Кумана сабрао у намери да пође на српску земљу, помишљајући да ову себи покори“.[9] Судећи по казивању Теодосија и Доментијана, напад угарског краља заустављен је дипломатском мисијом првог српског архиепископа Саве Немањића који се 1220. заједно са придошлим угарским феудалцима упутио краљу са богатим даровима Стефана Првовенчаног, међу којима су се налазили и златом опремљени коњи. Није познато у ком правцу би угарска војска извршила продор. Теодосије наводи да је Андрија II послао слуге да Саву Немањића испрате и преведу преко реке Саве, на основу чега се

7 Јиречек 1978, 164–165; *ИСН* I, 268–270; Рокаи и др. 2002, 58–59; Калић-Мијушковић 1967, 58–59; Благојевић 1989а, 60–61; Мишић, Радић 2017, 65–67.

8 Ћоровић 1939, 71, 73–74; Јиречек 1978, 167–168; Мишић 1998, 101.

9 Теодосије, 147.

може само претпостављати о Београду као могућем месту састанка.[10]

У наредним деценијама није долазило до угарско-српских сукоба. Угарски краљ Андрија II био је заузет унутрашњим питањима док је однос снага на Балканском полуострву синове Стефана Првовенчаног упућивао на друге државе – краља Радослава (1228–1233) на Епирску деспотовину (од 1224. Солунско царство), а његовог брата и наследника, краља Владислава (1234–1243) на Друго бугарско царство.[11] Северније од граница средњовековне Србије још једном ће доћи до промене власти. Године 1230. у Београду и Браничеву успостављена је бугарска власт, која је преко Кучева допирала надомак рудничких планина, мада ће већ 1232. поново бити замењена угарском.[12] Током 30-их година 13. века Угарска ће покушати да прошири свој утицај у Хуму, али је поход херцега Хрватске Коломана 1237. на крајеве који су припадали кнезу Тољену заустављен војном акцијом краља Владислава.[13]

Од 1241–1242. године Угарска се суочавала са најездом Монгола, а затим и са њеним последицама. Страдање земље иницирало је реорганизацију и ојачавање одбрамбеног система државе. Краљ Бела IV (1235–1270) започео је утврђивање стратегијских тачака Угарске, док је снажење безбедности настављено насељавањем Кумана у опустошеним крајевима између Тисе и Дунава, као и оснивањем нових бановина (баната) у пограничним пределима јужно од Саве и Дунава, од ушћа Врбаса до југозападних делова данашње Румуније.[14] Око 1254. северозападно од рудничког краја, на простору између Саве, Дрине, Тамнаве и Колубаре, образована је Мачванска бановина, коју је краљ Бела IV поверио на управу свом зету, избеглом черниговском кнезу Ростиславу Михаиловићу, одакле је вршен јачи притисак

10 Теодосије, 147–153 (Теодосије такође наводи да је краљ Андрија богато дариваo Саву и његову пратњу, шаљући поклоне и краљу Стефану у виду коња, свог личног борбеног оружја и многих других поклона; писци житија дипломатски успех приписују Савином чуду изазивања града зарад расхлађивања вина, који је побио коње угарских витезова, што је изазвало страх код угарског краља); Доментијан, 139–146. Уп. Станојевић 1934, 107–130; *ИСН* I, 301–302; Рокаи и др. 2002, 64; Мишић, Радић 2017, 94.

11 *ИСН* I, 308–314.

12 Бугарски цар Иван II Асен дао је 1230. Дубровчанима слободу пословања у Београду, Браничеву и Видину, вид. Miklosich 2006, 2; Динић 1958, 13; Стојановић 1934, 205; Theiner 1859, 103–104; Fejér 1829, 276–277; Калић-Мијушковић 1967, 59.

13 *ИСН* I, 313.

14 Сребрничка у северној Босни, бановина Соли, Мачванска, Кучевско-браничевска, Видинска, коју ће образовати Стефан V, обновљени Северински банат који је обухватао Малу Влашку (Олтенију у југозападној Румунији) са седиштем у Турну-Северину. Рокаи и др. 2002, 83–84.

на Србију.[15] Са друге стране, у западним крајевима, управо 1254, „верни клетвеник угарског краља“ хумски жупан Радослав, придружио се савезу Дубровника и бугарског цара Михаила Асена (1246–1257) против српског краља Уроша I (1243–1276). С обзиром на разочарање изазвано неадекватном помоћи са Запада у борби против Монгола, угарска спољна политика све се више оријентисала на државе средње и југоисточне Европе. По свему судећи, ближи српско-угарски односи успостављени су до 1256, а изгледа да је угарска политика у наредним годинама утицала и на обнављање пољуљаног пријатељства између краља Уроша I и никејског цара Михаила Палеолога (1258–1261; византијски цар 1261–1282), са којим су Угри сарађивали 1259. и 1260. године. Познато је да су Срби 1260. на страни Угара учествовали у рату против чешког краља Пшемисла II Отокара.[16]

Током наредне деценије положај Србије одређивале су Угарска и обновљена Византија. Године 1264. Урош I је према једној штајерској хроници учествовао у свадбеним свечаностима Беле, млађег сина краља Беле IV. С обзиром на појачани притисак Угарске, крајем 1267–поч. 1268. краљ Урош I запосео је део Мачванске бановине којом је тада управљао краљев унук Бела Ростислављевић. У пролеће 1268. дошло је до борбе у којој је српски краљ поражен и заробљен са угледном властелом. Његове заставе однете су у Будим краљу Бели IV, док се он сам могао ослободити једино уз одређени откуп.[17] Још тешњи угарско-српски односи успостављени су 1270. склапањем брака између српског престолонаследника Драгутина и угарске принцезе Каталине, ћерке краља Стефана V (1270–1272).[18] Услед немогућности да границама обновљеног Византијског царства обухвати и Србију и Бугарску и неуспелих преговора о склапању брака између његове ћерке Ане и сина краља Уроша I Милутина, византијски цар Михаило VIII Палеолог такође је успоставио родбинске везе са угарском краљевском породицом. Друга ћерка Стефана V, Марија (Ирина-Пирошка) удата је за царевог сина и будућег византијског цара Андроника II (1272–1329).[19]

Период 70-их година 13. века обележило је савезништво Србије са Карлом Анжујским који је и у време краља Уроша I тежио разбијању Византије и новој подели њених територија. Међутим, Карла је везивала Лионска Унија (1274), а Србију опасност од Мађара уз чију помоћ их је Михаило VIII Палеолог већ сузбијао на јужним границама Византије. На североисточним границама Србије у изворима се

15 Рокаи и др. 2002, 83–84. Вид. Ћирковић 2008, 3–20; Благојевић 1994, 78–92.
16 Рокаи и др. 2002, 85; *ИСН* I, 349–351; Благојевић 1989а, 101; Мишић 2014, 37.
17 *ИСН* I, 352–353; Рокаи и др. 2002, 85; Мишић 2014, 37.
18 Theiner 1859, 295–303.
19 Острогорски 1998, 428, 430.

од децембра 1272. до марта 1273. године помиње угарска Браничевско-кучевска бановина са којом се околина Рудника граничила у деловима тока Јасенице и Великог Луга. На простору ове бановине ће већ после 1274. бити успостављена власт бугарских великаша куманског порекла Дрмана и Куделина.[20] Након предаје престола брату на сабору у Дежеву 1282, у састав државе краља Драгутина ушла је и област Рудника са околином, која ће се наћи као део пограничне територије између Угарске, бугарских великаша у Кучеву и државе краља Милутина (1282–1321). Стицањем Београда и Мачве у виду дара угарске круне 1284. и освајањем Кучева и Браничева 1292–1293, Рудник се нашао у дубини Драгутиновог Сремског краљевства, док је граница према Угарској померена до Саве и Дунава.[21]

Као већ ојачали економски, првенствено рударски центар, Рудник је током првих деценија 14. века био предмет унутрашњих размирица и сукоба међу браћом тј. краљевима Милутином и Драгутином, а потом и између краља Стефана Дечанског (1322–1331) и Владислава, Драгутиновог наследника у Сремској држави. После Драгутинове смрти 1316, ратујући против угарског краља Карла Роберта (1301–1342) краљ Милутин (1282–1321) је 1319. био приморан да Београд и Мачву врати Угарској.[22] Након ових догађаја пограничне територије према Угарској чинили су Браничево и Кучево, област Рудника и планински појас до Дрине са жупама јужно од Мачве. Протеривањем Владислава у Угарску после 1324. године нестала је Драгутинова сремска држава, док се у српској краљевини Рудник поново нашао у положају северне пограничне области према Угарској.[23]

Током владавине краља и цара Стефана Душана (1331–1355) шира околина Рудника постала је поприште честих угарско-српских ратовања о којима се у изворима могу наћи конкретнији подаци. После деценије савладавања осамостаљених феудалаца широм Угарске, угарски краљ Карло Роберт добио је прилику да се поново посвети јужним границама своје државе.[24] Опасност отворених угарских напада, која је претила северним деловима Србије, сматра се једним од разлога због којих је краљ Душан 26. августа 1334. године у близини Солуна склопио примирје са византијским царем Андроником III Палеологом и привремено обуставио ратне операције на југу.[25] Продор угарског краља Карла Роберта преко Дунава датује се у период

20 Вид. Крстић 2009, 139–162; Мишић 2006, 11–18.

21 Јиречек 1978, 191–192; Динић 1978а; *ИСН* I, 438–439, 441–443; Мишић 2014, 38.

22 Ћирковић 2008, 12–13; Мишић 2014, 38–39.

23 *ИСН* I, 498–499; Благојевић 1989а, 143.

24 Рокаи и др. 2002, 95–98.

25 *ИСН* I, 514.

између новембра 1334. и јануара 1335. године.[26] Данилов настављач бележи да је на вест о приближавању српске војске која је из правца византијских бојишта стигла до Жиче, Карло Роберт наредио панично повлачење угарске војске која је у већем броју страдала приликом прелажења Саве код Београда.[27] Јован Кантакузин, будући савезник српског краља, сведочи да се на молбу краља Душана, угроженог угарском инвазијом, у његовој војсци нашао и један помоћни византијски одред, као и да су се угарски војници повукли не прелазећи претходно границу Србије.[28] По свему судећи, ратне операције Мађара одвијале су се јужно од Саве. Након њиховог повлачења краљ Душан је, продревши „у околне пределе државе своје", по свој прилици заузео Мачву и привремено Београд.[29]

Чињеница да је војска краља Душана у кратком року стигла до долине Западне Мораве сведочи о доброј организованости рудничког краја одакле је брзо могла стићи вест о угарском нападу.[30] Да је и области Рудника претила опасност од угарских напада сведоче и дубровачки извори. У пролеће 1335. у Дубровнику се говорило о могућности да напади Карла Роберта могу досећи и руднички крај, док је Дубровчанин Јуније Ђорђић, који је закупио дубровачку царину у Руднику на годину дана, имао право да у случају угарског напада сам одлучи хоће ли је задржати.[31]

У наредним годинама Карло Роберт наставио је ратовање против српског краља Душана под заштитом папске курије. У сукобима 1337. и 1338. српска војска је прелазила на угарску територију преносећи операције на простор данашњег Срема. Године 1339. у Мачви су се налазиле српске чете којих се плашио и босански бан Стјепан II Котроманић, који је још у походу 1334/1335. учествовао на страни угарског краља. Карло Роберт предузео је поход против Србије и у последњој години своје владавине 1342. када је „у Кучеву близу реке Обнице" потврдио своју повељу из 1338, што сведочи о томе да је угарска војска вршила нападе и у релативној близини рудничког краја. Успех ове акције огледао се у потискивању српске војске јужно од Саве.[32]

---

26 Ферјанчић, Ћирковић 2005, 59. На основу повеља угарског краља Карла Роберта продор угарске војске хронолошки је померен из периода пролеће-лето 1335. у време од новембра 1334. до јануара 1335. године.

27 Архиепископ Данило, 171–173.

28 Ioannis Cantacuzeni, 458; Leonertz 1970, 123.

29 Архиепископ Данило, 173; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 59–60; Мишић 2014, 40. Уп. Калић-Мијушковић 1967, 73; *ИСН* I, 514–515; Јиречек 1978, 215.

30 Вид. Благојевић 1989б, 27–45.

31 *Monumenta Ragusina* 1882, 356; Динић 1962, 5; Шуица 2014, 266.

32 Марковић 1903, 20–25; *ИСН* I, 515; Рокаи и др. 2002, 98.

Са доласком младог краља Лајоша I (1342–1382) на угарски престо започели су немири дуж читаве јужне границе Угарске, док се Мачва поново нашла у саставу Угарског краљевства. Напади Срба на угарске територије одвијали су се 1342. и 1343, да би до 1345. мачвански бан Доминик успео да борбе пренесе на десну обалу Саве и Дунава. Након освајања Сера септембра 1345. Стефан Душан је био спреман да Млетачкој републици стави на располагање одред од 500 немачких војника, за потребе ратовања против Угара, али је Венеција одустала од својих ратних планова. До предаха у српско-угарским односима дошло је управо захваљујући преоријентацији политике краља Лајоша на обнављање угарске власти над далматинским градовима и преузимање поседа Анжујаца у јужној Италији. Мир између Србије и Угарске закључен је у лето 1346, што се може закључити на основу молбе Млечана од 29. јула исте године упућене српском цару о заузимању за млетачко посланство на угарском двору приликом састанка са угарским краљем.[33]

Закључивање мира са Напуљском краљевином 1352. године отворило је нову етапу непријатељских акција против Србије на чије се чело ставио сам угарски краљ Лајош I. Већа присутност на северним границама државе захтевана је управо у време суочавања цара Душана са последицама пораза српске војске од стране Османлија, код Емфитиона (Дидимотике) октобра 1352. године. Последњи у изворима познати српско-угарски сукоб из времена цара Душана може се реконструисати на основу описа ратовања које доноси Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*. На основу Орбиновог саопштења могуће је сагледати значај геостратешког положаја Рудника и саму природу терена који је својом конфигурацијом отежавао продор непријатељске војске.

Крсташки рат Лајоша I против „шизматичког" цара Душана отпочео је 1353.[34] Извор који је користио Мавро Орбин наводи су угарска и српска војска најпре биле улогорене на обалама Дунава, једна наспрам друге. С обзиром на бројност Угара, цар Душан се на савет својих војвода са војском повукао „у своју земљу добар дан хода, иза једне велике и веома густе шуме пуне огромног и дебелог дрвећа, зване Ломница и Рудник". Затварањем путева који су водили у пределе рудничких планина слагањем шумских стабала и постављањем великог броја људства зарад чувања прелаза, српска војска је иницирала преговоре који су се водили на обали Дунава. Орбини сведочи да је цар Душан са неколицином властеле на коњу приспео до реке, док је краљ Лајош

33 Ћирковић 2008, 14; Марковић 1903, 25–38; Јиречек 1978, 225; *ИСН* I, 515; Рокаи и др. 2002, 110–111; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 293–294.

34 *ИСН* I, 553; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 294; Рокаи и др. 2002, 108–110.

I допловио на чамцу не излазећи на копно. Услови угарског краља за цара Душана нису могли бити прихватљиви – прихватање католичке вере и угарског сизеренства, предаја некадашњих земаља краља Стефана (краља Драгутина), као и предаја сина Уроша као таоца. Угарска војска продрла је у дубину српске територије до Ломнице и Рудника. Наизменично надмудривање обе војске које је уследило доносило је одређену корист и узимало жртве. У нападу одвојеног дела угарске војске, српске чете су успеле да заробе 500 коња и доста опреме. Затим су Угри своје коње предали пастирима на чување, а намамљеним српским војницима који су преузели стоку и скоро је довели до свог логора, у заседи су одузели плен и поубијали велики број властеле. Након ових догађаја цар Душан је наредио повлачење војске у неприступачне шумске пределе Ломнице, чиме је онемогућено организовање битке на отвореном пољу и проузроковано повлачење угарске војске. Том приликом Лајош I је утврдио бедеме београдске тврђаве која ће у другој половини 14. века нарочито служити као једна од упоришних тачака угарских продора у руднички крај.[35]

Српско-угарски сукоби настављени су у лето 1354. уз присуство оба владара о чему сведочи и дипломатичка грађа. Познато је да се краљ Лајош I 12. јуна исте године налазио у Земуну, а 16. јуна у Београду.[36] Цар Душан је ишчекивао угарски напад у близини северних граница своје државе – августа 1354. из Паклара је поручивао српском патријарху Јоаникију да дође на састанак у Жичу; 14. августа 1354. у Брусници под Рудником издао је повељу Хиландару о потврди села Лесковљане.[37] Бројна угарска војска на челу са славонским војводом Стефаном, братом Лајоша I, продрла је на српску територију, док су се борбе водиле између Београда и Рудника. Услед страдања угарских чета и самог славонског војводе од „покваренога ваздуха који се дизао из баруштина преко којих су пролазили“ тј. маларије, војска Лајоша I била је приморана да се повуче у Угарску.[38] Стални сукоби са Угарском, „папском заштитницом на Балканском полуострву“ и све већа опасност од Османлија, навели су цара Душана да у лето 1354. отпочне политику приближавања папи Иноћентију VI (1352–1362) и покуша да обједини хришћанске снаге у борби против муслиманских неверника. Без обзира на безуспешност преговора српског цара са папским легатима о прихватању Уније и заједничкој акцији против

35 Орбин, 36–38; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 294–295.

36 Ферјанчић, Ћирковић 2005, 295.

37 Новаковић 1912, 428; Miklosich 2006, 13. Вероватно се мисли на речицу Брусницу која тече крај данашњег села Брусница, западно од Горњег Милановца. Вид. Динић 1978б, 61.

38 Орбин, 38; *ИСН* I, 555; Рокаи и др. 2002, 114; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 295–296.

Турака, краљ Лајош I поново се окренуо градовима на источној обали Јадрана, које ће му Млетачка република 1358. коначно препустити. Самим тим, рат између Србије и Угарске окончан је до маја 1355. године.[39]

У време владавине цара Уроша (1355–1371), у Браничеву и Кучеву, североисточно од Рудника, 1359. осамостаљују се браћа Растислалићи који су признали врховну власт Угарске. Делове Кучева, тј. руднике Рудиште и Железник, преотеће им кнез Војислав Војиновић, који ће као најмоћнији властелин цара Уроша своју државу проширити на северу обухвативши област Рудника.[40] До поновног рата између Србије и Угарске дошло је услед напада кнеза Војислава Војиновића на Дубровник, који је 1358. Задарским миром признао врховну власт Угарске краљевине. У пролеће 1359. угарска војска у којој су се налазили и немачки витезови потукла је српске одреде у подножју велике планине („grandi montagne di Rascia“) и наставила продор у дубину територије, на осам дана хода, очигледно у пределе рудничких планина. Срби су имовину склонили у неприступачне шумске крајеве, у које се повукао и цар Урош, константно узнемиравајући угарску војску. У лето 1359. српска војска одбила је још један одред угарске војске, предвођен краљем Лајошем I лично, који је продирући из Сланкамена накратко запосео Рудник. Улогорен код рудничких рудокопа, одустао је од даљег продирања у планину. Током овог похода Лајош I је издао повеље – 31. маја у Сланкамену, 25. јуна у Руднику и 6. јула „in Servia“.[41]

Нестанком Српског царства Рудник ће се наћи у рукама појединих обласних господара, где ће до краја 14. века служити као поприште сталних угарских продора. Тврђаве око Рудника – Островица, затим Борач и Честин, које се помињу тек од друге половине 14. века, сведоче о јаком комплексу одбрамбених утврђења на овом простору.[42] Добра утврђеност Рудника, његов пограничини положај, конфигурација тла и геостратешки значај, као и постојање важних путева са тврђавама које су са севера чувале пролаз у Западно Поморавље и долину Ибра, говоре у прилог чињеници да је овај простор морао бити организован као и остали погранични делови средњовековне Србије, односно као крајиште, чија је војска могла бити један од главних носилаца војних сукоба са Угарском.

39 Ферјанчић, Ћирковић 2005, 296–301.
40 Мишић 2014, 41.
41 Јиречек 1978, 241; Рокаи и др. 2002, 114.
42 Мишић 2014, 114.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Архиепископ Данило – Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
Благојевић 1989а – М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168-1371*, Београд 1989.
Благојевић 1989б – М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, у: Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ књ. 48, Одељење историјских наука књ, 12, Београд 1989, 27–45.
Благојевић 1994 – М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, у: Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78–92.
Guillard 1964 – R. Guillard, *Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1195)*, Actes du XII Congrès International d'etudes byzantines II, Beograd 1964.
Динић 1958 – М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књига II, Београд 1958.
Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
Динић 1978а – М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, у: Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 123–147.
Динић 1978б – М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 55–67.
Доментијан – Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, Београд 1938.
***ИСН* I** – *Историја српског народа*, I /Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)/, Београд 1981.
Ioannis Cantacuzeni – *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum libri IV*, ed. L. Schopen, I, Bonnae 1828.
Јиречек 1978 – К. Јиречек, *Историја Срба,* I /Политичка историја до 1537. год/, Београд 1978.
Калић-Мијушковић 1967 – Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
Крстић 2009 – А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2009) 139–162
Laurent 1941 – V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, Revue Historique du Sud-est Européen 18 (1941) 109–130.
Laurent 1940–1942 – V. Laurent, *Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III (1191–1198)*, Echos d'Orient 39 (1940–42) 26–58.
Leonertz 1970 – R. J. Leonertz, *Ordre etdésordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzéne*, o.p. Byzantina et franco-graeca, Roma 1970, 113–130.
Марковић 1903 – П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске од 1331. до 1355*, Летопис МС 222 (1903).

Miklosich 2006 – F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Београд 2006.
Мишић 1998 – С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, у: Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 93–105.
Мишић 2006 – С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије I, св. 3, Пожаревац 2006, 11–18.
Мишић 2014 – С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
Мишић, Радић 2017 – С. Мишић, Р. Радић, *Србија 1217. Настанак краљевине*, Београд 2017.
Monumenta Ragusina *– Monumenta Ragusina, Libri reformationum II,* Zagrabiae 1882.
Новаковић 1912 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
Орбин – М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006.
Острогорски 1998 – Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.
Радојчић 1954 – Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас 214 (1954) 5–21.
Рокаи и др. 2002 – П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
Smičiklas 1904 – T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II*: Listine XII vijeka 1101–1200*, Zagreb 1904.
Станојевић 1934 – С. Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије на Србију због прогласа краљевства*, Глас 161 (1934) 107–130.
Стојановић 1929 – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, Београд 1929.
Стојановић 1934 – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-2, Београд 1934.
Теодосије – Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, Београд 1984.
Theiner 1859 – A. Theiner, *Monumenta Hungariae* I – A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859.
Theiner 1863 – A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.
Fejér 1829 – G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* III/2, Budae 1829.
Ферјанчић, Ћирковић 2005 – Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005.
Ћирковић 2008 – С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74, 1–4 (2008) 3–20.
Ћоровић 1939 – В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1939.
Шуица 2014 – М. Шуица, Средњи век, у: *Рудник – шапат висина*, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014.

Marina Štetić
Center for the Historical Geography and Historical Demography
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

RUDNIK AND ITS ENVIRONMENT IN RELATIONS BETWEEN SERBIA AND HUNGARY FROM THE END OF THE 12TH TO THE LAST QUARTER OF THE 14TH CENTURY
– Summary –

During the 12th, 13th and 14th centuries, Rudnik with its surroundings was the border territory of Serbia towards Hungary. In the Middle Ages, the Hungarians, who wanted to expand south of the Sava and Danube, periodically took military actions against Serbia that reached the area of Rudnik. The open danger from the north came in winter 1192/1193 when King Bela III tried to conquer Serbia and replace the Byzantine influence by the Hungarian. Assuming the Margarita dowry in 1195, Hungary again became the northern neighbor of Serbia.

In the spring of 1202, Hungarian King Emerich made a breakthrough in Serbia, overthrowing Stefan Nemanjić from power and bringing his brother Vukan to the Serbian throne. Stefan Nemanjic, who managed to regain the throne in 1205, in the following period successfully resisted Hungarian pressures from the north (1216, 1220). Rudnik was located in the depths of the state territory of medieval Serbia from 1284 to 1319, and from 1334 to 1342, when the northern border of Serbian medieval countries was moved to the Sava and the Danube, while from 1282 to 1316 it was part of the "state" of king Dragutin, and then until 1324, part of the "state" of his son, king Vladislav.

During the Middle Ages the Hungarians complied with their claims of expansion south of the Sava and Danube, periodically taking military rallies against Serbia that reached the area of Rudnik. During the reign of King and Emperor Stefan Dušan (1331–1355) and King Stefan Uroš (1355–1371), the wider area of Rudnik became the site of frequent Hungarian-Serbian warfare. After the Hungarian invasion of 1334–1335, king Dušan temporarily conquered Mačva and Belgrade and re-established the northern border of Serbia on the Sava and Danube. In the war of 1352–1254 Hungarian-Serbian conflicts were taking place around the large forest of Lomnica on Rudnik. In March 1359, Hungarian King Lajos I briefly borrowed Rudnik. Based on the good fortification of Rudnik, its borderline position, soil configuration and geostrategic significance, it can be concluded that the surrounding area of Rudnik was territorially-administratively organized the same as other border regions of medieval Serbia – as „krajište".

Key words: Rudnik, border territory, „krajište", medieval Serbia, medieval Hungary, 12th, 13th, 14th century.

УДК: 94(497.11)"13"
929.731 Владислав Немањић II
929.731 Стефан Дечански, српски краљ

Др Владимир Алексић
Департман за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

КРАЉ СТЕФАН ДЕЧАНСКИ И ВЛАДИСЛАВ НЕМАЊИЋ*

***Сажетак**: У средишту пажње је покушај поновног тумачења деловања Владислава Немањића у другој и трећој деценији 14. века. Износи се претпоставка да је отприлике од 1314. године до краја живота Стефана Драгутина 1316. године имао већи значај у „Сремској земљи" него што се обично претпоставља. Много више пажње посвећено је његовом односу према Стефану Дечанском. Обухваћено је време смрти краља Милутина и краткотрајни грађански рат са Константином Немањићем 1321–1322. године, а посебно сукоб око Рудника на прелазу из 1323. у 1324. годину. Узети су у обзир најновији резултати нумизматичких и дипломатичких проучавања, просопографски подаци о српским великашима средине 14. века, те истраживања структуре државне управе.*

***Кључне речи**: краљ Стефан Дечански, Владислав Немањић, Рудник, територијално-управна подела Србије, побуна 1323–1324. године, жупан Радослав Вукановић, кесар Војихна, кнез Војин.*

Сребром и неплеменитим обојеним металима богати обронци планине Рудник, заштићени гордом тврђавом Островицом, били су кључно чвориште политичке моћи на северу државе Немањића. Пре великих Душанових освајања овај урбани конгломерат се по свом значају могао ставити у исту раван са осталим географским чвориштима политичке и привредне моћи – Расом, Звечаном, Призреном, Скопљем и Скадром. Делимично због близине немирне границе са

* Рад је део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14–15. век)* (ев. бр. 177010). Неизмерну захвалност дугујем колегиници Марији Копривици на издашној стручној и техничкој помоћи.

Угарском и снажног привредног успона, који се у изворима прати од краја 13. века, овај кутак Србије је вероватно био пресудан за очување стабилне власти на целој државној територији. На тргу Рудник су убирана издашна регална права од рударске и трговачке делатности, а његова околина је често била поприште ратних догађаја.[1] Стога се дâ претпоставити да су Немањићи увек настојали да оближње пределе повере на управу својим најоданијим и најокретнијим поданицима. Овај поредак је повремено ремећен присуством блиских краљевих сродника на челу „држава“. Тако је Драгутин овом облашћу управљао од 1282. до 1316. године.[2] Присуство сина „сремског краља“ у првим годинама владавине Стефана Дечанског отвара много важних питања, нарочито разлога избијања и тока његовог сукоба са владарем у Руднику 1323–1324. године, али посредно и природе државног устројства Србије у доба Немањића. На крају, може се нешто више рећи и о крајњим дометима владавине Стефана Уроша III (1322–1331) и односу крупне властеле према њему.

Стефан Дечански је крај владавине свог оца дочекао скрајнут од двора у планинској и скровитој лимској жупи Будимљи, што је заправо било само стање површне аболиције. Међутим, на вест о Милутиновој смрти без оклевања је прогласио „чудесан“ повратак вида и потражио подршку владајућих слојева друштва против законитог наследника Константина. Одлуком да Стефана крунише краљевском круном врх цркве се пристрасно определио, тако да је у наставку краткотрајног сукоба овај претендент наступао као законити владар. Од тада је Константин приказиван као узурпатор и брзо је поклекао у неравноправној борби, иако је нови краљ имао спорно порекло, тј. вероватно је рођен из морганатског брака са српском племкињом.[3] Истовремено су изгледа предузимани кораци на учвршћивању локалне управе, уз скоро извесно благонаклоно поступање према велможама баштиницима и управницима пространих управних области у циљу брзог преузимања полуга моћи. У старије насталом житију Стефана Дечанског се чита [...] *и силноименити његова отачаства долазећи клањаху му се*.[4] Касније виђење живота краља-свеца је опширније: *а и војништво безмало све, и велможе које су у савету. А чиновници и који су над царским данком постављени, ови сви текући припадаху к његовим ногама,*

1 Видети прилоге Марине Штетић и Радивоја Радића у овом зборнику.

2 Ћирковић 1998, 11–20; Благојевић 2004, 155–173. О њеном територијалном опсегу вид. Лазаревић 1990, 5–27.

3 Алексић, Обрадовић 2017, 21–39.

4 Данилови настављачи, 33.

и одаваху царске добре хвале. А он (Стефан Дечански – прим. В. А.) *све ѣрлећи целиваше* [...].[5]

Ништа се не зна о начину на који је син краља Драгутина за време горе описаних догађаја, или непосредно по њиховом завршетку, господарио уломком северне Србије са претпостављеним средиштем на Руднику. Познато је да је од 1316. године био сужањ српског краља. Милутин је тада запосео братовљеве земље које су биле у саставу Србије и са променљивим успехом наредних година сузбијао мађарске напоре да остваре право на своје територије јужно од Саве. Његови ривали су, изгледа, након трогодишњег ратовања успели у зиму 1319. године да преузму само и даље неубицирани обалски град Мачву, средиште Мачванске бановине. У позно лето исте године на кратко су упали у област Колубаре.[6] Фебруара 1321. године је настао превод разрешнице који показује да је Милутин једно време држао тргове Мачву и подрињски Липник.[7] Срби су истовремено радили и на снажењу српске цркве, што показује да је за Мачванску епископију било сасвим довољно простора и прихода за нормално функционисање.[8] Под тим условима поновно враћање непосредне стране управе или победа члана владајуће династије, који би у потпуности зависио од мађарске помоћи, могло је довести до губитка устаљених повластица и земљишних права. Такође, присуство краљевих бројних гарнизона и одлучних војвода је могла бити снажна препрека за насилан „васкрс" Драгутинове области у време привременог државног расула након Милутинове смрти.

Природа односа између полуслепог краља и његовог брата од стрица није до краја одређена. Неретко се среће став да је тиме поновљен однос из времена њихових очева, или се Владислав приказује као готово самостални владар.[9] Међутим, поређење мора бити сасвим условно пошто је тренутни однос снага између синова Уроша I био подложан сложеним династичким, унутрашњим и спољним утицајима. Старији брат је имао своју управну област и властите знатне приходе, тако да је располагао и посебном војском. Његови ратници нису ратовали само против непријатеља „отачаства" у залеђу Егеја или у Подунављу, већ је било и дуготрајних раздобља мучних грађанских

5 Цамблак, 62.

6 Ћирковић 2008, 12–13; Krstić 2016, 47–48; Ivanović, Stojkovski 2015, 84–85. Преглед литературе и у: Алексић (у штампи), 20.

7 Порчић 2011б, 271.

8 Митровић, Копривица 2016, 8–17.

9 Ћирковић 2008, 13; Krstić 2016, 49–50, са обимним прегледом старије литературе. Такође: Ivanović, Stojkovski 2015, 85.

ратова на почетку 14. века.[10] По њиховом престанку враћено је стање из 1282. године, мада је извесно да чак ни у време најоштријих разрачунавања идеја државне целовитости није била оспорена. Суштина вишедеценијског династичког раскола је било питање која грана Немањића ће завладати целом државом.

Није до краја јасно да ли је и син „сремског краља“ икада достигао толики ступањ политичке самосталности на северу Србије. По свему судећи то није био случај, односно Владислав је био само на челу једне простране „државе“. Радило се о посебним управним јединицама Србије у доба позних Немањића. Као што само име каже, њихови господари су у име владара „држали“ области, тј. испуњавали сложене, мада недоследно одређене, цивилне и војне задатаке. Територијални обим „држава“ је одговарао друштвеном рангу и личним способностима њихових господара.[11] Посебно треба рећи да чак ни најмоћнији управници „држава“, као што је то била краљица Јелена, нису били самостални. Надзирала је простране историјске области у приморју, а нису без значаја били ни поседи у унутрашњости у које се повукла у годинама пред смрт. Упркос томе, није била самостална, већ је целокупни државни суверенитет припадао актуелним владарима.[12] У прилог ставу да је Владислав имао сличан лични и политички положај говоре касније вести из дела Григорија Цамблака и још касније насталог *Пејатовићевог родослова* да је између краљевског крунисања и коначног обрачуна брат Константину нудио да *прими друго достојанство царства*.[13] Не треба пуно домишљања да се закључи да је срж неприхваћене понуде била управо једна „држава“. Сличан предлог је могао бити упућен и брату од стрица. Чини се да у околностима описаним у претходним пасусима за Владислава није било довољно простора да ратом или подршком крупне властеле обнови самосталну власт у делу Србије где се очево политичко и лично завештање и даље осећало.[14] Насупрот томе, изгледа да га је Дечански укључио у владарске кругове. Поновљен је устаљен модел државног устројства, када је политичка власт дељена између владара и блиских сродника. Претпостављени споразум, чије појединости на жалост није могуће одредити, утаначен је у току или непосредно по завршетку сукоба са Константином. За Владислава је то била прилика да стекне стварни политички утицај након вишегодишњег сужањства, а новом краљу да

10 Бојовић 2005; Узелац, Радовановић 2013, 593–607. Преглед литературе о овој епохи доступан и у: Алексић 2015, 31 нап. 1–2.

11 Благојевић 2004, 155–173.

12 Копривица 2015, 13–25.

13 Цамблак, 63–64. О Стефановој понуди сачуван је податак и у *Пејатовићевом родослову*. Вид. Стојановић 1927, 49.

14 Супротан став у: Динић 2003, 90.

се усредсреди на главног противника, или да што пре учврсти спорну власт након првобитних успеха.

Настојања да се стекне бољи увид у динамику рада рудничке ковнице у време деловања разматраних личности откривају више занимљивих чињеница. При крају Драгутиновог живота 1316. године изашла је серија сребрног новца пондералне основе која се одржавала још за време владавине Стефана Душана.[15] Истоветност ликовног садржаја – владар у стојећом положају – преноси се на новац његовог сина, што би указивало на непрекинут наставак ковања. Овај новац је, иначе, био присутан у великом броју емисија. Упркос дуготрајним недоумицама, све је јасније да раздобље издавања најстаријег Владислављевог новца највероватније није омеђено почетком 1322. и крајем 1323. године.[16] За претпоставити је да је за такву делатност било потребно доста времена. Вероватно је пуштен у промет у раздобљу од Драгутиновог одласка у манастир, када је сину уступио власт на северу Србије, до принчевог заробљавања.

Његов отац се вероватно измирио са Карлом Робертом (1310–1342) фебруара 1314. године, током претпостављеног сусрета у Сремској Митровици, што би био *terminus post quem* Драгутиновог формалног повлачења из јавног живота.[17] Треба приметити да је у том случају бивши владар као монах заправо можда неколико година носио монашку ризу, тј. да слојевити исказ архиепископа Данила о чину монашења обављеног на самртној постељи 12. марта 1316. године треба и даље помно тумачити.[18] За основно разматрање посебно је важна једна од последњих серија новца краља Милутина (3.9) са мотивом св. Стефана који владару предаје заставу са крстом, очигледног рудничког порекла и са непосредном аналогијом у новцу Карла Роберта датованом у 1319. годину. Са сребрњацима краља Драгутина (2.5) дели једну заједничку сиглу, тј. словну ознаку A-M, док са разматраном врстом приписаној Владиславу (4.1) симболе у виду два кружића.[19] Ове

15 Број (2.5). Краљ са отвореном круном у владарском орнату. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на грудима. Вид. Иванишевић 2001, 95–96, 239.

16 Бројеви (4.1 и 4.2.), са истоветном ликовном представом као (2.5). Вид. Иванишевић 2001, 103 и 239, 242. Постоји тврдња да су обе врсте: […] *коване на Руднику након преузимања власти над очевом државом, са прекидима, све до његовог заузимања од стране краља Стефана Уроша III Дечанског крајем 1323. године* (подвукао В. А.). Вид. Иванишевић 2001, 103. Распоред табела указује да се исти аутор определио за време након смрти Милутина.

17 Међутим, након очеве смрти Владислав је брзо подлегао. Вид. Krstić 2016, 47.

18 Данило II, 75. У литератури се подразумева да се Драгутин постригао непосредно пред смрт. Вид. Поповић 1999–2000, 309–326, посебно 313. Аутор овог прилога намерава да овај проблем обради накнадно.

19 Иванишевић 2001, 102, 103.

појединости би упућивале на следећи редослед: Драгутин (2.5) – око 1314. године; Владислав (4.1) – 1314–1316. године; Милутин (3.9) – око 1319. године.[20] Томе треба додати да је тешко замислити техничке предуслове који би омогућили да Владислав након вишегодишње паузе (1316–1322) настави ковање новца (4.1) који би по бројним особинама био јако сличан новцу с краја владавине његовог оца.[21]

Такође, не наслућују се политичко-идеолошки разлози за враћање на стари ликовни мотив скромне титуле присутне на Драгутиновим (**СТЄФАN РАБЬ ХȢН**) и Владислављевим динарима ([**СТЄФАN**] **ВЛАДИСЛАВЬ СТЄФАN РАБЬ ХȢ**).[22] Све указује да су синовљева ковања наставак очевих и да су обојица по завршетку грађанског рата с почетка 14. века у потпуности признавали Милутиново краљевско достојанство. Коначни закључак је становиште да Владислав, сва је прилика, није убирао приходе од рудничке ковнице, или да није стигао да оствари то право услед брзог и за њега неповољног политичког развитка.[23]

Помпезних владарских обележја лишена је и разрешница рачуна од 25. октобра 1323. године. На јединoм акту овог Немањића, сачуваном само у прерађеном облику, потпис је преведен на староиталијански *Serve de Christo signor Vladisclauo – раб Христов господин Владислав*. Достојанство „господин“ је вероватно преузето из Драгутинове дипломатичке праксе. Истовремено, воштани печат, који је можда припадао и оцу, наводно је носио легенду *Stephanus a Dio fidele eservo (!)*, односно могуће је да је у изворном српском облику гласио **Стєфань оу Бога вѣрьнь рабь**.[24] Додуше, у више наврата Дубровчани га у интерним документима ословљавају као краља (rex), али би то био само далеки одраз његовог престолонаследничког положаја у другој деценији 14. века.[25] Разрешница је била намењена синовима покојног Јунија Држића, а издејствована је трудом дубровачког посредника у Србији. Такође, на извесну журбу указује то да је у метрополу стигла

20 Постоји могућност да је серија 3.8 кована након 3.9, па чак и да је из времена краља Стефана Дечанског. Вид. Иванишевић 2001, 102.

21 Такође, Владислављев најмлађи новац се у погледу сигли не подудара са братовљевим рудничким новцем обележеним на другачијим ликовним представама. Вид. Иванишевић 2001, 105.

22 Текстови легенди су наведени без указивања на ситније словне разлике са појединих врста. Коцкасте заграде означавају променљиви део текста. Уп. нап. 16.

23 Можда је било предвиђено да их стекне тек по истеку једногодишњег или вишегодишњег закупног рока цариника затечених у тренутку избијања грађанског рата 1321–1322. године. У опсег закупљених царина су улазили и приходи од тршких ковница. Вид. Веселиновић 1984, 7–39; Иванишевић 2001, 54–55.

24 Порчић 2002, 33–36, 39, 45.

25 Ћирковић 1994², 498–499 нап. 9; Порчић 2002, 45–46.

за мање од месец дана. Наиме, њен препис је настао већ 25. новембра исте године.[26] Постоји могућност да су малолетни наследници и њихов заступник Лавре Бубања желели да се без великих одлагања увере да не постоје очеви скривени дугови. Нама најстарије познато трговачко-пословно друштво Климе Јунија Држића и браће је из 1332. године, тако да једну деценију раније још нису били стасали за посао.[27] Време Јунијеве смрти нам није познато, али постоји могућност да се разматрани акт односи на његову ранију пословну делатност за време краља Драгутина, а не на раздобље између 1322. и 1323. године. Из тог разлога је Владислав могао осетити потребу да спомене праведну природу владавине свог оца.[28] Изостаје и устаљена формула о трговима на које се разрешница заправо односи. Ова појединост додатно упућује да се ради о рашчишћавању пословних односа из времена Стефана Драгутина.[29] Иначе, није постојало правило да се разрешнице издају истовремено са престанком важења уговора, већ су забележени примери да су по потреби тражене након извесног времена.[30]

Разрешница рачуна је тип документа којим су владари или најистакнутији носиоци јавне власти писмено потврђивали да закупци царина нису остали дужни и да без страха од даљих спорова могу да наставе пословање. Овога пута посебност представљају потписи четворице угледних сведока са сваке стране, што је у супротности са устаљеном праксом по којој би сама изјава ауктора сведочила о ваљаности правног акта. Објашњење за ову појаву, ипак, не треба тражити у Владислављевом несигурном положају и жељи Дубровчана да се додатно осигурају у случају очекиваног политичког потреса.[31] Приметно је да је ова дипломатичка појединост у складу са поставком да је положај овог Немањића био далеко од владарског.[32] Треба посебно истаћи да постоји више аката невладарских личности којима се регулишу финансијски односи и повластице поданика јадранске комуне у Србији. У најстаријем, из 1304. године, сведоке мења заклетва краљице Јелене. Са документом Владислава Немањића заједничко је колоквијално обележавање облика јавне власти без тежње ка прецизности у означавању стварне титуле, односно истицање права Дубровчана да слободно долазе на тргове kralévýstva mi.[33] Истоветна одредба се на-

26 Порчић 2002, 35–36. За ову тему вредна запажања о дипломатичким одликама овог документа и у: Порчић 2011б, 274–275.

27 http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16383 (приступљено 04. 01. 2018).

28 Порчић 2002, 35.

29 Порчић 2002, 42.

30 Динић 1956, 2–4; Порчић 2011а, 3–16.

31 Порчић 2002, 37–39. О овој врсти докумената вид. Порчић 2011б, 269–288.

32 Порчић 2011б, 280 нап. 27.

33 Јиречек 2007², 23–24. Опште је познато да се у житијама Немањића пре 1345–1346. године користи облик „царство“.

лази и у документу Николе Зојића. Обично добро упућени Дубровчани су сматрали да је руднички војвода у својој управној области могао да обезбеди несметану трговину и заштиту од све осионијих Турака. Његов утицај и моћ били су заиста велики, тако да је 1398. године чак покушао да збаци врховну власт кнеза Стефана Лазаревића и постане независни обласни господар.[34] Блиске по времену настанка и природи правног чина, акти монахиње Јефимије за царину у Руднику и Побрежју, тј. Подунављу, праћени су додатним потврдним документом Стефана Лазаревића. Као владар није осећао потребу за сведоком, насупрот пратећим мајчиним документима.[35]

Чини се да није до краја јасна суштина догађаја политичког раскола с краја 1323. године. Одавно је изнета могућност да је Владислав тек те јесени запосео Рудник. О извесној промени ранијег стања сведоче поклони које су новом господару упутили чланови дубровачке колоније, а о чему се у њиховом граду, не без прекора, већало 28. децембра.[36] Међутим, можда треба претпоставити да је Владислав и раније на Руднику имао управну област и јавна овлашћења. Опаска да су трговци пре избијања рата несметано прелазили из краљеве у принчеву област такође говори томе у прилог.[37] Наведена архивска вест само упућује на оквирно време када је избила Владислављева побуна. С обзиром на његов скроман потпис, датум настанка раније разматране разрешнице би био *terminus post quem*. Уз ограду да је вероватно пристрасно приказао догађаје, истакнуто је да је Данилов настављач Дечанског приказао као жртву братовљевог непримереног наступа.[38] Додуше, није искључено да је Стефан Урош III након учвршћивања свог положаја хтео додатно да ојача краљевску власт. Извесне мере су могле бити подједнако повод и разлог за исхитрено деловање појединих кругова моћи око његовог брата од стрица.

Владислав је, дакле, по свему судећи, пробао да се попне на владарски престо користећи поверену му управну област око Рудника. Уз себе је имао *plures maiores de Sclauonia*, који су се упорно држали у каструму Острвице. Средином јануара наредне године Велико веће је тражило начин да своје поданике извуче из опсаде. Посебно се издваја улога раније спомињаног Менче Менчетића. Истовреме-

34 Шуица 1997, 7–24.

35 Порчић 2011б, 275; Фостиков 2012, 122–133. О деловању Лазареве удовице вид. Фостиков, Петровић 2014, 171–181; Јечменица 2014, 17–27.

36 *Monumenta Ragusina* I, 103. Уп. Ћирковић 1994², 498 нап. 7. Ђурађ Балшић је од пословних људи дубровачког порекла добио скупоцену ратну опрему уз честитке што је 1372. године освојио призренски акропоље. Вид. Јиречек 1981², 254 нап. 102.

37 Ћирковић 1994², 497. Уп. Krstić 2016, 49 нап. 69.

38 Данилови настављачи, 35–36. Уп. Ћирковић, 1994², 498 нап. 7.

но су се правдали код српског краља, чије незадовољство је наредних месеци све више расло.[39] Намеће се поређење са ратницима затвореним у неприступачном сплету кула и зидина на врху рудничког масива који су дуготрајним отпором након раног слома побуне српских великаша против кнеза Стефана изнудили преговоре. Додуше, Никола Зојић је 1398. године избегао најстрожу казну за „неверу" и због сродничких веза његове супруге са Немањићком Милицом, а не само зато што се чврсто утаборио у горњем граду.[40] Осим тога, Лазаревићева попустљивост је могла бити узрокована страхом од мешања турских одреда размештених у околини Раванице.[41] Међутим, изгледа да у зиму 1324. године међу великашима или суседним земљама није било спремности да притекну у помоћ невољницима. Временски најближи угарски упад у Србију, овога пута све до изворишта реке Обне, догодио се тек 1329. године.[42] Овако реконстурисан след догађаја на прелазу из 1323. у 1324. годину по многим појединостима подсећа на опште познате и боље расветљене токове побуна из 1314. и 1331. односно 1357. године, а делимично и на незадовољство властеле које је на владарски трон 1282. године довело Милутина. У прва два случаја престолонаследници, а у трећем близак владарев сродник, су истакли права на круну првенствено уз подршку властеле из својих управних јединица. Изгледа да је и овога пута поновљен исти образац. Сви набројани преврати су, без обзира на различите исходе, трајали свега неколико месеци и без већег мешања страних сила.

Није могуће установити остале појединости ове политичке драме. Чини се да нема довољно простора за уверење да су војни окршаји пренети у наредне године и на друге просторе. Наводно се Владислав након губитка Рудника и даље држао у неименованим пределима.[43] Међутим, на северу Србије тада, осим рудничког рефугијума, није постојало упориште које би пружало услове за дуготрајни отпор. Осим тога, сви касније настали архивски подаци у суштини ретроспективно говоре о његовој делатности пре велике политичке буре. Априла 1325. године Менчетић је пред телима комуне само потврдио веродостојност разрешнице рачуна из 1323. године.[44] Може се за-

39 Цитат из: *Monumenta Ragusina* I, 105.

40 Шуица 1997, 19. Посада краља Марка је дуго држала призренски акропољ након маричког слома. Вид. Алексић 2012, 111

41 Ћирковић 1981, 70 нап. 5.

42 Ћирковић, 2008, 14. Мавро Орбин неповољно описује личне и ратничке квалитете Владислава. Из тог разлога, наводно, није добио угарску помоћ. Вид. Krstić 2016, 50.

43 Ћирковић 2008, 13; Krstić 2016, 49–50.

44 Јиречек 2007², 99; Порчић 2002, 44.

мислити да је споменутом састанку претходила Менчетова успешна дипломатичка интервенција, којом је Владиславу препоручио своје сугрђане. Осим тога, до сада није примећено да је његово накнадно сведочење о ранијим нотарским пословима, у правном погледу иначе сасвим беспрекорним, можда, било изнуђено политичком променом у унутрашњости Србије. Други документ на исту тему је тестамент из септембра 1326. године којим су наведена Драгутинова и Владислављева дуговања.[45] С обзиром да је старији неспорно тада већ око десет година био мртав, слично би се могло закључити и за млађег Немањића. Ипак, тон излагања упућује да је њихов отац и даље био жив. Заостали дугови су могли бити пренети на синове, који су само успутно споменути 1323. године.[46] У сваком случају, краљевско достојанство је тада вероватно било у потпуности обесмишљено и ништа више него слаби и далеки одјек ранијег политичког стања.

Поверилац се могао надати наплати дуга чак и да је Владислав истеран из отачаства, на шта упућују српски летописи, где стоји: **Владиславь же изгнань быс(ть) на Оугрѣ кралкмь Дечанским**.[47] Да је поново постао сужањ друге породичне гране упућује у погледу хронологије и чињеница збркано излагање Мавра Орбина.[48] Ова тема захтева посебно проучавање, али се из свега реченог наслућује да не постоје ни најмање назнаке да је неуспешни претендент на српски престо након зиме 1324. године осетно утицао на политички развитак Србије. Из чисто формалних разлога Владислав је приказан на идеализованој представи Лозе Немањића у Пећкој патријаршији насталој пре 1337. године, тј. на сродној фреско-представи из дечанског храма око 1347. године.[49]

Сломом блиског сродника српски краљ је ојачао. С друге стране, Владислав вероватно није тежио политичком сепаратизму, већ највишој власти у земљи на основу обнове Дежевског договора. Међутим, споразум из 1282. године је изгубио правну вредност претпостављеном принчевом накнадном нагодбом са Стефаном Дечанским, односно политички смисао услед политичког развитка претходних деценија. Да је постојала одвојена и самостална политичка јединица, наследник „сремског краља“ би био укљештен између моћних суседа

45 *Item debet mihi dare Vladislauus rex pro patre suo occasione cruces ypp. CC et ypp. LX pro se*. Вид. Ћирковић 1994[2], 498 нап. 9. Садржај тестамента Вида Бобаљевића је уопштено пренет у дело *Краљевство Словена*. Тврдња да је Владислав позајмљени новац *утрошио на учвршћивање своје власти у Рашкој* звучи веродостојно, али се вероватно односи на време краља Милутина. Вид. Орбин, 26.

46 Порчић 2002, 42; Krstić 2016, 50–51.

47 Стојановић 1927, 198.

48 Орбин, 26. Уп. Krstić 2016, 50.

49 Krstić 2016, 50 нап. 74. Уп. Haustein 1984, 48, 52, 65, 69.

због чега би се тешко могао дуго одржати. Мађари су полагали право на део његових претпостављених поседа на северу. Да је Владислав тих година уз мађарску помоћ обновио своју очевину неминовно би се убројао у вазале круне св. Стефана.[50] Међутим, предуслови за такав однос су постојали само пре него што га је Милутин утамничио 1316. године и то само за угарске поседе, али не и за уломак Србије под његовом управом.[51] Мађари су без потошкоћа земље Усору и Соли уступили Стефану II Котроманићу током 1323. године, али се зато краљ Милутин, као што је раније истакнуто, снажно укотвио у Посавини и Подунављу.[52] Можда су се управо због страха од ширења суседне силе или јачања њеног утицаја локални немесници и баштиници најпре сврстали уз „Светог краља" 1316. године, а након осам година и уз његовог сина.

О суштини неуспеле узурпације много говори састав принчевог двора. Његови сведоци на разрешници рачуна из 1323. године били су, по свему судећи, не само моћни великаши, већ и даљи сродници владајуће породице. Жупан Радослав је вероватно био син жупана Вратислава и праунук Вукана Немањића.[53] Његов брат Вратко је био знаменити српски велики кнез и једна од водећих личности под Стефаном Душаном. Други по значају је био жупан Војихна, кога је Стефан Душан 1348. године ословљавао са *рођак* и *братучед*. Последњу реч не треба прихватити дословно у савременом смислу значење те речи – братанац – већ као ознаку припадности побочној грани, која је једно покољење млађа од владареве.[54] При крају живота је био управник пространих предела од Драме до Струмице и помагао је царици-удовици Јелени да одбрани Серску област од византијских напада. Осим тога, сахрањен је у Хиландару пре 1371. године, тако да је морао бити водећа фигура царске епохе.[55] Оскудни поуздани подаци о овом велможи су у складу са овде прихваћеном идентификацијом другог

50 Овакво решење прихваћено у: Ivanović, Stojkovski 2015, 85.

51 У том правцу излагање и у: Krstić 2016, 47, 49.

52 За области у савременој Босни вид. Ћирковић 1994², 497; Krstić 2016, 49.

53 Благојевић 2001², 46–47. Ово поистовећивање је одбачено због велике заступљености имена Радослав, односно става да је Војихна 1323. године *имао мање од петнаест година*. Вид. Порчић 2002, 47–48. Иако овакву хронологију треба узети условно, треба истаћи да у том случају млади Војихна свакако није могао бити међу главним коловођама побуне, али да му је одговарао не исувише захтеван положај на локалном двору владаревог сродника. Ако је Стефан Лазаревић приближног узраста могао да преузме управу у земљи, Војихна је могао бити сведок једног споредног правног чина (примедба Марије Копривице). О Стефановом преузимању власти 1393. године вид. *Благојевић* 2009, 29, 37.

54 Вујошевић 2006, 131, 133–135, са старијом литературом. Уп. Благојевић 2001–2002, 225–236.

55 Ћирковић 1985, 175–184.

по реду сведока из Владислављеве разрешнице. Занимљиво је да је рођени брат првонаведеног сведока дао ћерку за Лазара Хребељановића, чиме, заправо, започиње кнежево напредовање, док се деспот Угљеша нешто раније попео на врх политичке моћи управо браком са Воихнином ћерком Јеленом.[56] Да су Радослав и Војихна стајали уз Владислава као самосталног господара одвојене државе која је била непријатељски настројена према остатку Србије, даљи политички успон велможа био би јако отежан. Не треба искључити могућност да су између 25. октобра и децембра 1323. године благовремено променили страну. Међутим, малобројни извори говоре о привременом успеху српског принца у Руднику у касну јесен те године, што је у супротности са претпостављеним осипањем његовог табора пред покушај државног преврата.

Наведени владареви рођаци чинили су део сложене управљачке структуре која је тананим спонама крвне-породичне и личне повезаности премрежавала читаву државну територију и углавном обезбеђивала чврст политички поредак. Под позним Немањићима јако се тежило изградњи, очувању и уравнотежавању осетљивих нити политичког утицаја које су повезивале владаре са сродницима и истакнутим властеоским кућама, које су женидбеном политиком укључене у широки „породични“ круг.[57] У овом случају то би значило да су двојица жупана, заправо, по Стефановом налогу кратко време помагали локалном намеснику вишег друштвеног положаја у испуњавању управних задужења у посебној управној јединици. У преломним тренуцима највероватније су се од почетка оградили од Владислава, који, чини се, није био окружен довољно моћним и бројним завереницима за велики политички преокрет. Изостанак снажне и широке подршке је узроковао брз слом побуне. Владајуће кругове су можда определили недовољно уочљиви страни утицаји, а можда и становиште да би полуслепи краљ могао бити попустљивији под њиховим притисцима. Иначе, српски барони су давали снажан тон спољној политици, тако да без њиховог изричитог пристанка Дечански и Душан нису покретали ратове против Византије.[58] Можда није случајно да под Стефаном Дечанским *властела дефинитивно стиче моћ и богатство, толико потребне за остварење задужбинских подухвата*.[59]

Назире се да је српски великаш Војин након ових догађаја утемељио моћ на северу Србије. Имао је старе баштинске поседе у Гац-

56 Алексић 2012, 22–27.

57 Алексић 2014, 51–74.

58 *Византијски извори* VI, 332 (Ј. Кантакузин). Уп. Ћирковић 1994², 503; Алексић 2014, 52, 57.

59 Ђорђевић 1994, 16.

ком, а под Стефаном Дечанским се старао о младом Стефану Душану, што показује да је уживао огромно владарево поверење. Његов брат Хрватин је у овом раздобљу такође деловао у Динарском масиву, тачније имао је поседе у Рудинама. Међутим, као да се географско тежиште њиховог деловања мењало, јер је Војин пре августа 1325. године већ имао дугогодишње пословне односе са Менчом Менчетићем. Овај окретни Дубровчанин је, чини се, током бурних догађаја на Руднику држао Владислављеву страну, али је успео да се извуче из кризе без видних последица. Послови окретног трговца и српског велможе су се, најизгледније је, укрстили управо у Руднику. Јако је важно да је Војинов син Алтоман био господар оближње жупе Груже већ тридесетих година 14. века.[60] Може се претпоставити да су Војин и његови синови као награду за одлучну подршку у тешким месецима на прелазу из 1323. у 1324. годину од владара издашно награђени новим поседима. Од тада ова породица полако и постепено шири свој утицај у брдовитој Шумадији. Наиме, касније велики кнез Војислав Војиновић и жупан Никола Алтомановић са променљивим успехом господаре Рудником, а уочена је и Војислављева политика насилног запоседања оближњих крајева у време цара Уроша.[61]

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Алексић 2012 – В. Алексић, *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, Докторски рад, Филозофски факултет, Београд 2012.

Алексић 2014 – В. Алексић, *Расподела моћи у Српском царству и успон кнеза Лазара*, у: Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 51–74.

Алексић 2015 – В. Алексић, *Краљица Јелена и српски владарски поменици*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 28–33.

Алексић (у штампи) – В. Алексић, *Шумадија на српско-турско-угарској тромеђи*, у: Шумадија у 15. веку, ур. С. Мишић, М. Копривица, Београд (у штампи).

Алексић, Обрадовић 2017 – В. Алексић, Д. Обрадовић, *Брачна политика краља Милутина и сукоб Стефана Дечанског и Константина*, Београдски историјски гласник 8 (2017) 21–39.

Благојевић 2001² – М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

Благојевић 2001–2002 – М. Благојевић, *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, Зборник радова Византолошког института 39 (2001–2002) 225–236.

60 Томовић 2011, 355–366.

61 Мишић 2006, 14–16.

Благојевић 2004 – М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, у: Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 155–173.
Благојевић 2009 – М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009) 7–42.
Бојовић 2005 – *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, ур. Д. Бојовић, Ниш–Косовска Митровица 2005.
Веселиновић 1984 – А. Веселиновић, *Царински систем у Србији доба Деспотовине*, Историјски гласник 1–2 (1984) 7–39.
***Византијски извори* VI** – *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, ур. С. Ћирковић, Београд 1986.
Вујошевић 2006 – Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолино*, Стари српски архив 5 (2006) 115–137.
Данило Други – Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Д. Мак. Гордон, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6, Београд 1989.
Данилови настављачи – *Данилови настављачи. Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, прир. Д. Мак Гордон, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7, Београд 1989.
Динић 1956 – М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византиских градова*, Зборник радова Византолошког института 4, 1–10.
Динић 2003 – М. Динић, *Србија од VI до XIV века*, у: Из српске историје средњега века, прир. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003.
Ђорђевић 1994 – И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
Иванишевић 2001 – В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
Ivanović, Stojkovski 2015 – M. Ivanović, B. Stojkovski, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku*, у: Rijeka Sava u povijesti, ur. B. Ostajmer, Slavonski Brod 2015, 77–103.
Јечменица 2014 – Д. Јечменица, *Извори и манифестације моћи и утицаја кнегиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014, 17–27.
Јиречек 1981² – К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1981².
Јиречек 2007² – К. Јиречек, *Споменици српски*, књига трећа, прир. А. Веселиновић. Р. Михаљчић, Београд 2007².
Копривица 2015 – М. Копривица, *„Држава“ краљице Јелене*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 13–25.
Krstić 2016 – A. Krstić, *The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, Banatica 26, 33–51.
Лазаревић 1990 – Д. Лазаревић, *Територија краља Драгутина*, Гласник Историјског архива Ваљево 25, 5–27.
Митровић, Копривица 2016 – К. Митровић, М. Копривица, *Београдско-мачванска епископија између православља и католичанства (XI–прве деценије XIV века)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 82, 3–18.

Мишић 2006 – С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Пожаревац 2006, 11–18.
Monumenta Ragusina – *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, Vol. 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, ur. I. Krstitelj Tkalčić, Zagreb 1879.
Орбин – М. Орбин, *Краљевство Словена*, прир. С. Ћирковић, Зрењанин 2006[2].
Поповић 1999–2000 – Д. Поповић, *Култ краља Драгутина, монаха Теоктиста*, Зборник радова Византолошког института 38 (1999–2000) 309–326.
Порчић 2002 – Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II кнезу и општини дубровачкој*, Стари српски архив 1 (2002) 31–54.
Порчић 2011а – Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, Стари српски архив 10 (2011) 3–16.
Порчић 2011б – Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд 2011, 269–288.
Стојановић 1927 – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.
Томовић 2011 – Г. Томовић, *Војиновићи*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд 2011, 355–366.
Ћирковић 1981 – С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, у: Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101–134.
Ћирковић 1985 – С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, Зборник радова Византолошког института 34 (1985) 175–184.
Ћирковић 1994[2] – С. Ћирковић, *Владавина Стефана Уроша III Дечанског*, у: Историја српског народа I, ур. С. Ћирковић, Београд 1994[2], 496–510.
Ћирковић 1998 – С. Ћирковић, *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3, 11–20.
Ћирковић 2008 – С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 84 (2008) 3–20.
Узелац, Радовановић 2013 – А. Узелац, Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком XIV века – неколико нових запажања*, у: Свети цар Константин и хришћанство, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 593–607.
Фостиков 2012 – А. Фостиков, *Три документа о разрешењу рачуна Вукше Мишетића*, Стари српски архив 11 (2012) 122–133.
Фостиков, Петровић 2014 – А. Фостиков, В. Петровић, *Јевгенија монахиња књегиња*, у: Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 171–181.
Haustein 1984 – E. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*. Dissertation. Universität Bonn 1984.
Шуица 1997 – М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, Историјски гласник 1–2 (1997) 7–24.

Vladimir Aleksić, Ph.D.
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Niš

THE KING STEFAN DEČANSKI AND VLADISLAV NEMANJIĆ
– Summary –

This paper rejects a largely widespread opinion that Stefan Dečanski and Vladislav Nemanjić, between the beginning of 1322 and the end of the following year, used to rule two separate political units, that is, that the son of Dragutin, supported by the nobility, made war and restored his father's "land of Srem" during the state collapse which followed the death of Milutin. On the contrary, it presents the proofs confirming that Vladislav recognized Stefan as the king and that he received a vast and rich "state" to rule in return. This means that before the rebellion in the late autumn of 1323, he was only the ruler's "potentate" in Rudnik and its surroundings. As kings's cousin, according to a very well-known state norm, he had the right to a "state", that is, an independent and probably vast administrative unit, where he had important military and public powers. The data from the receipt issued on 25 October 1323 were also interpreted having that in mind, namely by following the signature of this member of the Nemanjić Dynasty, which was deprived of all imperial features. It is not completely clear when this situation was established, but it happened the most probably during or immediately after the end of the civil war with Constantin, between 1321 and 1322. A short overview of the numismatic material shows that the series of Vladislav's coins were probably created approximately between 1314 and 1316 and not during the rule of Stefan Dečanski. Further developments of the latter hypothesis also partially depend on new research of the circumstances under which the king Dragutin became a monk.

According to the above mentioned grounds, the author of this paper believes that the turbulent Rudnik episode between 1323 and 1324 was based on the dynasty issue. Insufficiently clear circumstances have unexpectedly brought back the question of which branch of the Nemanjić Dynasty had more right to the crown. It seems that the strong support of the higher rank nobility to the ruler caused fast breakdown of the rebels and that this event was rather an attempt of conspiracy or rebellion which was energetically suppressed at the very root and at its source, in Rudnik, and not a short civil war among brothers in the north of Serbia. The county rulers Radoslav and Vojihna were the most probably the king's relatives whose task was to help or even supervise the work of the local court of Vladislav. Moreover, it seems that they were on the stronger side from the very beginning, which allowed them to rise on the social scale with a spotless career in the following decades. On the other hand, it is perceived that at that time the prince Vojin gained first strong bases in the heart of Šumadija, maybe also thanks to his merits for the suppression of riots raised by unsatisfied nobility, who hastily presented the Serbian prince as a ruler.

Generally, the ten-year rule of Stefan Dečanski was marked by many challenges. They were only at the first glance due to his obvious physical disability and low origins after his mother, a member of Serbian nobility. Therefore, comparing to the other members of the Nemanjić Dynasty, he might have had

the most disputable authority. It seems that due to those circumstances Serbia was agitated by a quiet, but deep dynastic-political crisis in the second decade of the 14th century, which is insufficiently covered by the sources and critical literature. Not only did the most powerful nobility in the first half of this period trace the destiny of the three confronted brothers wanting absolute power – Stefan, Konstantin and Vladislav, but apparently certain clans competed for a higher influence at the court by presenting their candidates for the throne. The leading circles of the Serbian barons constantly and accurately followed the family situation in the house of the Nemanjić. The attempt of Vladislav to reach the crown was however not supported. Only several years later they noticed that the young Stefan Dušan was much more likely to satisfy their huge ambitions, which is why the old king was unscrupulously removed from the historical stage.

Key words: Stefan Dečanski, Vladislav Nemanjić, Rudnik, territorial and administrative division of Serbia, Rebellion in 1323–1324, county ruler Radoslav, Kesar Vojihna, prince Vojin.

УДК: 94(497.11 Руднички крај)"13"
94(497.11)"13"
904:728.81(497.11)"13"

Др Марко Шуица
Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

РУДНИК ИЗМЕЂУ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА НА КРАЈУ 14. ВЕКА*

***Сажетак**: У раду се разматрају, пре свега, политичке промене које су задесиле област Рудника у завршним годинама постојања Српског царства и епохи превласти обласних господара у другој половини 14. века, а које су утицале на геополитички и економски значај ове регије.*

***Кључне речи**: Рудник, обласни господари, Османлије, властела, Дубровчани.*

Геополитичка позиција, привредни ресурси, трговачки и у појединим периодима изузетан војни значај Рудника предодредили су његову урбанизацију, фортификацију, административно-управну и одбрамбену улогу у српској средњовековној историји.[1] Ова регија је била чвориште комуникација које су водиле у различитим правцима ка унутрашњости централних српских територија, или ка важним одредиштима ван ње. Путем преко Ваљева, Рудник је био укључен у путну мрежу која је ишла преко Дрине, а на југ су водили путеви у Гружу ка Западној Морави, и то преко Каменичке реке ка утврђењу Честин, и преко села Врбаве ка другом утврђењу Борач.[2] Путеви су на северу преко Љига и Колубаре повезивали Рудник са Београдом.[3] У време краљева из династије Немањић, пре свега Драгутина и Милутина, Рудник је постао предметом политичких борби током њиховог

* Чланак је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (ев. бр. 177025).

1 Петровић, Булић 2009, 43–44. У свом раду аутори наводе обимну претходну литературу о историји области Рудника.

2 Шкриванић 1974, 104.

3 Јиречек 1959, 302; Шкриванић 1974, 104.

међусобног рата почетком 14. века.[4] Потом се статус Рудника поново актуелизује у наредној генерацији владара, приликом окршаја између краљева Владислава II и Стефана Дечанског.[5] У сваком од наведених сукоба Рудник је мењао врховне господаре. Само неколико деценија касније, почетком лета 1359. године, угарски краљ Лудовик I покренуо је поход на Србију. За мање од месец дана он је из Сланкамена стигао до Рудника, који је пао у његове руке. Ипак, освајачки резултати овог упада били су краткотрајни и угарски краљ је морао да напусти привремено окупиране територије. Тако се област Рудника поново нашла у оквирима Српског царства.[6]

Ова кратка дигресија у хронолошки удаљенији период у односу на онај обухваћен нашом темом пример је деликатне и важне геостратешке позиције, изложености области Рудника често опречним политичким утицајима и војничким плановима различитих актера током позног средњег века. Слабљењем централне власти у српској држави током владавине цара Уроша, крајем педесетих година 14. века, започели су дезинтеграциони процеси који су у наредној фази историје српске средњовековне државности довели до превласти српских обласних господара.[7] Ојачала локална, или дворска властела искористила је политички тренутак како би, присвојивши поједина владарска обележја, посегнула за регалним правима и издигла своје феудалне области на ранг правих малих држава. Први значајнији моћник који је амбициозно створио обимну феудалну област у северним и западним деловима Царства, био је велики кнез Војислав Војиновић. Његов зенит трајао је релативно кратко (1359–1363), али је у том раздобљу успео да овлада великом територијом која се простирала од јадранског залеђа Дубровника све до Рудника на североистоку и Звечана на југу.[8] Војислав Војиновић, бар привремено ослонац и подршка централној власти цара, трудио се да област којом је господарио обухвати све важне ресурсе неопходне за самосталну управу.[9] Са Рудником у оквиру своје области, он је могао да јача економску и војну позицију и, самим тим, хијерархијски висок положај у држави. Изненадна смрт кнеза Војислава, узрокована вероватно кугом, довела је крајем 1363. године на његово место удовицу Гиславу са синовима. У међувремену, дошло је до прерасподеле снага унутар Царства која је легализована успостављањем савладарства између цара Уроша и краља Вука-

4 Динић 1962, 1.
5 Храбак 1986, 6–7.
6 Динић 1962, 5.
7 Благојевић 2000, 242–243.
8 Шуица 2003, 143-166; Благојевић 2007, 7–8.
9 Михаљчић 2001, 40–44.

шина 1365. године. Недуго потом, до 1367. године, облашћу Рудника загосподарио је жупан Никола Алтомановић, синовац Војислава Војиновића, који је убрзо у потпуности потиснуо Гиславу са синовима и заузео готово читаву област свога стрица.[10] Захваљујући рудничкој ковници, жупан Никола Алтомановић је почео да кује и свој новац, чиме се, уз добијање светодмитарског дохотка, убрзо сврстао у редове најмоћнијих српских великаша.[11] Рудник је крајем седме деценије 14. века представљао веома важну економску и стратешку регију, па је власт над њим била питање не само угледа и симболичког престижа међу властелом Царства, већ и упориште за конкретне политичке планове и војно осамостаљивање. У том контексту, треба посматрати и непријатељске односе између најзначајније српске властеле тога доба, жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара. Уколико се поклони поверење приповести Мавра Орбина о току и исходу сукоба краља Вукашина са царем Урошем на Косову 1369. године, коју налазимо у његовом делу *Краљевсѿво Словєна*, онда се може разумети и историјским аргументима образложити природа и висок степен нетрпељивости који су владали између жупана и кнеза.[12] Наиме, током контроверзне битке у којој је краљ Вукашин однео победу над коалицијом цара Уроша, жупана Николе и кнеза Лазара, дошло је до осипања цареве војске, јер се, наводно, кнез Лазар у једном тренутку повукао са бојног поља. Цар је заробљен, војска Николе Алтомановића је десеткована, а сам жупан је једва сачувао живот. Остављајући по страни веродостојност ове приче, историјски извори сведоче да је, некако у то време, кнез Лазар од Николе Алтомановића преотео Рудник. Рудник је пред крај царства фигурирао као регија око које су се сукобљавали интереси управо ова два властелина.[13] Смрћу цара Уроша, децембра 1371. године, српски обласни господари, који су приграбили регална права и дубоко посегнули за самосталношћу својих територија, наставили су међусобну борбу за превласт и утицај. Ситница, подручна властела, која се налазила у овим крајевима, на неки начин је требало да одговори наведеним изазовима са којима су били суочени, па је и прелазак рудничке области у руке кнеза Лазара из руку Николе Алтомановића био пропраћен и одговарајућим политичким потезима. Они су подразумевали не само укључивање Рудника у територијални опсег Моравске Србије, већ и редефинисање социјалне, вазалне, властеоске структуре у Лазаревој области. За све време ових сукоба трговинска и рударска делатност у области Рудника обављали су се под отежа-

10 Динић 1932, 8–9.

11 Димитријевић 1975, 187–188; Иванишевић 2001, 150, 160–161.

12 Орбин, 50–51.

13 Храбак 1986, 9–10.

ним околностима. Непријатељски став жупана Николе Алтомановића према Дубровнику угрозио је њихове трговачке интересе на Руднику, што је изазвало привремени прекид њиховог пословања. Политичка нестабилност проузрокована сукобом кнеза Лазара и жупана Николе око Рудника била је још један разлог умањења трговачких послова Дубровчана у овој регији. Иако је кнез Лазар током наведених сукоба само кратко време држао у својој власти утврђења, мајдане, урбане центре и ковницу на Руднику, наставио је праксу издавања царине Дубровчанима у закуп.[14] У периоду непосредно пред слом, жупан Никола Алтомановић још једном је од кнеза Лазара преотео Рудник. У том осетљивом политичком периоду, пуном преврата и промена господара над Рудником, изгледа да је почела да се истиче и локална, тада мање имућна и угледна властела, која је у каснијим догађајима стекла већу моћ и одиграла значајну историјску улогу. После промене односа политичких и војних снага на терену, босански бан Твртко и кнез Лазар су својом коалицијом успели да сузбију моћ жупана Николе Алтомановића, што је 1373. године довело до жупановог „расапа".[15] Кнез Лазар је приликом проширивања своје државе реинтегрисао област Рудника у Моравску Србију у којој је остао током читаве његове владавине.[16] И даље је отворено питање на који начин је кнез Моравске Србије учврстио своју власт у рудничком крају. Током осме деценије 14. века, Лазар Хребељановић је морао пажљиво да гради своју област и консолидује управу.[17] Тај процес подразумевао је поред употребе војне силе и дипломатска средства, укључујући и склапање политичких бракова и одређених нагодби споменутих у изворима које је ексцерпирао Мавро Орбин. Учвршћивање кнежевих позиција у области Рудника било је немогуће без придобијања локалне властеле која је ступила у Лазареву службу, или под принудом, или споразумно, заснивањем родбинских веза.[18] Један од најважнијих властелина рудничког краја био је војвода Никола Зојић који је, вероватно у том периоду, ступио у брак са Видославом, сродницом Лазаревића. Никола и Видосава се заједно спомињу у даровници Милице тј. монахиње Евгеније са синовима манастиру Св. Пантелејмону из 1395. године.[19] Све до Косовске битке 1389. године, рудничка област је била стабилна и пружала снажан економски и војни ослонац кнезу Лазару. Немамо податке да ли је и у колико мери рудничка област представљала полазиште владару Моравске Србије у војним походима који су били ус-

14 Динић 1962, 6–7.
15 Михаљчић 2001, 249.
16 Мишић 2014а, 11–12.
17 Михаљчић 1989, 54–71, 99–100.
18 Орбин, 93; Шуица 1997, 10–11.
19 Младеновић 2007, 295.

мерени ка Мачви, Београду и Голупцу у борбама за наслеђе угарског краљевског трона после 1382, односно смрти Лудовика I.

После погибије кнеза Лазара у Косовкој бици 1389. године, ситуација у Моравској Србији се дословно преко ноћи искомпликовала. Стабилна држава коју су наследили удовица Милица и синови Стефан и Лазар, делом је остала упражњена услед погибије велможа у Косовској бици, а делом постала поприште унутрашњих сукоба преостале властеле. Политички притисак је свакако вршио Лазарев и Милицин зет, Вук Бранковић, а територија је била изложена узнемиравању и повременим пљачкашким упадима акинџијских одреда. Рудник је у новонасталим околностима врло брзо постао жариште сукоба. У јесен 1389. северну границу је прешао угарски краљ Жигмунд Луксембуршки предводећи своју војску. Он је продро у северну регију Моравске Србије како би потврдио своју врховну власт над доскорашњим поданицима.[20] Војне посаде у српским утврђењима пружиле су отпор угарском краљу, а његов поход окончан је заузимањем две значајне тврђаве – Борача и Честина у Гружи.[21] Крајем новембра краљ је још увек боравио на територији Србије, поред реке Ломнице.[22] Сматра се да би Ломница могла бити у области истоимене шуме на Руднику, коју у свом делу спомиње Мавро Орбин. Следеће, 1390. године, краљ Жигмунд је поново упао у област Лазаревића, који су у то време, већ извесно, били турски вазали. Он је новембра месеца издао једну повељу под Островицом напомињући да је повео поход против Срба. Островица се заправо налазила на главној маршрути која је повезивала Посавину и Подунавље са средишњим деловима Рашке, егзистирајући не само као стражарска постаја већ и као значајан осматрачки центар.[23] Релативно дефанзивна и обавештајна функција самог утврђења није могла надоместити недостатак људства за стражу на путевима и попуну војних контигената других фортификација, тако да је Островица и поред велике стратешке улоге остала војнички пасивна и изолована приликом угарских упада у област Лазаревића. С друге стране краљ Жигмунд на својим временски и циљевима ограниченим продорима у Србију није имао довољно услова за освајање ове значајне коте, о којој ће бити речи у даљем излагању. Рудник са својим системом утврђења (Островица, Неваде, Сребрница, фортификација код Ђурђевца, у Красојевцима и др.) имао је велику геостратешку одбрамбену позицију према северу.[24]

20 Трпковић 1959, 97–98.
21 Јовановић 1985, 31–32.
22 Трпковић 1959, 97–98.
23 Јовановић 1997, 513.
24 Петровић, Булић 2009, 53–58.

У тим годинама свакако је на Руднику најзначајнија личност био већ споменути војвода Никола Зојић, вазал и посредством брака сродник кнеза Лазара, односно Лазаревића. Његови поседи су се извесно налазили у Сребрници, где се налазила и црква Св. Николе коју је, укључујући села и метохе, са супругом, приложио руском светогорском манастиру.[25] Никола Зојић је као војвода преузимао одговорност за организацију одбране рудничког краја од угарских упада. У том случају он је могао бити властелин крајишник, попут Црепа у Петруском крајишту, са центром у Островици, која је у потоњој реформи деспота Стефана постала средиште власти.[26] Остало је забележено, о чему је писао и Сима Ћирковић, да је у време прекограничних сукоба деведесетих година успешно одбијена и угарска опсада утврђења Неваде које се налазило на Руднику.[27] Управо у турбулентним збивањима током последње деценије 14. века започиње, по нашем мишљењу, и процес дефинисања рудничке области као засебне вазалне територије у оквирима Османског царства, потенцијално издвојене из државе Лазаревића. Аргументација за овакав став лежи у спољним, али и унутарполитичким збивањима.

О све независнијем положају Николе Зојића у односу на Лазаревиће сведоче и дубровачка писма сличне садржине од 1. октобра 1397. године, истовремено упућена и Николи Зојићу и Лазаревићима.[28] Писмо Николи је садржински редуковано у односу на епистолу Лазаревићима, а од војводе се тражи да непосредно интервенише код Турака и заштити од османског злостављања неке дубровачке трговце. Начин етикеције, подразумевање канцеларије и захтев Дубровчана за врстом дипломатске интервенције коју би Никола требало да предузме код Османлија независно од Лазаревића, упућују на аутономнији положај у области где су пословали дубровачки трговци, дакле Руднику, и паралелни утицај који је Никола имао према врховним господарима, односно Турцима. Писмо скоро исте садржине, али готово у форми демарша, за разлику од љубазног тона присутног у обраћању Николи (*всепочтеном, почтеном* и *многољубивом пријатељу*), било је упућено монахињи Евгенији и кнезу Стефану Лазаревићу (*всечастивој*, *христољубивој* госпођи и *многопочтеному* кнезу).[29] То говори о различитом нивоу одговорности у Моравској Србији, али и одређе-

25 Шуица 2000, 103–108.

26 Шуица 2014, 276–278. Нама прихватљиву тезу о постојању крајишта на територији Рудника у овом периоду, пре реформе деспота Стефана Лазаревића, изнео је проф. др Синиша Мишић управо на научном скупу одржаном у Аранђеловцу 21. 10. 2017.

27 Ћирковић 1995, 17–18.

28 Шуица 2010, 123–128.

29 Вид. табелу у Шуица 2011, 44–47.

ним појавама које би могле да се тумаче као тенденција ка дефинисању нове позиције већ познатог политичког актера, какав је био војвода Никола. Не треба изгубити из вида да су Дубровчани том приликом негодовали код мајке и сина јер су њих сматрали одговорнима за задржавање трговаца. С обзиром на позамашне економске ресурсе и могућност експлоатације сребра, олова и бакра дубровачки трговци су се трудили да одржавају што боље везе са фактичким господарима овог краја, па стога не чуди да је војвода Никола био високо рангиран међу српским господарима у периоду после привременог политичког слома породице Бранковић. Ова кратка дипломатска иницијатива Дубровчана сведочанство је промене односа снага међу поданицима султана Бајазита I. Јачање Николе Зојића није се одиграло случајно, баш у том тренутку. Утамничењем Вука Бранковића и наглим успоном кнеза Стефана после заслуга у бици код Никопоља, септембра 1396. године, Бајазит I је изгубио неопходну унутрашњу политичку противтежу господару Моравске Србије. Због тога је било неопходно подржати другу лојалну српску властелу на коју је султан могао да рачуна како би контролисао, како се на крају испоставило, непоузданог Стефана Лазаревића.[30] Војвода Никола могао је својом улогом „браниоца Рудника“, где су му се и налазили поседи, да успешно контролише збивања на српско-угарској, односно османско-угарској граници.

Није протекло много времена док није дошло до драматичног политичког расплета ове Бајазитове шаховске комбинаторике. Према сведочењу Константина Филозофа, поход на Босну који се одиграо у зиму 1398. године, а који је предводио кнез Стефан Лазаревић, завршио се пропашћу. Османлијска војска је пострадала, како због хладноће, тако и због вероватно непријатељима дојављеног правца кретања, а као главни виновник оптужен је Стефан Лазаревић, који је касније признао успостављање пријатељских веза са Угарском. Прича о походу и потоњој завери је добро позната у историографији, па је овом приликом нећемо детаљније презентовати. Ипак, остаје велика недоумица у погледу стварних узрока побуне властеле и Стефановог, сасвим извесног, приближавања Краљевини Угарској. Константин Филозоф је Николу Зојића именовао као једног од двојице најодговорнијих организатора завере против Стефана Лазаревића.[31] Док је војвода Новак Белоцрквић брутално ликвидиран декапитацијом, војвода Никола је успео да издејствује неку врсту милости. Он се са својом породицом затворио у утврђену Островицу на Руднику. Безбедносни положај Островице на 768 метара надморске висине био је нарочито

30 Константин Филозоф, 64–67.

31 Константин Филозоф, 64.

повољан због изузетно стрмих и неприступачних литица вулканске купе на којој је подигнуто утврђење са два дефинисана одбрамбена појаса. Овако конципирана цитадела Островице постала је једна од најтеже освојивих утврђења у периоду до развоја ватреног наоружања већег домета и веће разорне моћи, што ће бити постигнуто тек у 15. веку. Неприступачност горње тврђаве омогућавала је да је и сразмерно мали број бранилаца могао да више дана, па и недеља успешно одолева опсади. Конфигурација терена и тип островичког утврђења, нарочито тешко освојивог Малог града, вероватно су одиграли кључну улогу приликом евакуације Николе Зојића и сачувале му живот.[32] О развоју догађаја Константин Филозоф, уједно једини директан извор о побуни, не говори много. Није познато да ли је Стефан Лазаревић лично опсео Островицу, или је извршио неки други вид принуде. Потези које је вукао кнез Стефан морали су бити брзи и резолутни. Војвода Никола се нагодио са кнезом. Он се заједно са својом женом и четири кћери замонашио, вероватно у кругу островичке тврђаве, и тако упразнио позицију локалне власти на Руднику.[33] Није познато где је и под којим монашким именом бунтовни војвода, господар рудничког краја, провео своје последње дане. За њега је остала везана и недоумица око главног патрона ктитора цркве Св. Николе у селу Рамаћи, неког велможе и његовог брата монаха.[34] Гушењем завере и накнадним потврђивањем вазалног положаја према султану Бајазиту I у јесен 1398. године у Севастији (Мала Азија), кнез Стефан Лазаревић је превазишао највећу кризу власти у дотадашњој владавини и уз велике дипломатске напоре своје мајке, монахиње Евгеније вероватно и молбе сестре Оливере, сачувао живот.[35] После повратка из Мале Азије кнез Стефан је, вероватно у јесен 1398. или почетком 1399. године, поставио свог човека Петра Бољадиновића за рудничког кефалију,[36] чиме је учврстио своју власт у северном делу државе. Овакав геостратешки значај Рудника остао је непромењен све до 1403. године и склапања вазалног односа према краљу Жигмунду Луксембуршком, када је северна граница изгубила дотадашњу одбрамбену улогу.

На крају, може се закључити да је област Рудника током читавог трајања превласти српских обласних господара крајем 14. века имала изузетан привредни, административно-управни и војно-стратешки значај од кога је често зависила и судбина самих владара или држава, тј. области којима су управљали.

32 Јовановић 1997, 524.
33 Шуица 2000, 108.
34 Кнежевић 1968, 121–171; Бабић 1979, 151–176.
35 Шуица 2013, 803–810; Мишић 2014б, 11–13.
36 Младеновић 2007, 29; Благојевић 1997, 206, 269.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Бабић 1979 – Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре*, ЗЛУМС 15 (1979) 151–176.

Благојевић 1997 – М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

Благојевић 2000 – М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, Нови Сад 2000.

Благојевић 2007 – М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, у: Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Научни скупови САНУ, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28, Београд 2007, 5–18.

Димитријевић 1975 – С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара,* у: О кнезу Лазару, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 185–220.

Динић 1932 – М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932.

Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.

Иванишевић 2001 – В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

Јиречек 1959 – К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији*, у: Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд 1959, 205–304.

Јовановић 1985 – В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, ИГ 1–2 (1985) 7–35.

Јовановић 1997 – В. Јовановић, *Острвица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, у: Уздарје Драгославу Срејовићу, ур. М. Лазић, Београд 1997, 513–531.

Кнежевић 1968 – Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968) 121–171.

Константин Филозоф – *Старе српске биографије XV и XVII века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936.

Михаљчић 1989 – Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1989.

Михаљчић 2001 – Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Сабрана дела I, Београд 2001.

Мишић 2014а – С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, у: Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 7–20.

Мишић 2014б – С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014, 7–16.

Младеновић 2007 – А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2007.

Орбин – Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, Београд 1968.

Петровић, Булић 2009 – В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековноī Рудника*, ИЧ LVII (2009) 43–62.
Трпковић 1959 – В. Трпковић, *Турско-уīарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–121.
Ћирковић 1995 – С. Ћирковић, *Неваде – непознати утврђени īрад у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–23.
Храбак 1986 – Б. Храбак, *Рудник īод Штурцем и њеīова дубровачка насеобина*, Зборник НМ Чачак 16 (1986) 5–86.
Шкриванић 1974 – Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
Шуица 1997 – М. Шуица, *Завера властеле īротив кнеза Стефана Лазаревића 1398. īодине*, ИГ 1–2 (1997) 7–25.
Шуица 2000 – М. Шуица, *Немирно доба срīскоī средњеī века*, Београд 2000.
Шуица 2003 – М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени īоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.
Шуица 2010 – М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, ССА 11 (2010) 123–128.
Шуица 2011 – М. Шуица, *Дубровачка īисма: оīледало друштвено-īолитичких īромена у срīским земљама (1389–1402),* ГДИ 2 година XVIII (2011) 29–49.
Шуица 2013 – М. Шуица, *О īодини одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севастију*, ЗРВИ L (2013) 803–810.
Шуица 2014 – М. Шуица, *Средњи век*, у: Рудник, шапат висина, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 260–284.

Marko Šuica, Ph.D.
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

RUDNIK BETWEEN DISTRICT RULERS
AT THE END OF THE 14TH CENTURY
– Summary –

In the second half of the 14th century the district of Rudnik faced several status changes due to the repositioning of the different political and military factors. This important economic and military region was also influenced by the dynamics of geo-political situation on the Balkan Peninsula in this period, which included different phenomena such as breakup of the Serbian Empire, rise of district rulers, breakthrough and conquest by the Ottoman Turks. The traces of turbulent history of Rudnik at the end of the 14th century are found in diplomatic and narrative sources of different origin, but also in archaeological material sources, such as coins and remains of fortresses and mines. The Rudnik region had a special economic and military importance during the fight for predominance between the prince Lazar and district ruler Nikola Altomanović at the end of the 60s and the beginning of the 70s of the 14th century. While forming a distinctive political unit out of Moravian Serbia, the prince Lazar gained control of the nobility of Rudnik and ruled over them with absolute power until his death in the Kosovo battle in 1389. The last years of that century were extremely turbulent for the Rudnik region which was exposed to pressures of the Kingdom of Hungary and the Ottomans. The Serbian nobility which used to be subordinated to the prince Lazar and which was then subordinated to his successors became a weapon in the hands of the Sultan Bayezid I. The strategical goal of the Ottoman ruler was to limit the power and influence of the prince Stefan Lazarević and to establish a strong control of the border region towards the Kingdom of Hungary. After having supressed the conspiracy of the pro-Ottoman Serbian nobility in 1398, Stefan Lazarević assumed a huge political and personal risk and started an administrative reorganization of this region which was fully realized in the first decade of the 15th century.

Key words: Rudnik, district rulers, the Ottoman Turks, nobility, citizens of Dubrovnik.

УДК: 94(497.11 Руднички крај)"13/14"
911.3:94(497.11)"13/14"

Др Марија Копривица
Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ВЛАСТ ОСТРОВИЦА И НАХИЈА ОСТРОВИЦА/РУДНИК

***Сажетак**: Циљ рада је компаративан приступ праћењу територијално-управне организације рудничког подручја у средњовековној Србији и првим вековима османске владавине. Размотрени су проблеми у вези са временом формирања Островичке власти и њеног обима, као и деловање градског метоха Рудника. На основу првих османских пописа изнети су подаци о деловању нахије чије је седиште била ова погранична тврђава. Уочено је да је престанак деловања управне области тврђаве Борач условио одступања у односу на границе средњовековних власти код суседних јединица. Током прве половине 16. века рударски град Рудник преузима примат као центар, док тврђава Островица губи значај.*

***Кључне речи**: Островица, Рудник, Борач, власт, нахија, градски метох, војвода, кадилук.*

Српска средњовековна територијално-управна организација у чијој је основи подела на жупе, земље и крајишта у околностима 15. века морала је претрпети измене.[1] Део шире реформе државне управе спроведене у време деспота Стефана Лазаревића је и увођење *власти* као новог вида територијалних јединица. Одлика ове реформе је милитаризација, али и професионализација државне и локалне управе. На челу власти стајале су војводе као намесници владара које је он постављао и смењивао као службенике.[2] Они нису представници крупне властеле са подручја којим управљају и у том погледу је изражена велика разлика у односу на организацију крајишта у ранијем периоду. Овакав вид управе се јавља и као реакција на побуну осионе властеле и као један од начина да се сузбије њихов утицај.[3]

1 Мишић 2014, 64–68.
2 Динић 2003, 218–227.
3 Шуица 1997, 7–24; Шуица 2000, 106–108.

Организација државне територије по *властима* није спроведена истовремено. Иако прве вести о деловању *власти* потичу с почетка управе Ђурђа Вуковића, неки делови државе деспота Стефана Лазаревића извесно су деловали на овај начин. Реорганизација је имала циљ ојачавање одбрамбених способности земље. Крајишта су и у ранијем периоду била организована тако да могу брзо и ефикасно да приступе одбрани граница, па је разумљиво да су *власти* најпре и формиране у пограничним подручјима. Константин Филозоф сведочи да су на сабору у Сребреници, када је деспот Стефан за свог наследника одредио сестрића Ђурђа, поред представника Цркве присуствовали „благородни из свих власти".[4] Које су то *власти* и колико их је било, тешко је одговорити. Да ли је овом Сребреницом рудничком већ тада управљао војвода на челу *власти* Островица? У изворима је потврђено деловање *власти* са центрима у Смедереву, Голупцу, Крушевцу, Некудиму, Борачу, Лепеници, Петрусу, Теочаку и Тишници, мада је могуће да их је било више.[5]

Неоспорни подаци о деловању *власти* са центром у Островици потичу из времена почетка владавине Ђурђа Вуковића.[6] Ипак, прецизније време када је она основана не може се утврдити. Динић је исказао могућност да је руднички крај са средиштем у Островици веома рано добио организацију типа *власт*. Он је ослонац за своју тезу поткрепио поменом војводе Мазарака који је управљао Островицом.[7] Овај војвода помиње се 1413. и 1414. у вези са једним спором дубровачих закупаца царине за рудокоп Селца.[8] На основу ових докумената јасно је да Мазарак није само заповедник војног одреда у тврђави већ да се његове надлежности простиру на шире подручје рудничког краја. У послове које је војвода обављао спада и прикупљање *царине господина деспота* за поменути рудник. Јасно је да је војвода Мазарак представник државне управе, односно да иступа као намесник деспота на одређеној територији.[9] Интересантно је да упоредо са војводом островичким Мазараком делује и кефалија у самом граду Руднику. Увођење новог типа управе одвијало се постепено увођењем нових фунција и прилагођавањем старих. Кефалије су остајале где је било

4 Константин Филозоф, 283, 316.

5 Динић 2003, 220–221; Крстић 2007, 99–111; Ивановић 2010, 437–449.

6 Новаковић 1912, 755–756.

7 Динић 2003, 222.

8 Детаљније о току спора између Ланка Томазиновића и браће Макта и Јакова Водопића и улози војводе Мазарака у њему вид. Динић 1962, 22 (= Динић 2003, 578). Уп. HAD Lamenta de foris 3 fol. 124.

9 Благојевић 1997, 273, 294.

потребе и могућности за њиховим деловањем.[10] Рудник је велико насеље у коме има много страних трговаца. У његовој надлежности остали су цивилни послови, сачувани документ помиње наплату дуга. Војвода је седео у тврђави Островици и старао се о безбедности територије поверене му *власти*, иступао као представник деспота и заступао интересе, а његове надлежности нису супротстављене деловању кефалије.[11] Овакав начин управе може упућивати на увођење новог вида управе у Островици и рудничком крају, иако нема конкретног помена *власти*.[12]

Међутим, рано успостављање Островичке власти ставља под знак питања једна исправа са самог почетка владавине Ђурђа Вуковића.[13] У повељи великом челнику Радичу којом му уписије у баштину поседе широм земље, наведене су управне области у којима се села налазе, али као *власт* једино се помиње Некудим.[14] За неке територије поуздано се може рећи да на њима није уведен нови систем организације, попут Лепенице која је неведена као жупа. Велики челник је поред многих добио и поседе у *Руднику метоху* и то села Белућа, Продановци, Каменица, Шумени и село власи Воиковци.[15] О *власти* чије је седиште тврђава Островица нема помена у овом документу. Ипак, само на основу ове повеље не може се тврдити да Островичка власт засигурно није деловала. Суштина је у навођењу ближе одреднице за поменута села, а то је *градски метох* Рудника. Градски метох је посебан вид организације насеља у непосредној близини града који је функционално повезан са њим.[16] Пошто се села која је велики челник добио налазе у метоху града Рудника, односно представљају део целине рударско-трговачког центра, приликом њиховог навођења важније је нагласити ту њихову одлику. Тако припадност војној и управној организацији ширег подручја, тј. *власти*, остаје секундарна и незабележена у овом документу. То не искључује могућност да је тада деловала Островичка власт, као и да је сам Рудник са својим метохом био обухваћен њоме. Могла би се оставити извесна резерва у преиспитивању односа између аутономије рударског града и деловања *власти*; ипак, примери других рударских центара, попут Новог брда, не указују да

10 Он се помиње у документима из 1422. и 1423. године, у вези са споровима дубровачких трговаца у самом Руднику. Благојевић 1997, 273. Уп. HAD Lamenta de foris 5 fol. 122.

11 Благојевић 1997, 294.

12 Са раним оснивањем Островичке власти, поред Динића, саглани су: Благојевић 1997, 273; Мишић 2014, 67.

13 Новаковић 1912, 335.

14 О Некудимској власти вид. Крстић 2007, 99–111.

15 Новаковић 1912, 335.

16 О градском метоху: Благојевић 1992, 67–84; Алексић 2003, 299–315; Петровић 2015, 139–149.

су они на било какав начин били изузети из управног подручја *власти*, чак напротив веома рано су организовани на овај начин.[17]

У прилог тези да је *власт* Островица основана у ранијем периоду иде и чињеница да се налази у пограничном подручју. Иако се ради о периоду добрих односа са Угарском, ради се о стратешки важном и богатом подручју. После гушења побуне војводе Николе Зојића, највероватније властелина крајишника овог подручја, сломљена је моћ локалне властеле и Рудник је чвршће подређен деспоту Стефану.[18] Потреба да се после ових бурних догађаја успостави стабилан и поуздан вид управе, могла је већ у другој деценији 15. века довести до формирања *власти* са центром у Островици.

Поседи у *власти* Островици забележени су у повељи деспота Ђурђа Вуковића и сина му деспота Лазара грачаничком митрополиту Венедикту. Пошто је због територијалних губитака на југу земље остао без епархије, овај архијереј је добио као харистикију, односно на доживотно уживање цркву Св. Ђорђа у Врањевштици. Приликом навођења поседа храма Св. Ђорђа истакнуто је да се у Островичкој власти налазе села Врањевштица, Белуђа и Осјаке, док су у Борачкој власти села друга Врањевштица, Граховац и Коњуша.[19] Дакле, црква се налазила у близини границе поменуте две *власти*. Како је овај храм задужбина челника Радича, неки од ових поседа сусрећу се међу имањима која су овом високом достојанственику убаштињена раније. Тако је село Белуђа, које се у повељи из 1428/29. помиње у оквиру рудничког градског метоха, сада окарактерисано само према припадности *власти*. Није потпуно јасно да ли је ово село задржало своје рударске обавезе или је променило свој статус, тј. више није део градског метоха. Могла би занимљива бити и судбина осталих Радичевих поседа у оквиру рударске целине насеља, с обзиром на податак из повеље Кастамониту (1430) да је Радич своје *делове што има у Руднику и коло које је саīрадио у Каменици* поделио својим задужбинама манастиру Кастамониту на Светој Гори и Св. Ђорђу у Врањевштици, тако да су она постала црквена села.[20] Белуђа, свакако, спада у ону групу поседа који је припао врањевштичкој цркви. Поред повеље деспота Ђурђа, имања задужбине Радича Поступовића сачувана су и на натпису исписаном у самом храму. Већина поседа има потпору у деспотовој повељи (Горња и Доња Врањевшница, Коњуша, Белуђа), док су нека поменута само у натпису (Красовац, Осјаци, Брестово, Кукавље), с тим што овде није исказана подела на *власти*.[21]

17 Динић 2003, 221–222.
18 Шуица 1997, 7–24.
19 Новаковић 1912, 755–756.
20 Новаковић 1912, 548–549.
21 Тескт натписа: Милићевић 1867, 31–33.

Убикација села Радича Поступовића је давно извршена и углавном је поуздана.[22] Села забележена у градском метоху Рудника треба тражити у непосредној близини рударског града.[23] Село Каменица и данас постоји, док је Белуђа убицирана око данашње Црнуће. Влашки катун Воиковци, треба препознати у данашњем селу Војковци код Рудника. Село Продановци данас не постоји и тешко га је убицирати, док је предложена идентификација села Шумени са данашњим селом Шуме код Тополе сувише удаљена од рударског језгра. Поседи цркве Св. Ђорђа у Врањевштици уско су повезани са имањима челника Радича. Село Врањевштица и данас постоји, само што се у средњем веку делило на Горњу и Доњу. Красовац се идентификује са данашњим насељем Красојевићи југоисточно од Рудника. Насеље Осјаци данас не постоји, али се топоним очувао у називу Осјачког потока, који је притока Врањевшничке реке, а једна махала села Горња Црнуђа се раније називала овако. Постоје претпоставке да се топоним Брестово може довести у везу са селом Брезова које се помиње у повељи деспота Ђурђа, а заједничка убикација би била на локацији села Брезовца. Село Кукавље не постоји под тим именом.[24]

Насељима познатим из средњовековних извора која су се налазила у рудничком крају, а која су по свему судећи припадала и Островичкој власти, треба додати село Брусницу у коме је Стефан Душан издао једну повељу 1354. године.[25] Такође, извори помињу село Сребреницу са црквом Светог Николе, коју је војвода Никола Зојић приложио Светом Пантелејмону.[26] Мрежу насеља Островичке власти као и прецизније одређивање њеног обима употпуњују подаци о поседима Стефана Ратковића из времена када је *власт* Островица увелико деловала, пред сам крај српске средњовековне државности. У Островичкој власти велики логотет је од српског деспота најпре добио село Стрмово, а затим и села Гунсановце и Мариновац, која су пре тога припадала Михаилу Анђеловићу. Пре 1458. године Стефан Ратковић је ова три села морао уступити војводи Марку Алтомановићу, а краљ Стефан Томашевић му је у замену дао нове поседе.[27] Од наведена три села Стефана Ратковића у Островичкој власти једино се поузадније убицира Мариновац који је раније био самостално насеље а данас је заселак села Бање код Тополе. Данас постоји село Стрмово између Венчана и Барошевца и оно се узима као могућа идентификација за

22 О поседима Радича Поступовића вид. Шкриванић 1973, 134–135; Тошић 1976, 15–17.

23 Петровић, Булић 2009, 43–62.

24 Шкриванић 1973, 134–135; Тошић 1976, 15–17.

25 Новаковић 1912, 428.

26 Новаковић 1912, 519.

27 Rački 1867, 156–157; Мишић 2007, 11.

посед Стефана Ратковића.[28] Мада због удаљености од осталих познатих поседа у Островичкој власти треба поново размотрити проблем ишчезлих насеља у околини Тополе, Бање и Липовца.[29]

Граница Островичке власти најјасније се оцртава на југу према Борачкој власти и ишла је између две Врањевшнице. Борачу су припадала села Коњуша и село Врбова које је забележено као посед Стефана Ратковића. За одређивање границе према Лепеници од помоћи су подаци о поседима великог логотета који је у овој власти имао свој двор и три села: Драгиновце, Кутлеш и Доњу Зловштицу. Лепеничка власт је организована свакако после Островичке, вероватно пред сам крај српске државности. Граница између њих ишла је највероватније између данашњих села Стрaгари и Добрача, док је између Кутлова и Коњуше граница ишла између Борачке и Лепеничке власти.[30] Изворишни део Јасенице припадао је Островичкој власти. На истоку граница је највероватније допирала до села Горња и Доња Трнава, где се граничила са Некудимском власти. На североистоку граничила се са Кучевском земљом, али прецизнија граница се на основу средњовековних извора не може утврдити, док османски пописи не морају бити релевантни за ранији период. Граница је на северу најдаље могла допирати до тока потока Пештан, обухватајући његову котлину и можда до развођа са реком Туријом. Извесно је да је Островичка власт обухватала планински предео Венчаца и Букуље који је са Рудником представљао јединствену предеону целину. За средњовековни период нема података о насељима уз западну границу. У овом пределу Островичка власт се граничила са управним областима које су обухватале долину Колубаре и Љига за које нема података да су деловале као власти.[31] Ка западу граница је могла допирати до горњег тока Љига, обухватајући део или цео Качер, али не допирући до долине Љига и Колубаре.

Тврђава Островица и Рудник први пут су пали под османску власт 1438. године. Обновљеној Деспотовини 1444. године враћен је руднички предео. Затим је накратко 1454. године Островица опет подлегла притиску османских освајача, али је убрзо враћена. Захваљујући географском положају и доброј одбрани островичка тврђава је одолевала турским нападима до пред сам крај српске средњовековне државе.[32] Касније је и у Османском царству Островица дуго била погранична

28 Мишић 2007, 11.

29 Према сазнањима М. Недељковића села Стрмово (Стромово) и Мариновац су постојала до 1838. године кад их је као пуста и ненасељена кнез Милош разделио између суседних насеља Бања, Липовац и Топола. Недељковић 1996, 28.

30 Мишић 2007, 17–18.

31 Западно од Рудника у средњем веку делује већи број мањих жупа: Колубара, Љиг, Обна, Уб, Непричава, Топлица, Пепељевац, Рабас и др. Динић 1978, 44–54; Ћирковић 1994, 64.

32 *ЛГТССЗ* 2010, 207–208; Мишић 2011, 63–73.

тврђава на немирној граници, што се одражавало и на њено уређење. Први османски пописи показују да је трвђава имала бројну посаду на чијем је челу сераскер, а посадници су уписани као држаоци тимара (међу њима диздар, топџија и др).[33] Островица се назива Сиврице хисар и она је центар нахије и кадилука у оквиру Смедеревског санџака.[34] Међутим, велики рударски центар и град Рудник постепено преузима примат као цивилно и управно средиште. У првим деценијама османске владавине Рудник је највеће искључиво хришћанско насеље у Смедеревском санџаку са 654 куће (1476. године).[35]

Подела на нахије и кадилуке није била коначна и прецизна, па је током 15. и 16. века долазило до промена граница међу њима, гашења неких и стварања нових управних јединица. Тимарски систем по природи свог постојања био је подложан променама, како држаоца тимара (спахија), тако и структуре поседа. Утврђивање нахијске организације према првим османским поседима је отежано јер и сами пописи не следе доследно распоред по нахијама.[36]

Извесно је да је Островица постала седиште нахије убрзо после османског освајања. Тиме је наставила континуитет средњовековног административног седишта, али успостављање османске власти донело је нове видове територијално-управне организације и локалне управе. О самим почецима деловања нахије Островице скоро да и нема података, па је тешко говорити о њеном опсегу, као и да ли су се њене границе поклапале са онима које је имала *власт* у ранијем периоду. Мало позната, а вероватно и недовољно учвршћена, прва територијална организација овог простора урушена је нападима из Угарске 1476. године. До значајнијег померања границе дошло је после дубљег продора и освајања Шапца и Мачве, као и долина Колубаре и Тамнаве.[37] Околност да се нахија Островица нашла на самом ободу исламског Царства свакако је утицала и на статус ове управне области. Веома је вероватно да је и територијално-управно подручје Островице 1476. године добило ново обличје. Могуће да је ова нахија тада обухватила преостала насеља која су раније припадала другим јединицама, али не може се искључити могућност ни да је сама остала без северних и западних делова. Овај поход, померање границе, али и демографске промене настале као њихова последица, навело је османске власти да наложе детаљно пописивање Смедеревског санџака. Овај сачувани попис између осталог доноси и прве поузданије податке о обиму и организацији нахије Островице.[38]

33 Аличић 1984, 26, 261–272.
34 Миљковић-Бојанић 2004, 141.
35 Аличић 1984, 23–24; Катић 2007, 133–155.
36 Миљковић-Бојанић 2004, 45–52.
37 Ћирковић 1970, 97–101; Крстић 2005, 168.
38 Аличић 1984, 23–272; Миљковић 1991, 31–41.

Према попису из 1476. године у нахији Островици издваја се неколико целина у зависности од тога да ли поседи припадају хасу султана и санџкбега, тимарницима или њихови становници имају статус влаха. Султановом хасу 1476. године припадали су приходи са рударског комплекса са градом Рудником и неколико насеља уз њега: села Горња Красовица (Грабовица), Коларица, Г. Јабланица, Јарменовац и Сиврицхисар, односно део подграђа тврђаве Островице.[39] За ова села наглашено је да имају обавезе у руднику и да су ослобођена неких пореза (сем подграђа Островице чији су становници имали обавезе у вези одржавања тврђаве). Могло би се рећи да је ово аналогно постојању градског метоха који је потврђен у средњовековним изворима. Ипак, подаци о селима у метоху Рудника разликују се од оних у османским пописима. Према попису из 1516. године султановом хасу поред самог Рудника припадала су села Јарменовци, Г. Грабовац, Равне, Коларица и Опашево, такође са рударским статусом.[40] Вероватно је због потребе експлоатације проширена територија оног простора који би се могао сматрати „метохом" града. Тако је ново насеље Рудничишта назначено да је настало од становника Рудника који су се преселили око овог копа.[41] Назнака у попису да поменута села *припадају Руднику* управо указује да су она део рударске целине (градског метоха) и да имају обавезе и положај као и сам Рудник. Овај податак не указују да је Рудник био седиште посебне управне јединице, нарочито не нахије. Штавише, у попису из 1516. године забележено је да *сам Рудник припада нахији Островица*.[42]

Хасу смедеревског санџакбега у Островичкој нахији 1476. године припадало је 10 насељених и 2 пуста села. То су: Страгар, Придворица, Маслишево, Јаребица, Висановац, Полун, Добра Лука, Злобштеница, Бојшници, Штрбац поље, Горња Врбова, Мисача.[43] Према истом попису у нахији Островици уписан је један зеамет и 12 тимара. Међутим, праћење тимарских села је отежано због структуре тимара који су често обухватали села из различитих нахија. Од оних за која се поузданије може рећи да су припадала островичкој управној области и да су убицирана са већом сигурношћу издвајају се: Блазнава, Горња Шаторња, Доња Шаторња, Црквине, Божурња, две Каменице (Жилица и Врборовица), Трнава, Јасеница, Бистрица и друга.[44]

39 Аличић 1984, 24–26.

40 Аличић 1984, 288–291. За убикацију ових насеља: Катић 2007, 137.

41 Аличић 1985, 9.

42 Аличић 1984, 275; Миљковић-Бојанић 2004, 49, сматра да делују као посебне нахије и Рудник и Островица.

43 Аличић 1984, 215–220.

44 Аличић 1984, 220–238, 261–272.

Влашка села нахије Островице припадала су султановом хасу. Код пописивања ове категорије насеља чешће је назначена припадност кадилуку него нахији, што отежава одређивање обима нахије. Кадилуку Островица је припадала и нахија Морава или бар њен део северно од Западне Мораве.[45] Стога је за известан број влашких села са ознаком *припада Островици* (Бичани, Обрва, Трепча, Семедраж и др.) вероватније да су припадала само кадилуку са центром у овом граду.[46] У попису влаха издвојен је део који се односи на нахију Островицу, па је за та насеља извесније да су припадала овој управној области, мада због уписивања по кнежинама има одступања и у овој групи. У влашка села нахије Островице спадају: Заграђе, Буче, Подград (Борач), Прислоница, Добриња, Остра, Милаковац, Лесковица и др.[47] Може се уочити да су се влашка села углавном налазила јужно од планине Рудник, између река Дичине и Груже.

Границе нахија су биле променљиве и у практичном животу нису имале велики значај. Стога се може говорити само о оквирном одређивању територије нахије Островице. Циљ овог разматрања о обиму управне области је упоређивање са подацима о делокругу средњовековне *власти* на истом простору. За одређивање обима нахије погоднији су пописи с почетка 16. века, из 1516, 1523, 1525. године и познији. На северу и западу границе нахије Островице су истовремено и границе Османског царства у периоду 1476–1521. године. Судећи по положају села Стрмово, Тулеж, Мисача, Бистрица и других, северна граница је допирала до Пештана и развођа са реком Туријом. На тај начин је опрезно исказана претпоставка о изласку островичке управне области у средњем веку преко планинског предела Рудник-Венчац-Букуља добила потврду у османским изворима. На западу Островичкој нахији припадало је село Шутци, док су долина Љига и доњи ток Качера остајали на другој страни. На истоку, островичка управна област се граничила са Некудимском нахијом, која је обухватала долину Јасенице, али је горњи ток ове реке, ипак, припадао Островици.[48] Такође, источна граница је обухватала села Горња и Доња Трнава, као заселак Јошаница, и вероватно допирала до околине села Жабара. Североисточно се простирало Кучево, а граница ових нахија је ишла између села Орашац (у Островици) и Иванча (у Кучеву).[49]

У пределима јужно од планине Рудник османски управни систем донео је извесне промене у територијално-управној организацији. Бо-

45 Аличић 1984, 397; Томовић 2000, 33–45.
46 Аличић 1984, 173–180.
47 Аличић 1984, 180–187.
48 Крстић 2007, 109–110.
49 Крстић 2002, 144.

рач, који је у средњовековној Србији деловао најпре као жупа, а потом као *власт*, губи тај статус.[50] Ни у једном од познатих османских пописних дефтера Борач са долином Груже није уписан као посебна нахија. Извори потврђују да је и сама борачка тврђава улазила у састав Островичке нахије. У пописима се појављује село Подград, са назнаком *други назив Борач* које, такође, *припада Островици*.[51] Поред тога, и нека друга села за која се поуздано зна да су раније спадала у Борачку власт, нпр. Врбова, касније су припала севернијој нахији. Вероватно је слично било и са извесним бројем, углавном влашких села на простору између Груже и Дичине, која се помињу у Островичкој нахији. Мало је вероватно да је цео простор некадашње Борачке власти припојен севернијој управној области, посебно када се узме у обзир да у Островичкој нахији нема насеља са доњег тока Груже нити источно од те реке. Изгледа да је и опсег некадашње *власти* Лепенице претрпео измене. Поред тога, нахија Морава је вероватно превазилазила обим средњовековне жупе овог имена. У пописима с почетка 15. века ова управна област обухватала је долину Дичине и допирала је до Качера и Љига, али се углавном задржала на левој обали Западне Мораве.[52] Граница између нахија Морава и Островица вероватно је допирала до села Церова, Јабланица и Таково која су припадала Моравској управној јединици. У каснијем периду на овом простору је успостављена нахија Рудничка Морава која је уписана 1528. године.[53]

Дакле, нахија Островица је обухватала већи простор у односу на средњовековну управну област – *власт*. Са једне стране, због нестајања борачке управне јединице дошло је до прерасподеле њене територије тако да је Островици припао севернији део са самом тврђавом Борач, која је веома рано изгубила функцију. Са друге стране, на северу је граница Островичке нахије била условљена померањем границе Царства. Од треће деценије 16. века и успостављања нових нахија на северу (Колубаре, Прилепа) територија нахије Островице, или тада већ називане Рудник, више није прелазила Венчац и Букуљу. Језгро нахије остао је рударски крај и села око њега.

Освајање Београда и Мачве, затим продор у Панонију условили су смањење значаја тврђаве Островице. У управном погледу водећу улогу преузима Рудник као велики и значајни град. Овај процес одвијао се постепено. У попису из 1525. године помиње се нахија Рудник, али и даље уз нека села стоји да *припадају Островици*, као одраз ранијих

50 Јовановић 1985, 7–32.
51 Аличић 1984, 181, 369.
52 Аличић 1984, 397–430; Томовић 2000, 33–45.
53 Аличић 1985, 253–341.

пописа.[54] У попису из 1528. године више се не помиње Островица као седиште нахије. Рудник преузима водећу улогу на том простору и постаје седиште и административне и судске власти. Још и знатно раније у судском погледу Рудник је био средиште области. Интересантно је да је још у попису 1476. године као тимарник уписан извесни Мевлану, кадија Рудника.[55] Могуће је да је седиште кадије и тада било смештено у граду Руднику. Да је седште кадије било у Руднику потврђује попис из 1516. године, где је за нека насеља назначено да *припадају Островици у кази Рудник*.[56] Већ у следећој деценији Рудник потпуно преузима примат и у управном и у судском погледу, док Островица полако замире.

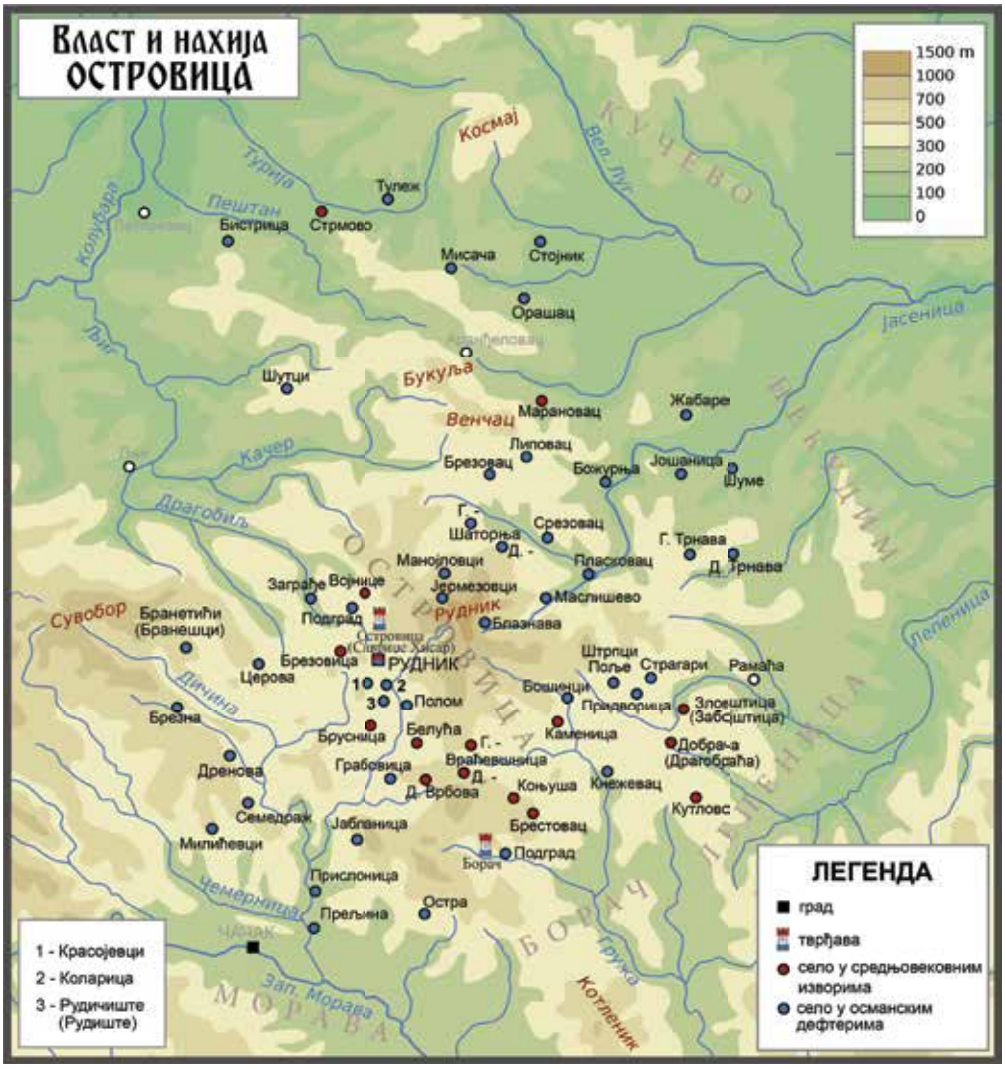

54 Аличић1984, 359–397.
55 Аличић 1984, 226.
56 Аличић 1984, 304, 310, 311.

БИБЛОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY:

Алексић 2003 – В. Алексић, *„Градски метох“ Ниша по турским изворима*, Зборник радова Филозофског факултета 34, Косовска Митровица 2003, 299–315.
Аличић 1984 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких области западне Србије* I, Чачак 1984.
Аличић 1985 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких области западне Србије* II, Чачак 1985.
Благојевић 1992 – М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (12–18 век), ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 67–84.
Благојевић 1997 – М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
Динић 1978 – М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 44–54.
Динић 2003 – М. Динић, *Власти у време Деспотовине*, у: Из српске историје средњега века, прир. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 218–227.
Ивановић 2010 – М. Ивановић, *Смедеревска и голубачка власт у време владавине деспота Ђурђа Бранковића*, Наш траг 50, 437–449.
Јовановић 1985 – В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, ИГ 1–2 (1985) 7–32.
Катић 2007 – С. Катић, *Рудник под османском влашћу у 15. и 16. веку*, ИЧ 55 (2007) 133–155.
Константин Филозоф – *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, прир. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875).
Крстић 2002 – А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.
Крстић 2005 – А. Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и Јужне Угарске у 15. и првој половини 16. века*, ИЧ 52 (2005) 165–194.
Крстић 2007 – А. Крстић, *Град Некудим и некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 99–111.
***ЛГТССЗ* 2010** – *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010 (одредница: Острвица, В. Петровић).
Милићевић 1867 – М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд 1867.
Миљковић 1991 – Е. Миљковић, *Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године*, ИЧ 38 (1991) 31–41.
Миљковић-Бојанић 2004 – Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља насеља, становништво*, Београд 2004.
Мишић 2007 – С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија, историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.

Мишић 2011 – С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. М. Спремић, Београд 2011, 63–73.
Мишић 2014 – С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
Недељковић 1996 – М. Недељковић, *Записи о Шумадији* I, Крагујевац 1996.
Новаковић 1912 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд 1912.
Петровић 2015 – В. Петровић, *Градски метох*, у: Споменица академика Милоша Благојевића, ур. С. Мишић, Београд 2014, 139–149.
Петровић, Булић 2009 – В. Петровић, Д, Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ 58 (2009) 43–62.
Rački 1867 – F. Rački, *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina,* Rad JAZU 1, 124–163.
Томовић 2000 – Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, у: Рудо Поље–Карановац–Краљево, од првог помена до Првог светског рата, ур. Н. Тасић, Д. Драшковић, Београд–Краљево 2000, 33–45.
Тошић 1976 – В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник Матице српске за историју 13 (1976) 7–21.
Ћирковић 1970 – С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабац у прошлости, Шабац 1970.
Ћирковић 1994 – С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, у: Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево–Београд 1994, 59–77.
Шкриванић 1973 – Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.
Шуица 1997 – М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1–2 (1997) 7–24.
Шуица 2000 – М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века – властела српских обласних господара*, Београд 2000.

Marija Koprivica, Ph.D.
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

"VLAST" AND NAHIA OSTROVICA / RUDNIK
– Summary –

"Vlast," as a new aspect of territorial-administrative organization, was introduced during the reign of despot Stefan Lazarevic. The duke („vojvoda"), who was the despot's official, was at the forefront of "vlast". The aim of this reform was to strengthen the defence system of the state. It is most likely that "vlast" of Ostrovica was formed while despot Stefan was still alive, when the activity of duke Mazarik was confirmed, with military and civil responsibilities. In the beginning of the reign of despot Djuradj, it was recorded that there were settlements within the urban metoh of Rudnik. The first mention of "vlast" of Ostrovica dates back to the year 1456, when despot Djurdj confirmed the church in Vraćevštica to metropolitan Benedict. This document made it possible to precisely determine the borders to the area of Borač.

In the Ottoman administrative system, Ostrovica was the seat of nahia and kadiluk. The data from the first censuses show that nahia Ostrovica exceeded the borders of the medieval authorities. One of the reasons was the fact that the administrative district of Borač stopped being active, and its territory was given to the neighbouring nahias. During the first half of the 16th century, the mining town of Rudnik took primacy as the centre of the administrative area while the fortress Ostrovica started to lose its significance.

Key words: Ostrovica, Rudnik, Borač, "vlast", urban metoh, duka, nahia, kadiluk.

УДК: 272-774-9(497.11)"13/14"
902.2(497.11)"1984/..."

Др Катарина Митровић
Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Др Дејан Радичевић
Одељење за археологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

КАТОЛИЧКА ПАРОХИЈА У РУДНИКУ*

***Сажетак**: У раду се говори о католичкој заједници у Руднику у раздобљу 14. и 15. века. Подаци које нуде писани извори дубровачке и которске провенијенције, пре свега тестаменти, пружају оскудне податке када је реч о верским приликама. Ипак, на основу њих дошло се до сазнања о постојању чак пет католичких богомоља и једне братовштине. Посвете свецима заштитницима осветљавају порекло њихових оснивача. Најновија археолошка истраживања бацају ново светло на присуство католика у средњовековном Руднику. Премда још увек фрагментарни, резултати археолошких и архивских истраживања у потпуности кореспондирају.*

***Кључне речи**: Апостолска столица, католичка парохија, патронатска права (ius patronatus), Рудник, Котор, Дубровник, братовштина Св. Трифуна, Црква Св. Марије, локалитет Дрење–Стационар*

Досељавање Саса, Которана, Барана, Улцињана и житеља других приморских градова омогућило је настанак рударских и трговачких насеобина у унутрашњости српске државе. Недуго потом овим поданицима српског краља придружили су се Дубровчани, Млечани и пословни људи пореклом из других италијанских и далматинских комуна. Упоредо са развијањем градских насеља и за њих карактеристичних привредних делатности, превасходно рударства и трговине, јавила се и потреба организовања нових облика црквеног живота како би се задовољиле духовне потребе новопридошлих краљевих подани-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)* (ев. бр. 177010) и *Друштво, духовно-материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана* (ев. бр. 177012).

ка и странаца, који су припадали свету западног хришћанства. Стога је оснивање католичких парохија у унутрашњости Србије започело средином 13. века.[1] У насељима у којима су живели или су се у њима задржавали одређено време Латини су подизали цркве и у њих доводили свештенике неретко из средине из које су и сами потицали.[2] Мрежа католичких заједница ширила се по градовима и трговима на тлу српске државе сразмерно динамици привредног развоја. Јурисдикција над католичким парохијама на територији целе српске државе, изузев Которске епископије, припадала је барским архиепископима, који су у својим настојањима да одрже ред и дисциплину међу свештенством и верницима уживали пуну и доследну подршку не само Апостолске столице, већ и немањићких владара. Међутим, како су пословни људи из Котора у прво време имали водећу улогу приликом оснивања трговачких насеља, самим тим и католичких богомоља и одговарајућих црквених структура, которски епископи су, позивајући се на патронатско право, инсистирали на неповредивости сопственог јурисдикционог подручја које се, према њиховом схватању, простирало далеко изван которске дијецезе.[3] Сукоби између барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције давали су живописни колорит повести католичке цркве на подручју српске државе у средњем веку.[4] Поред тога, католичке заједнице на рубним подручјима државне територије повремено су потпадале под јурисдикцију епископа, који су били поданици владара у суседству.[5]

1 Најзначајније податке о католичким парохијама у унутрашњости српске државе доносе: Божић 1979, 15–27; Ћирковић 1997, 240–258; Ковачевић-Којић 2005, 103–112; Митровић 2007, 127–142.

2 Последњих деценија 13. столећа у Брскову у двема црквама посвећеним Девици Марији и Светом Николи душебрижничку службу обављали су свештеници пореклом Немци и дубровачки доминиканци. Житељи Брскова у то време били су углавном Саси и Дубровчани, премда је било и Которана, Млечана и других странаца. Митровић 2012, 25–34.

3 Послујући у унутрашњости Србије поједини Которани стекли су не само велико богатство, већ су остварили и знатан политички утицај на српском двору. Они су свакако подржавали настојања которских епископа да остваре пуну контролу над католичким заједницама у унутрашњости, далеко изван подручја Которске епископије. Патронатско право (ius patronatus) подразумевало је право појединца, породице или заједнице, који су основали и издржавали одређену цркву, да активно учествују у избору ректора (пароха или опата) и решавању свих важних питања везаних за дотичну богомољу. У црквама које су широм српске државе оснивали Которани служили су, сасвим извесно, свештеници пристигли из Котора. О схватању и примени патронатског права у средњовековном Котору вид. Martinović 1997, 119–125.

4 Митровић 2011, 289–305.

5 Будванки и рисански епископи били су суфрагани дубровачког архиепископа под чијом су се јурисдикцијом налазили и Конавли. Eubel 1913², 150, 218, 419.

Велики проблем приликом проучавања католичких заједница у унутрашњости српске државе представља оскудност изворних података. Вести о католичким црквама, свештеницима и братовштинама могу се наћи у документацији дубровачке и которске провенијенције произишлој из пословних односа. Будући да се верске институције и црквена лица у овим изворима по природи ствари помињу тек узгред, подаци које они пружају крајње су фрагментарни. Папске буле такође не дају много података о ситуацији на терену, будући да је њихов фокус усмерен на питања од општег значаја, као што су положај католика у српској држави, питање јурисдикције барских архиепископа, њихових суфрагана и которских епископа, међусобни односи католичких прелата, као и њихови односи са српским владарима и православном јерархијом. Више података о организацији католичких парохија могло би се пронаћи у тестаментима которских и дубровачких грађана због саме природе ових извора. Без скрупулозног проучавања опорука пословних људи који су дуже или краће време боравили у градовима и трговима у унутрашњости није могуће извести прецизније закључке и стећи шири увид у живот католичких заједница. Такође, одређени помак могла би донети археолошка истраживања локалитета за које постоје јасни путокази да су некада на њима постојале католичке цркве, о чему речито сведочи пример најновијих открића на Руднику.

Рударско насеље Рудник основали су Саси последњих деценија 13. века. У дубровачкој грађи први пут се помиње 1293. године. У Руднику је 1312. деловао *notarius Teutonicorum*. Градом је управљао кнез који је вероватно и сам био Сас.[6] Током 14. века Рудник бележи период стагнације условљен нестабилним политичким приликама и честим српско-мађарским сукобима.[7] Упркос нестабилном окружењу Саси су у Руднику боравили и средином 14. века, о чему сведочи помен Петромана Richi, његове неименоване супруге и Јулумира, који су сви означени као *Teotonici*.[8] Многи Которани развијали су послове и стицали имовину у Руднику. Њихов број нагло опада после 1371. године.[9] Рудник је представљао важан привредни центар у коме је упркос политичким потресима све време деловала ковница новца, најпре немањићких владара, потом обласних господара и напослетку деспо-

Требиње и Драчевица припадали су требињско-мрканском епископу, суфрагану дубровачког архиепископа. Eubel 1913², 495–496; Farlati 1800, 286–303. Уп. Тошић 1998, 38, 79, 84, 114–115. Подручје Мачве било је прекривено архиђаконатима Сремске епископије, суфрагана Калочко-бачке архиепископије. Bubalo и др. 2010, 57–58.

6 Динић 1955, 4; Динић 1962, 14; Ћук 2002, 28, 34.

7 Ћук 2002, 34.

8 Динић 1955, 4.

9 Динић 1962, 17.

та.[10] У 15. веку Рудник доживљава нови узлет захваљујући положају на путу који је повезивао руднички басен у Подрињу с престоним градом Смедеревом.[11] У то доба у граду су главну реч водили Дубровчани који су обављали службу цариника.[12] Међу пословним људима пореклом из Дубровника најчешће се помињу браћа Јаков и Матија Водопија, Лонко Томазинов, Стојко Милетић, Бартол Маринов, Симко Мароје-вић и Божичко Матковић.[13] Поред Дубровчана, у време Деспотовине Рудник су походили и трговци из других приморских градова. Тома из Бара, Франко из Котора, Никола Томин из Сплита, Ловринац из Ул-ција само су нека од имена забележених у документацији везаној за судске спорове и оснивање *конзулата*.[14] Могуће да су током 14. и 15. века у Рудник навраћали и трговци из италијанских комуна и Угарске.

Католичка парохија у Руднику први пут је поменута у писму папе Бенедикта XI од 18. новембра 1303. године упућеном барском архи-епископу Марину Жаретићу. Папа је том приликом овластио бар-ског архиепископа да у црквама у Брскову, Руднику, Рогозни, Трепчи и Грачаници (Јањево) поставља и уклања ректоре, чиме му је признао јурисдикцију над католичким заједницама у унутрашњости српске државе.[15] Средином 14. века постојала је братовштина Светог Трифу-на, што сазнајемо из тестамента једног Дубровчанина од 4. децембра 1355. године. Он је овој братовиштини завештао половину куће коју је поседовао у Руднику.[16] Независно од тога да ли је окупљала претежно рударе или трговце ова братовштина је свакако морала бити везана за неку црквену установу, што доказује да су Которани настањени у Руднику подигли и издржавали цркву или барем капелу посвећену Светом Трифуну, патрону њиховог града.[17] Чланови братовштине сасвим извесно држали су до поштовања свог патронатског права, с чим су морали рачунати и остали руднички католици. Могуће да је парох такође био Которанин. Михаило Динић наводи да је Никола Алтома-новић у време кризе тражио подршку од католика, те да је 1372. го-дине преговарао о оснивању фрањевачког манастира у Руднику.[18] У расположивој грађи нема потврде да је фрањевачка заједница икада заживела у Руднику.[19]

10 Ћук 2002, 34.
11 Спремић 1994, 696.
12 Динић 1962, 15.
13 Веселиновић 1997, 9, 11, 14, 77 и даље.
14 Веселиновић 1997, 121, 183, 201, 370, 555.
15 Theiner 1968², 408 (649); Митровић 2011, 294–295.
16 „fratellia de Rudenicho S. Triphonis“, Динић 1962, 17 n. 81.
17 Ћирковић 1997, 246.
18 Динић 1962, 7 n. 21.
19 Уп. Ковачевић-Којић 2005, 108–109.

У 15. веку у Руднику су постојале најмање три католичке богомоље поменуте у тестаментима дубровачких грађана. Дубровчанин Дапко Трипковић издиктирао је 31. октобра 1432. свој тестамент у Руднику. Опорука је регистрована у Дубровнику 21. априла наредне године.[20] Између осталог, овај успешни пословни човек је Цркви Свете Марије *in Rudnich* оставио две литре сребра ради *окончања оградјивања* („lo circuito"). По свој прилици радило се о подизању ограде око црквене порте, а о завршетку тих радова требало је да се постарају епитропи. Истој цркви Дапко је оставио и једног коња. Рудничкој Цркви Светог Влаха завештао је такође две литре сребра *да се заврши што је потребно* не наводећи тип радова које је требало извести. И овог пута о радовима на црквеној грађевини требало је да се постарају епитропи. Дапко Трипковић оставио је и осам сребрних унча за сахрану, четири сребрне унче за свеће и десет сребрних унчи за укупно тринаест грегоријанских миса. Служење опела помиње се у тестаменту у два наврата. На основу свега реченог произилази да је тестатор требало да буде сахрањен у Руднику, вероватно на гробљу покрај Цркве Свете Марије, у којој су служене мисе за спас његове душе. За извршиоце тестамента одређени су Тудор Живолиновић, Симко Маројевић и Маринце Николин.[21] Двадесетак година касније један други Дубровчанин завештао је Цркви Свете Марије такође две литре сребра. Радовац Прибинић је тестаментом писаним у Смедереву 26. фебруара 1454. једној од рудничких цркава оставио пет дуката.[22] На основу свега реченог могао би се извести закључак да је Света Марија представљала неку врсту главне рудничке цркве, плебанију око које су се окупљали сви католици, независно од свог порекла. Свети Влахо је за рудничке Дубровчане имао исти значај као црква/капела Светог Трифуна за Которане век раније.

У опоруци Стефана Љешевића Казеле из 1449. године поменута је први и последњи пут Црква Светог Стефана у Руднику. Овај трговац је свештеницима рудничке Свете Марије за њихову опрему оставио сто перпера.[23] У тестаменту Томе *de Petragna* помиње се црква или капела Свете Еуфемије (Фуме) у Руднику. Тестатор је желео да неко у његово име посети ову богомољу. Епитропи су заиста дали пет перпера једном човеку како би извршио покојникову последњу вољу.[24] Посвета Светој Еуфемији, ранохришћанској мученици из Халкедона постра-

20 Пословне активности Дапка Трипковића биле су везане за Приштину у периоду 1419–1431. године. Тек пред крај живота он долази у Рудник. Веселиновић, Јечменица 2016, 131–132.

21 Веселиновић, Јечменица 2016, 133–134.

22 Динић 1962, 7 n. 21; Спремић 1994, 739.

23 Ћирковић 1997, 246 n. 26; Спремић 1994, 739.

24 „S. Fumia de Rudnich", Динић 1962, 7 n. 21; Ћирковић 1997, 246 n. 27.

далој у прогонима цара Диоклецијана 304. године, изазвала је недоумице у погледу припадности ове капеле католичкој или православној цркви.[25] По свој прилици радило се о католичкој богомољи будући да је у православном свету ова светитељка позната под именом Јефимија. Мошти Свете Јефимије су првих година 9. века из Цариграда пренете у Ровињ, где се и данас чувају. Светитељкин култ је у средњем веку и касније био раширен на северном Јадрану, где је прослављана под локалним именом Фума. Посвета ове цркве могла би указивати на порекло њених оснивача. По имену нам је познат само један свештеник Рудничанин. У питању је био дон Михе, плебан (парох) руднички, поменут у исправи од 1. марта 1429. године.[26]

У археолошкој литератури прве забелешке у вези са сакралним објектима који би се могли довести у везу са западним култом налазимо у извештајима који говоре о резултатима сондажних ископавања предузетих пре три деценије у селу Мајдану, на јужним падинама Рудника.[27] Приликом пробних радова 1984. године, у засеоку Јанковићима истраживани су остаци две грађевине, које су од истраживача опредељене као цркве (црква I и црква II). Обе су се налазиле на малим терасама усеченим у јужну падину Јанковића брда.

Црква I је била једнобродна, дужине 7,70 м и ширине 5 м, саграђена од ломљеног камена везаног кречним малтером. Зидови су били широки 0,50 м и очувани у различитој висини која се кретала од 0,50 м код југозападног угла, до 1,30 м у североисточном делу. Олтарска апсида, споља и изнутра полукружна, оријентисана је према истоку, док се улаз ширине 0,80 м налазио на западном зиду, незнатно померен ка југу. У унутрашњости цркве, на јужном зиду очуван је део зидане олтарске преграде, широке 0,40 м.

Нема прецизних историјских података, као ни археолошких налаза, који би омогућили доношење поузданог закључка о времену градње ове цркве, као и до када је била у функцији. Само индиректно, према облику основе, као и очуваном делу озидане олтарске преграде, прво је приписана раздобљу 14–15. века,[28] па потом 15–16. века.[29] Око ове цркве је у дужем временском периоду формирано гробље са местимично видљивим надгробним белезима у облику водоравних плоча и усправних споменика сасвим грубе израде. Споменици су без украса и натписа, а само на једном уочен је натпис са 1846. годином, што указује да је сахрањивање на овом месту вршено и половином 19. века.

25 Ћирковић 1997, 246 n. 27.
26 „don Miche, piovano de Rudnich“, Динић 1962, 7 n. 21.
27 Мадас 1985, 197–199; Мадас 1988, 205–218.
28 Мадас 1985, 198.
29 Мадас 1988, 211.

Тридесетак метара југозападно од цркве, на нешто нижој коти, откривени су остаци друге грађевине. Делимичним рашчишћавањем терена дефинисана је њена основа, димензија 7,60 x 6,20 м. За разлику од цркве, била је оријентисана правцем север-југ. На северном зиду се налазила плитка полукружна апсида, не у оси објекта, већ померена према североисточном углу. У темену апсиде налази се прозор оперважен крупним, делимично обрађеним каменом. Други врло уски прозорски отвор налазио се на западном зиду, ближе северозападном углу. У грађевину се улазило кроз двоја врата на јужном зиду, а оба улаза су била косо усечена и постављена симетрично уз сам југоисточни, односно југозападни угао. Под је био од необрађених камених плоча, поређаних без икаквог везива. Зидови су грађени од необрађеног, али бираног и брижљиво слаганог камена, који је везиван беличастим кречним малтером. Ширина им је била уједначена и износила је 0,70 м, док је висина до које су били очувани варирала – јужни зид је био висок око 0,70 м, док је висина код апсиде достизала чак 3,50 м.

Постојање апсиде на северном зиду навело је истраживача на закључак да се и овде ради о остацима цркве (па је тако и означена као црква II). Чињеница да је апсида, која је протумачена као олтарска, оријентисана према северу, узета је као потврда могућности да се овде не налазе остаци православне цркве (као што је то у случају цркве I), већ да је то црква која је припадала верницима друге конфесије, односно да се овде ради о католичкој цркви.[30]

Изнети закључак се тешко може прихватити, будући да недостају поуздани докази за такву тврдњу. Чињеница је да резултати више него скромних радова обављених на овој грађевини не пружају могућности за доношење сигурних закључака о њеној првобитној намени. Остало је потпуно отворено и питање датовања објекта. Постојање апсиде само по себи не мора бити сигуран показатељ да се овде ради о остацима цркве. Нарочито ако се узму у обзир њене мале димензије, сасвим у нескладу са димензијом целе грађевине. Скрећемо пажњу на сличне објекте који су истраживани такође у Мајдану, на локалитету Јазине.[31] Ту су својевремено ископаване две грађевине, саграђене непосредно једна поред друге, које су на источној страни имале по једну малу апсиду, незнатно избачену из равни зида. Необичност ових апсида и неусклађеност с осталим димензијама објеката, одавно су навеле истраживаче на размишљања да се ради о остацима профаних грађевина.[32] Чини се да би се исти закључак најпре могао односити на

30 Мадас 1988, 212 и даље.

31 Мано-Зиси 1931, 137–139 сл. 1–2; Бошковић 1956, 187; Мадас 1985, 198; Мадас 1988, 213 и даље.

32 Мано-Зиси 1931, 137–139.

грађевину која се налазила у Јанковићима, али су за коначни суд на првом месту неопходна обимнија археолошка истраживања.

Међутим, у погледу теме овог рада много више сигурнијих података пружила су нова археолошка истраживања која се на Руднику спороводе од 2009. године.[33] Приликом тих радова сондажно су ископавана три локалитета недалеко од центра истоимене варошице, на којима су очекивани остаци средњовековних цркава. Сва три локалитета налазе се на врховима падина које варошицу затварају с јужне и западне стране. Ради се о простору о којем говори већина старијих истраживача Рудника, слажући се да се на тим падинама налазило велико средњовековно насеље.[34]

За наша разматрања од посебног значаја је локалитет Дрење–Стационар, у непосредној близини зграде бившег Стационара, а данас рудничког Дома здравља. Прве податке који се могу повезати са овим локалитетом забележио је још Јанко Шафарик 1865. године. По њему су се на том месту уочавали *зидови многи повећи зданија и кућа, а особито једне цркве, која је тако срушена да су њени зидови земљом покривени*. Оријентација грађевине, величина зидова, а посебно околина са многим гробовима покривеним великим плочама навели су Шафарика на закључак да је то била православна црква, чији су зидови имали дебљину скоро једног хвата. Ширина цркве је износила 15 корака, а дужина 30 корака.[35]

Према сазнањима М. Радојевића, једног од каснијих истраживача Рудника, између куће Чивовића и зграде Стационара, постојала је велика православна црква, дугачка 21 м и широка 11 м, са олтарском апсидом на истоку. У својој књизи публикованој 1971. године он бележи да су темељи те цркве *недавно раскопани и поништени*.[36] Са истог локалитета камен је иначе разношен у великој мери и са њим су читаве њиве ограђиване, а уграђиван је и у многе сеоске куће.

С намером да се Шафарикове и Радојевићеве тврдње археолошки провере, ископавања су започета на заравни која се налази управо у непосредној близини зграде бившег Стационара и са које се пружа изванредан поглед на падине Рудника окренуте долинама Јасенице и Деспотовице.[37] На централном делу платоа до сада су делимично откривени темељи веће грађевине издужене основе, подужном осом приближно оријентисаном по правцу североисток-југозапад.[38]

33 Радичевић и др. 2009, 7–20; Радичевић и др. 2011, 7–20; Радичевић, Цицовић 2012, 36–41; Радичевић, Цицовић 2013, 237–248.

34 Шафарик 1941–48, 257–264; Мишковић 1872, 221; Радојевић 1971, 11–12.

35 Шафарик 1941–48, 261–262.

36 Радојевић 1971, 9.

37 Радичевић и др. 2009, 7–20.

38 Радичевић, Цицовић 2013, 241–242, сл. 3.

Унутрашњост објекта је, на овом степену истражености, измерена у дужини од 23,50 м. Унутрашња ширина у западном делу грађевине износи 11,50 м, док се на источној страни сужава на 7,50 м, будући да је и на јужном и на северном зиду констатовано да се у целој дужини не пружају праволинијски, већ да се под приближно правим углом „ломе“, а потом настављају у правцу североистока, затварајући источни крај објекта. Уз источни део велике грађевине, са њене северне стране, налазила се просторија унутрашњих димензија 5,50 х 3,25 м, дужим странама паралелна са подужном осом објекта. Грађена је истовремено са осталим деловима објекта.

Сви зидови откривани су већ на релативној дубини 0,15–0,20 м, испод танког површинског хумуса и слоја кога чине измешана мрка земља и шут с малтером и каменом. Очувани су само у темељној зони, начињеној од ломљеног камена средње величине, који је слаган у неправилне редове и везан кречним малтером. Ширина темеља износи 1,20–1,40 м, а горња површина му је прилично равна, што се по својој прилици може довести у везу са машинским нивелисањем терена у време изградње Стационара.[39] Темељ је укопан у слој компактне светломрке земље, за који се, на основу досадашњих истраживања, може закључити да је археолошки стерилан. На оним позицијама где је темељ откопан у целини, констатована је очуваност од 0,70 м до 1 м и дно на релативним дубинама 1,05–1,25 м.

За датовање ове грађевине од значаја су налази новца, будући да су приликом истраживања северне просторије, у културном слоју који одговара времену живота у објекту, нађена 23 српска и угарска новчића. Опредељени примерци српског новца приписани су цару Душану (1345–1355) и цару Урошу (1355–1371), док угарски новци припадају ковањима краљева Карла Роберта (1301–1342), Лудовика I (1342–1382) и Жигмунда Луксембуршког (1387–1437).

У свим сондама истраженим у унутрашњости грађевине, у западном, централном и источном делу, као и у њеном непосредном окружењу, откривени су гробови. Њихово ширење прати се и на суседним парцелама, на основу чега се може претпоставити да се ради о прилично великој некрополи. У оним ископима где су гробови истраживани непосредно уз откривене делове темеља, могло се закључити да је градња темеља претходила сахрањивању. Унутар објекта, као и у окружењу потврђена је употреба већих надгробних плоча, од обич-

39 Старији мештани Рудника памте хумкасти брежуљак који је некада на овом месту био знатно израженији и који је заравњен у време изградње Стационара. Податак о интервенцијама скоријег датума на локалитету потврдила су и ископавања. Општи је утисак у свим сондама да је у једном моменту дошло до уклањања горњег слоја земље и знатног спуштања нивоа терена.

них, готово аморфних надгробника израђених од пешчара, до квалитетно обрађених мермерних плоча. Досадашња истраживања указују да се ради о некрополи са густим сахрањивањем у више нивоа, али њен хронолошки оквир није сасвим поуздано установљен. На основу налаза новца у једном од гробова, као и у слоју између гробова, може се закључити да је сахрањивање обављано у 15. веку, док поузданије одговоре на питања када је започето и до када је трајало, могу пружити само будућа истраживања.

Дефинисање намене ове грађевине, њено опредељење као профане или сакралне, изазовало је недоумицу истраживача током првих кампања.[40] Међутим, како су радови одмицали и истражена површина постајала већа, постајало је јасније да откривени темељи заправо припадају цркви. Њене контуре су, услед скромног обима истраживања, постепено дефинисане, да би се на крају дошло до закључка да се ради о једнобродној цркви која се на источној страни завршава са четвороугаоним олтарским делом. На овај начин потврђени су подаци старијих истраживача о постојању цркве прилично великих димензија, али не и њихове констатације о томе да се овде ради о остацима православног храма. Наиме, према карактеристикама свог плана ова рудничка црква нема паралеле међу православним црквама, већ се аналогије налазе на оном простору где су подизане цркве западног обреда.[41] Поред четвороугаоно обликованог олтарског дела, на то указује и положај просторије са северне стране, који у потпуности одговара уобичајеном положају сакристије. О специфичној намени ове просторије сведоче и поједини покретни налази откривени у једној јами укопаној у њеном североисточном углу. Овај укоп који на први поглед делује као обична отпадна јама, мада нешто правилнијег облика и каменом поплочаног дна, пружила је неколико предмета који су од значаја и у погледу дефинисања објекта уопште. Нађени су делови оплате од танког бронзаног лима са представом Распећа, као и оловна иконица на којој је приказана Богородица са младим Христом у наручју. Представе на оба предмета су рађене у духу западне иконографије. Међу налазима из јаме од посебног значаја је откриће већег гвозденог предмета направљеног у форми клешта, са плочасто обликованим радним површинама на основу којих је закључено да се заправо ради о калупу који је коришћен при изради хостије. Овај калуп за сада представља јединствен налаз на нашим просторима. Нема сумње да је западног порекла као и да је највероватније коришћен управо у овој рудничкој цркви, да би након што је избачен из употребе похрањен у јами у североисточном углу сакристије.

40 Радичевић, Цицовић 2013, 242.

41 Кораћ 1965, 73–98.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Божић 1979 – И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, у: Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15–27.
Бошковић 1956 – *Археолошки споменици и налазишта у Србији* II, *Централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956.
Bubalo и др. 2010 – Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.
Веселиновић 1997 – А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997.
Веселиновић, Јечменица 2016 – А. Веселиновић, Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима (1414–1436)*. Testamenta Notariae, књ. 10, 11, 12, Београд 2016.
Динић 1955 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955.
Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
Eubel 1913² – C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi I (1198–1431)*, Monasterii 1913².
Ковачевић-Којић 2005 – Д. Ковачевић-Којић, *Трговци као претеча католичких црквених организација на Балкану (XIII–XV вијека)*, Истраживања 16, 103–112.
Мадас 1985 – Д. Мадас, *Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдан на Руднику*, Гласник Српског археолошког друштва 2 (1985) 197–199.
Мадас 1988 – Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдан на Руднику*, Рашка баштина 3, 205–218.
Мано-Зиси 1931 – Ђ. Мано-Зиси, *Рудник*, Старинар III серије, књ. 6, 137–139.
Martinović 1997 – J. Martinović, *Kontinuitet patrona i hereditara crkve Svetog Luke u Kotoru od osnivanja do prve polovine XIV vijeka*, у: Црква Светог Луке кроз вијекове, ур. В. Корач, Котор 1997, 119–125.
Митровић 2007 – К. Митровић, *О јурисдикцији Которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањеву за време Деспотовине*, у: Моравска Србија. Историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 127–142.
Митровић 2011 – К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд 2011, 289–305.
Митровић 2012 – К. Митровић, *Католичка парохија у Брскову*, Милешевски записи 9 (2012) 25–34.
Мишковић 1872 – Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872) 177–334.

Радичевић и др. 2009 – Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, А. Цицовић, *Прелиминарни резултати археолошких истраживања на Руднику у 2009. години*, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 5, 7–20.
Радичевић и др. 2011 – Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, *Археолошка истраживања на Руднику у 2010. години*, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 6, 7–20.
Радичевић, Цицовић 2012 – Д. Радичевић, А. Цицовић, *Археолошка истраживања на Руднику (2009–2011. година)*, Гласник друштва конзерватора Србије 36 (2012) 36–41.
Радичевић, Цицовић 2013 – Д. Радичевић, А. Цицовић, *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, у: Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд–Ваљево 2013, 237–248.
Радојевић 1971 – М. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд 1971.
Спремић 1994 – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
Тошић 1998 – Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
Theiner 1968² – A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Osnabrück 1968².
Ћирковић 1997 – С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, прир. В. Ђокић, Београд 1997, 240–258.
Ћук 2002 – С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002 (поглавља II и III, Р. Ћук).
Farlati 1800 – D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis 1800.
Шафарик 1941–48 – Ј. Шафарик, *Извештај Д-р Јанка Шафарика из год. 1865 о његовом археолошком путовању*, објавио Н. Вулић, Споменик XCVIII, Одељење друштвених наука 77, 257–264.

Katarina Mitrović, Ph.D.
Center for the Historical Geography and Historical Demography
Faculty of Philosophy
University of Belgrad

Dejan Radičević, Ph.D.
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

CATHOLIC PARISH IN RUDNIK
– Summary –

The oldest Catholic parishes in the inlands of the Serbian state were established in the mid-13th century, in parallel with the establishment and development of mining settlements and towns. Their founders were usually Saxons, citizens of Kotor, Bar, Ulcinj, Skadar or other subjects of Serbian kings from the littoral townships. They were soon followed by the citizens of Dubrovnik, Venice and other business people from different Dalmatian and Italian communities. Jurisdiction over Serbian Catholics belonged to the archbishops of Bar, except for the area of the Kotor Diocese. Still, a large number of Catholic churches in the inland towns and squares were founded by the citizens of Kotor. Insisting on consistent use of the patron rights (*ius patronatus*), the bishops of Kotor, backed by prosperous and influential citizens of Kotor, tried to supress the supremacy of the Bar archbishops. The mining settlement of Rudnik was founded by the Saxons in the last decades of the 13th century. In addition to the Saxons, in the 14th century, the Catholic population of Rudnik came predominantly from Kotor. Their number diminished after 1371, and in the 15th century, most of them were from Dubrovnik. There were several Catholic churches in Rudnik. In the 14th century, there was a Catholic Church or Chapel of St. Tryphon, where the *fratellia de Rudenicho S. Triphonis* lived. In some testaments of Dubrovnik citizens from the 15th century there are mentions of as many as four Rudnik churches – St. Mary's, St. Vlachos, St. Stephen's and St. Eufemia's (Fuma). In all probability, the St. Mary's Church was *plebiana* – the main church where all Rudnik Catholics used to gather regardless of their origin. Archaeological excavations carried out in the mid-1980s in the hamlet of Jankovići discovered foundations of a sacral building with remains of a necropolis dating back to the 14–16th century. This building is connected with the Orthodox rites (Church I). The latest archaeological excavations (systematically going on since 2009) have shed some light on the remains of a sacral structure on the locality of Drenje–Stacionar. The found structure was 23.5m long, its indoor width was 11.5m, and it narrowed to 7.5m on the east side. The northeast wall of the main structure had a room with indoor dimensions 5.5 x 3.25m, with longer walls running in parallel with the longitudinal axis of the site. It was constructed in the same period as the main building. The church was a single-nave structure whose east side ended in a quadrangular altar and sacristy (both inside and outside). The

research of the northern room discovered 23 Serbian and Hungarian coins in the cultural layer which corresponds to the period of its occupancy. Specimens of the Serbian coins are assigned to Emperor Dušan (1345–1355) and Emperor Uroš (1355–1371), while the Hungarian coins are assigned to King Charles Robert (1301–1342), King Louis I (1342–1382) and King Sigismund of Luxembourg (1387–1437). Around the church, there was a large necropolis, not older than the structure itself, where people were buried in the 15th century and probably later on, as well. In the sacristy, segments of thin bronze sheets were found with an image of Crucifixion, as well as a small lead icon of the Holy Mother with young Christ in her arms. Both images are depicted in the Western iconographic style. Especially significant is the discovery of a larger iron object resembling pliers, whose working plates lead us to the conclusion that they were probably used as a wafer mould for the host. This mould is a unique regional finding. Having in mind the positioning and the dimensions of the structure which belonged to the Catholic cult, this location might contain the remains of the Rudnik Church of Saint Mary.

Key words: Apostolic See, Catholic parish, patron rights (ius patronatus), Rudnik, Kotor, Dubrovnik, *fratellia S. Triphonis*, Church of Saint Mary, locality of Drenje–Stacionar.

УДК: 314.117(=135.1)(497.11)"14/15"

Миломир Максимовић
докторанд
Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

РУДНИЧКИ ВЛАСИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

***Сажетак**: Предмет рада је становништво са влашким статусом које је живело на градском метоху и ближем окружењу Рудника, важног стратешког и привредног центра средњовековне Србије. Најстарији извори који директно сведоче о њиховом присуству на овом простору потичу из прве половине 15. века и односе се на властелинство великог челника Радича. До тог времена завршена је њихова територијализација и седентаризација. Османска освајања 1439. и 1458. године донела су промене у саставу становништва Рудника и његове околине. О власима-филурцијама које су нове власти досељавале из удаљених предела имамо много више података него о онима који су живели на поседима великог челника. У раду је, поред информација које пружају српски и османски средњовековни извори, анализиран и антропогеографски и ономастички материјал.*

***Кључне речи**: Власи, Рудник, Островица, средњи век, повеља, попис, топоним, Војковци, Србија, Угарска, Османско царство.*

Власи на простору средњовековних српских земаља већ више од једног века привлаче пажњу истраживача, како домаћих, тако и страних.[1] Термин *Влах* у раном средњем веку означавао је романизоване

* Аутор би желео да овим путем изрази своју захвалност др Срђану Катићу, вишем научном сараднику Историјског института, и др Еми Миљковић, редовном професору на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на помоћи и саветима.

1 Готово да нема историчара који је оставио значајнијег трага у српској медиевистици који се није, барем успут, дотакао ове проблематике. Константин Јиречек, Стојан Новаковић и Михаило Динић су међу првима указали на значај ове теме. Вид. Јиречек 1959, 193–204; Новаковић 1965, 29–53; Динић 1978, 305–330. Два научна скупа посвећена средњовековном катуну (Сарајево 1963. године) и Власима у 14. и 15. веку (Сарајево 1973. године) и радови објављени након њих,

староседеоце који су успели да преживе Велику сеобу народа и опстану у планинским и приморским пределима Балкана. Током векова живота међу Србима и другим Словенима, централне власти, прво у Византији а затим и у Србији, тежиле су да их ставе под своју контролу.[2] Били су изложени процесима акултурације и седентаризације, који су се одвијали постепено, дуготрајно и неуједначено. Сачувани историјски извори настали у периоду од 13. до 15. века одредницом *Власи* (власи) означавају, пре свега, правну и друштвену категорију становништва које се бави сточарством и караванском трговином (као преносници робе – *īоносници*), и чији је положај повољнији у односу на земљораднике (*меропхе*).[3] Османским освајањем средњовековне Србије успостављена је друштвено-правна категорија *влаха-филурџија*, које срећемо у првим османским пописима у другој половини 15. и почетком 16. века.[4] Они су били важан колонизациони и војни фактор – насељавани су у граничним подручјима запустелим у ратовима Османлија и хришћанских држава, и стога били привилегованији у односу на *рају*.[5]

довели су до великог напретка у домаћој историографији и имали су пресудан утицај на уобличавање научних сазнања о Власима у средњовековним српским земљама у позном средњем веку. Ту, пре свега, издвајамо радове Десанке Ковачевић-Којић, Миленка С. Филиповића, Бранислава Ђурђева, Недима Филиповића, Ивана Божића и Наде Клаић. Вид. Ковачевић 1963, 121–139; Филиповић 1963а, 9–14; Филиповић 1963б, 45–112; Ђурђев 1973, 143–169; Kovačević-Kojić 1983, 79–85; Filipović 1983, 139–148; Klaić 1983, 107–113; Božić 1983, 93–107. Радови посвећени Власима чине значајан део научног опуса Богумила Храбака. Током последње деценије овом тематиком се највише бавио сарајевски историчар Есад Куртовић. Најсвеобухватнији преглед досадашњих историографских радова посвећених балканским Власима дао је албанско-хрватски историчар Зеф Мирдита. Вид. Mirdita 2004. Монографија Тома Винифрита представља пионирски покушај да се историја влашког становништва на Балкану заокружи и представи на једном месту. Вид. Winnifrith 1987. Недавно су два научна часописа, један српски (*Браничевски īласник* 7) и један пољски (*Balcanica Posnaniensia* XXII/1. Ius Valachicum I), посветили цео један број радовима о Власима (власима).

2 Детаљније о интегрисању Влаха у византијско друштво вид. Цветковић 2012, 30–36. О укључивању Влаха у политички, привредни и војни систем Византије, а касније и Србије, вид. Антоновић 2010.

3 О правном положају становништва које је у средњовековној Србији имало влашки статус вид. Тарановски 2002, 75–80; Мишић 2010, 36–48; Шаркић 2010, 37–43.

4 Османисти са подручја бивше Југославије дали су велики допринос у истраживањима која су се тицала влашког становништва. Поред поменутог Б. Ђурђева, важно је поменути и Душанку Бојанић, Олгу Зиројевић, Ахмета Аличића, Ему Миљковић и друге османисте. Вид. Bojanić 1974; Зиројевић 1974; Аличић 1984; Аличић 1985; Миљковић-Бојанић 2004; Миљковић, Крстић 2009, 301–319.

5 О положају влаха-филурџија вид. Kanuni i kanun-name 1957, 11–14; Аличић 1984, 28; Зиројевић 1974; Миљковић, Крстић 2009, 304–315; Kursar 2013, 115–161.

Најстарији извори који директно сведоче о влашком присуству на простору Рудника потичу из прве половине 15. века, што је више од два века након првог помена Влаха у Хиландарској хрисовуљи Стефана Немање (1198).[6] Деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456) је, потврђујући добра и баштине великом челнику Радичу 1428/1429. године, потврдио и његову власт над селима *Власи Кошарна* и *Власи Радивоевци*, за које се каже да су *у Кучеву*, и селом *Власи Воиковци*, за које се каже да је *у метоху Рудника*.[7] Чињеница да се Власи не помињу раније у околини Рудника у историјским изворима није никакав поуздан показатељ њиховог одсуства са овог подручја у претходним столећима, већ је искључиво реч о проблему са којим се често суочавају истраживачи српског средњовековља – недостатку поуздане изворне грађе (уништене током вековне туђинске власти) на основу које би се пратила историја неког предела у дужем временском периоду.

Заправо, постоје други, посредни докази о влашком присуству на овом простору. Наиме, у првој половини 14. века, у другој Дечанској хрисовуљи помињу се два катуна Влаха Ђурашевских (Костадиновци и Гоиловци). Они су касније, у трећој Дечанској хрисовуљи, уписани као *Власи Сремљани*.[8] Професор Александар Лома, класични филолог, сматра да име ове влашке скупине указује на њихово географско порекло, односно да је реч о становништву које се на простор средњовековног Алтина доселило из Срема.[9] Информације о поменутој влашкој групи би требало довести у везу са првим поменом Рудника 1293. године, за који се ту каже да се налази у Срему (*...in Seremo in contrata de Rudinico…*).[10] Ту се свакако мисли на „сремску земљу“ краља Драгутина, која је била део његове државе после Дежевског споразума 1282. године.[11] Имајући на уму шта је значило „Срем“ и „сремски“ у српским изворима крајем 13. и почетком 14. века, намеће се закључак да је поменута влашка скупина готово сигурно потицала са територије која је некада била под контролом краља Драгутина. Поред тога, и византијски и западни извори 11–14. века помињу постојање Влаха на простору северно од Рудника, односно у Панонској низији. Кекавмен, византијски писац из 11. века, написао је да се прапостојбина Влаха, које сматра потомцима античких Дачана и Беса, налазила на простору између Саве и Дунава. По њему, они су одатле расељени на територију

6 *Зборник* 2011, 69.

7 Новаковић 1912, 334–335.

8 Ивић, Грковић 1976, 125, 256; Благојевић 2005, 55–56.

9 Лома 1991, 318.

10 Чремошник 1932, 164.

11 О Срему у средњем веку и „сремској земљи“ вид. Динић 1978б, 123–145; Динић 1978в, 270–285; Динић 1978г, 285–292; Мишић 1997, 140–141.

Византије – у Епир, Македонију и Хеладу.[12] Према анонимном западном писцу из прве половине 14. века Власи су некада били римски пастири и живели су у Угарској, у којој су се *због изузетне плодности земље и бујности зеленила, налазили пашњаци Римљана*.[13] Угри су их одатле протерали, након чега су нашли уточиште на простору између Македоније, Ахаје и Солуна.[14] Наведени извори, различитог порекла, сматрају Панонску низију прапостојбином Влаха (у првом реду оних из Византије), истичу њихово бављење сточарством и сеобу на Балканско полуострво.[15] Богумил Храбак, историчар широких интересовања, изнео је у свом раду о Власима у поречју Западне Мораве став да је влашко становништво *перипанонске зоне* (простирала се све до Старог Влаха, укључујући и поменути предео) имало могућност да се дуже бави „номадским сточарством" и да очува романску народност због географских одлика тла које је насељавало.[16] У поменутој зони Словени су настањивали речне долине Саве, Западне Мораве и њихових притока, а „старински сточари" су настањивали планинске пределе.[17]

Судећи по новијим истраживањима ономастичког материјала прикупљеног на простору Рудника романско становништво је барем у том делу перипанонске зоне дуго опстало. Микротопоними *Баштаји* и *Баштаја* у таковским селима Мајдану и Сврачковцима упућују на романизам грчког порекла *бастах*, који је у средњем веку коришћен као синоним за домаћу реч *поносник*.[18] Име рудничког села *Бастах*, поменутог у османским изворима, означава да је реч о селу бастаха односно поносника. У сумарном попису Смедеревског санџака из 1525. године уписано је као војничко село.[19] Како се велики број становника

12 Кекавмен, 284, 286.

13 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 102. И у угарски наративним изворима 12. века (Анонимов *Gesta Hungarorum*) и 13. века (*Gesta Hunnorum et Hungarorum* Симона де Кезе) забележена је традиција о доласку Угара у Панонију и њиховим борбама са староседеоцима Власима. *Gesta Hungarorum* 1937, 13–117; Simonis de Keza, 129–194.

14 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 102–103.

15 Византолог Милош Цветковић разматрао је могућност да Сремски Власи (Сермисијани) представљају претке појединих влашких група на Балкану. Детаљније у: Цветковић 2017, 33–43.

16 Храбак 1990, 8–9.

17 Храбак 1990, 9.

18 Лома 2014, 556–557. Као што је раније поменуто, реч *поносник* означава особу која се бави транспортом караванске робе на товарним животињама. Поред тога, влашки поносници чинили су и оружану пратњу каравана. Вид. Динић 1978д, 305–330; *ЛССВ* 1999, 552–553.

19 Лома 2014, 557; Аличић 1984, 374. Војнуци су били једна од привилегованих категорија хришћана у Османском царству. Њихове почетке истраживачи повезују са власима-војницима у средњовековној Србији. Вид. Aleksić 2011, 105–128; Зиројевић 1974, 162–163.

појединих, најчешће влашких, села бавио поносничким послом топоним *Баштаси* забележен је на више места у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Славонији.[20] Пажњу привлачи и име села *Калањевци*, чији старији облик највероватније гласи *Калојањевци*. Изведен је из влашког личног имена Калојањ, које је грчког порекла (Καλογιάν, што значи Лепи Јован или Добри Јован).[21]

Преко топономастичке грађе рудничког краја може се пратити процес језичке славизације локалног влашког становништва. Пример за то је *Липет*, којим се данас означава брдо које представља развођe Качера и Брезовице, као и заселак села Крива Река.[22] У сачуваним историјским изворима први пут се помиње у османском попису из 1525. године, као посебно село, насељено војнуцима.[23] Реч *липет* представља словенско-романски хибрид: основа речи је словенска одн. српска – липа, док суфикс –ет потиче из латинског језика (од –etum помоћу кога се изводе називи за шуме према врсти дрвећа, попут наставака –ик или –јак у српском језику, којим се творе липик и липљак).[24] У истом селу се налази још један пример словенско-романског хибрида истог типа као претходни поменути, оличен у ороними *Јелет*.[25] Топоним *Бунишаве* или *Буњишаве* означава потес у данашњем селу Ивановци. *Бунишаве* одн. *Буњишаве* настале су од личног имена Буниша (помиње се од 14. века), које има за основу романску реч bun (насталу од латинске речи bonus – добар) и словенски наставак –иша.[26] У данашњем селу Трудељу налази се потес *Бунаја*, који је, попут претходне речи, такође словенско-романски хибрид, с тим што је словенски суфикс у овом случају –аја.[27]

Требало би поменути и *Влашки поток* у селу Угриновцима (раније је припадао Кривој реци), који стоји наспрам *Српског потока* у суседном селу Козељу. Као што је професор Лома приметио, ова два супротстављена топонима као да и даље подсећају на некадашње разлике у социјалном статусу, пореклу и начину привређивања између Срба и Влаха у средњовековној Србији.[28]

---

20 Поред поменутих облика, забележени су и облици *Баштав* у Рађевини (Србија) и *Баштахе* код Берана (Црна Гора). Лома 2014, 557.

21 Јаћимовић, Петровић 2003, 15; Лома 2014, 559.

22 Јаћимовић, Петровић 2003, 53; Лома 2014, 567.

23 Аличић 1984, 374.

24 Лома 2014, 567.

25 Поред поменутих оронима Липет и Јелет, забележени су ороними сличног типа, попут *Брезет* на простору западно и југозападно од Рудника. У Драгачеву и Ужичкој Црној Гори забележен је топоним *Корнет*, који, за разлику од претходно наведених, није словенско-романски хибрид, већ чисто романска реч (lat. cornetum–дрењак). Вид. Јаћимовић, Петровић 2003, 46; Лома 2014, 567.

26 Лома 2014, 567.

27 Јаћимовић, Петровић 2003, 26, 30; Лома 2014, 568.

28 Јаћимовић, Петровић 2003, 63, 83; Лома 2014, 568.

Овде ћемо се вратити на први помен Влаха на простору Рудника у повељи деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1428/1429. године. За разлику од докумената сличне намене из времена династије Немањић који се односе на простор Србије – из којих се види да су влашке скупине биле потчињене владару или манастирским властелинствима – господар Влаха Кошарне, Радивоеваца и Војковаца је особа која није ни владар, ни члан династије. Након смрти цара Душана, и нарочито након нестанка династије Немањић, крупнија властела у Србији присвајала је регална права.[29] Велики Челник Радич био је један од најмоћнијих људи у држави српских деспота у време владавине деспота Стефана и његовог наследника, деспота Ђурђа. Поред набројаних влашких скупина имао је и приходе од рударства, што је раније такође било регално право.[30] Из поменутог пописа поседа великог челника сазнајемо да се село *Власи Воиковци* налазило у самом метоху Рудника.[31] На земљишту које се налазило у непосредној близини градског насеља, поред рудокопа, топионица и обрадивих површина било је и села, од којих је бар једно било влашко. Како је приметио историчар Владета Петровић, сам простор на коме се простирао метох града Рудника и његова величина били су у непосредној вези са рударским активностима на овом подручју.[32] Можемо бити сигурни да је и постојање влашког села у градском метоху повезано са постојањем рударства. Познато је да је Рудник био један од најзначајнијих привредних центара Србије у 14. и 15. веку, као и да су влашки поносници најчешће транспортовали руду коју су дубровачки трговци извозили из Србије.[33] У Дубровачком архиву нажалост нису сачувани трговачки уговори који би посведочили присуство каравана северно од Ариља, што не значи да их није било.[34] Такође, не смемо сметнути са ума да су се у 14. и 15. веку развијали нови привредни центри – Сремска Митровица (Civitas Sancti Demetrii), Београд и Смедерево, на које је производња на Руднику могла бити усмерена, као и да су поред дубровачких постојали и други трговци – попут српских, угарских и трговаца из италијанских градова.[35]

29 Детаљније у: Максимовић 2017, 401–410.

30 О великом челнику Радичу (Поступовићу) вид. Новаковић 1982, 79–121; Шкриванић 1973, 125–137; Тошић 1976, 7–21.

31 Новаковић 1912, 335.

32 Петровић, Булић 2009, 46–47; Петровић 2015, 143–144.

33 О историји развоја Рудника вид. Динић 1962, 9–27; *ЛГТССЗ* 2010, 245–247 (Рудник).

34 Динић 1978д, 305–330.

35 Ћирковић 1969, 51–68; Храбак 1984, 18; *ЛГТССЗ* 2010, 35–43 (Београд), 264–272 (Смедерево), 281–284 (С. Митровица).

Село Власи Војковци се вероватно налазило на простору данашњег села Војковци (у општини Топола), северно од варошице Рудник, у чијој су непосредној близини откривени трагови средњовековног градског насеља Рудник. Сама чињеница да су Војковци поменути као *влашко село* сведочи да је њихова територијализација и седентаризација на овом простору била већ завршена пре издавања повеље.[36] И преостала два *влашка села* поменута у повељи – Кошарна и Радивоевци – сведоче о завршеној територијализацији и седентаризацији Влаха. Док се за Радивоевце не зна где су се налазили, осим да су били на подручју Кучева, за Влахе Кошарне се може рећи да су се налазили негде у долини истоимене реке која протиче кроз марковачки заселак Црквине (општина Младеновац). У Црквинама се и данас може видети споменик који је подигао властелин Ђурађ Зубровић, обележавајући место смрти једног од најзначајнијих српских владара – деспота Стефана Лазаревића – који је ту преминуо 1427. године.[37] Овај крај се у средњем веку звао Главица, што сазнајемо из дела Константина Филозофа.[38] Дакле, и на простору северно и североисточно од Рудника 1428/1429. године било је влашких села у којима је био завршен процес територијализације и засељачивања, што је показатељ да су Власи ту живели један дужи временски период. Име села Војковци означава људе који живе у Војковом селу.[39] На властелинству манастира Дечани живели су у првој половини 14. века влашки катуни Лепчиновци, Тудоричевци, Костадиновци, Гоиловци.[40] Историчар Милош Благојевић указао је да су називи поменутих катуна изведени из имена њихових старешина, која су приликом пописивања бележена увек на првом месту.[41] На основу тога намеће се закључак да је и Војко, по коме су Војковци добили име, био старешина влашког катуна. Требало би истаћи и да је поменути носио средњовековно српско лично име, као и старешина поменутих Радивоеваца у Кучеву.

Власи Војковци су се, поред поносничког посла о коме је било речи, бавили и сточарством, занимањем које је уско повезано са влашким становништвом од његових првих помена у сачуваним изворима. Према антропогеографским истраживањима спроведеним почетком 20. века на овом подручју, реч је о простору на коме је обрадива земља

36 О процесу територијализације влашких катуна вид. Ђурђев 1963, 143–169.

37 Miklosich 1858, 335–336; Милићевић 1876, 236–237; Мишић Б. 2008, 5.

38 Константин Филозоф, 123.

39 По обрасцу: Војково село – ктетик војковски, у множини Војковсци људи из Војкова. Временом је облик Војковсци прешло у Војковци. Вид. Лома 2014, 558.

40 Ивић, Грковић 1976, 51, 53.

41 Благојевић 2005, 55–56.

„испод средњег квалитета“.[42] Стога су житељи рудничких села све до 20. века били усмерени на сточарство, напасајући стоку – најчешће стада оваца и крда свиња – на падинама планине Рудник и његових огранака.[43] Почетком прошлог столећа још увек је било живо народно предање о *бачијама* (летиштима сточара) на Рудничкој планини. Причало се да се у „старо време“ стока музла у планини, а сир је прављен у планинском подножју, у селима. За пренос млека од бачије до села служила су уска дрвена корита у виду жљебова. Млеко је текло из планине „као кишница низ олук“. Важно је и запажање да су те старе бачије биле сталне, односно на истим местима, а не покретне.[44]

Очуван је богат ономастички материјал који потврђује сточарску традицију овог дела Србије. Навешћемо само неке од примера. Топоним *Неваде* (данас име села у општини Таково) представља остатак прасловенског дијалектизма, посведоченог и на простору Херцеговине (Невада). На словенском северу очуван је у једном руском дијалекту, где означава „земљиште ван села ограђено за стоку“.[45] Назив села *Коњуша* потиче од речи коњух (коњушар), и вероватно значи коњушарско, а не коњушарево село.[46] Име села *Штавица* (први пут у сачуваним изворима забележено 1528. године) на простору Качера потиче од речи *штава*, што значи вода за штављење кожа.[47] У селу *Козељ*, поменутом у османским пописима почетком 16. века, постоји река *Козељица* и *Козељска планина*, што указује на некадашње присуство дивојарца, али и козарства.[48] Село *Свињица* помиње се у првом османском попису Смедеревског санџака.[49] Рудник је био изразито свињарски крај, о чему сведочи позната чињеница да је одатле стока извожена на Јадран.[50]

Велика разарања и страдања становништва која су пратила османско освајање државе српских деспота нису заобишла ни руднички крај. Град Островица (коју су Османлије звале Сиврице Хисар) и подручје *Островичке власти* (административне јединице чији је била центар) су страдали приликом похода који је довео до првог пада Дес-

42 Према истраживањима Качера које је спровео Милоје Т. Ракић почетком 20. века и објавио 1905. године у делу *Качер*. Вид. Ракић 1905, 797–799.

43 Према етнолошким истраживањима Качера Јеремије М. Павловића, објављеним 1928. године у делу *Качер и Качерци*. Вид. Павловић 1928, 16.

44 Павловић 1928, 17.

45 Лома 2014, 546.

46 Лома 2014, 549. Коњуси су били посебна друштвена категорија која се бавила обуком и тренингом коња у средњовековној Србији. Вид. Мишић 2015, 91–97.

47 Аличић 1985, 212, 274; Лома 2014, 554.

48 Аличић 1985, 210, 259; Јаћимовић, Петровић 2003, 49, 80; Лома 2014, 551.

49 Аличић 1984, 198.

50 Hrabak 1988, 34; Миљковић 2004, 94.

потовине (1438). Османлије су руднички крај привремено освојиле и 1454. године, а након пада Островице 1458. године град и његова околина су трајно остали под влашћу нових господара и били укључени у новоформирану административну јединицу Османског царства – Смедеревски санџак (1459. године).[51]

Први сачувани османски попис Смедеревског санџака из 1476. године показује нам да су власи-филурџије били уписани у султанов хас. Кнез свих влаха био је Малога.[52] Власи Рудника, али и околних предела, уписани су у *нахију Острвица*.[53] На том простору забележене су четири влашке кнежине на чијем челу су били влашки кнезови – *Божидар*, син Николе, *Радосав*, син Батића, *Шобат*, син Карана, *Вранеш*, син Мијобрада.[54] Старешине мањих група влаха били су примићури. Пописано их је 40, и били су потчињени кнезовима.[55] Примићури су били старешине једног влашког села, осим у неколико случајева када су били на челу два влашка села.[56] Кнежина Божидара, сина Николе, имала је, поред кнеза, 4 примићура и 7 села. У овим селима било је укупно 112 кућа, 71 придодатих чланова домаћинстава, 3 теклича и 2 удовице.[57] Кнежина Радосава, сина Батића, имала је 9 примићура и 9 села. У овим селима било је укупно 60 кућа, 31 придодатих чланова домаћинстава, 1 теклич и 3 удовице.[58] Кнежина Шобата, сина Карана, имала је 20 примићура и 23 села. Ту је било 275 кућа, 255 придодатих чланова домаћинстава, 9 теклича и 3 удовице.[59] У кнежини Вранеша, сина Мијобрада, било је 7 примићура и 15 села. У овим селима било је укупно 118 домова, 139 придодатих чланова домаћинстава и 5 теклича.[60] Дакле, у нахији Островици пописано је 54 влашких села,

51 *ЛГТССЗ* 2010, 207–208 (Острвица).

52 Аличић 1984, 28.

53 Аличић 1984, 184–205. Из пописа се јасно види да је нахија Островица обухватала и насеља која раније нису била део Островичке власти. Власи-филурџије нахије Островице живели су и у подграђу града Борача, који је раније био центар Борачке власти, као и у неким селима која су се налазила на Западној Морави, или њеној близини, попут Рудог Поља. Вид. Аличић 1984, 181, 188; *ЛГТССЗ* 2010, 52–53 (Борач); Миљковић 2013в, 139–149.

54 Аличић 1984, 180, 184, 187, 199.

55 О влашким старешинама – кнезовима, примићурима и челницима вид. Благојевић 2005, 43–77. О структури влашког катуна вид. Филиповић 1963б, 45–112.

56 Два села имали су следећи примићури: Степан, син Радича, Радич Бадрић (кнежина Шобата, сина Карана), Милић, син Милетка, и Вукас, син Прибисала (кнежина Вранеша, сина Мијобрада). Божидар, син Иваниша (кнежина Вранеша, сина Мијобрада), имао је једно село и део другог села, као и своје ратаје. Вид. Аличић 1984, 191–192, 194–195, 201–203.

57 Аличић 1984, 180–184.

58 Аличић 1984, 184–187.

59 Аличић 1984, 187–199.

60 Аличић 1984, 199–205.

са укупно 565 влашких домова, 496 придодатих чланова домаћинства (нежења), 18 теклича (гласника) и 8 удовица. Према методолошком обрасцу који смо користили израчунали смо да је у нахији Островици 1476. године било 3.421 становник са влашким статусом.[61]

Поставља се питање: да ли и у којој мери постоји континуитет присуства рудничког влашког становништва у 15. веку? Српско-османски сукоби и угарско-османски сукоби у широј околини Рудника су се свакако одражавали на демографску слику овог простора. То видимо и по чињеници да је у првих пола века османске власти дошло до планског насељавања влаха-филурџија из старе Херцеговине и Старог Влаха.[62] Издање дефтера из 1476. године, које је приредио османиста Ахмед Аличић, не садржи село Војковци, али се помиње село Виковац (са пет домова и једним неожењеним мушкарцем), које би могло бити лоше транскрибовани Војковац (Војковци).[63] Поменуто село се налази у кнежини Радосава, сина Батића, за чије становнике се каже да су по наредби Иса-бега дошли од Требиња и да живе заједно са онима који су дошли од Никшића.[64] Видели смо и да је ова кнежина најслабије насељена од све четири влашке кнежине у нахији Островици, што може бити још један показатељ демографских промена. За становнике преостале три влашке кнежине се не помиње у тексту извора да су дошљаци. Иако нисмо сигурни у постојање села Војковци 1476. године, оно се поуздано помиње у једном другом, каснијем османском попису – влашком дефтеру из 1528. године.[65] То значи да је село опстало (или је поново насељено), било да је реч о потомцима старинаца

61 Дефтери нам пружају могућност да покушамо проценити број становника по нахијама на основу података из пописа о броју старешина кућа (мушкараца), удовица и неожењених. Док се иза помена старешине куће и удовице крио известан број њихових укућана (у првом случају супруга, малолетна женска и мушка, и пунолетне женска деца; у другом малолетна женска и мушка, и пунолетне женска деца), одрасли неожењени мушкарци су посебно, појединачно пописивани. Постоје различита мишљења о проценама просечне величине куће у средњем веку. Према истраживањима професора Синише Мишића методолошки најприхватљивије решење је да је просечна величина породице на чијем челу се налазио мушкарац имала 5 чланова, док је просечна величина домаћинства на чијем челу се налазила удовица износила 2 и по члана. У османским пописима неожењени мушкарци рачунају се као појединци (са коефицијентом 1). Вид. Рашевић 2001, 425–430; Мишић 2012, 115–116, 119; Миљковић-Бојанић 1999, 160–161; Миљковић 2005, 185–213.

62 Миљковић-Бојанић 2004, 226.

63 Аличић 1984, 184–185.

64 Аличић 1984, 184.

65 Село Војковци имало је тада 12 кућа, 11 табија, односно придодатих чланова домаћинства, и 2 рataја, и припадало је кнежини Махмуда, сина Абдулаха (преобраћеника, особе која је примила ислам). Bakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul, TD 1011, s. 606–607. На овај податак скренуо је пажњу историчар Срђан Катић.

или досељеницима. Што се тиче самог градског насеља Рудник 1476. године, забележена је једна особа за коју се изричито каже да је влах – *Брашој Влах*.[66] Поред њега, у Руднику пописана је и група влаха-филурџија на чијем челу је био примићур Степан Златар, коју је чинило шест ожењених и један неожењен мушкарац.[67]

Рудник и његова околина били су крајем 15. и почетком 16. века поштеђени ратних дејстава угарске и османске војске. То је довело до поновног оживљавања овог простора, у демографском и привредном смислу, који постаје један од најважнијих рудних подручја европског дела Османског царства.[68] Ту је нарочито значајна породица влашких кнезова Бакића, који су имали истакнуту улогу у животу Срба, како у Османском царству, тако и у средњовековној Угарској. Кнез Радован Бакић имао је крајем 15. века велику кнежину југозападно од Рудника (у широј околини Ужица).[69] Најистакнутији члан породице је Павле Бакић, последњи српски деспот у Угарској и командант лаких коњаника који су у предвечерје Мохачке битке прешли под власт угарског краља.[70] По очуваној народној традицији, његов двор се налазио на локалитету Дворине, на планини Венчац.

Изворна грађа којом располажемо не омогућава нам да пратимо у континуитету средњовековно влашко становништво на простору Рудника, чак ни у 15. веку – столећу из кога потичу једини извори који се директно односе на њих. Ипак, можемо извући одређене закључке. Власи су ту живели много пре првих помена у 15. веку, јер управо дуго присуство влашке скупине на једној територији представља предуслов процеса територијализације и седентаризације. Доказ да су они окончани представљају први помени влашких села. Османско освајање довело је до промене демографске слике, али није могуће испратити у којој мери су становници из османског пописа дошљаци, а у којој старинци. Свакако, било је и једних и других. Влашка села су присутна и у османском периоду. Лична имена старешина у деспотовој повељи великом челнику су српска, а углавном су таква и код влаха-филурџија 1476. године, што указује да је до тада процес србизације био у поодмаклој фази. Сведочанство о поменутом процесу очувано је у топонимији рудничког краја.

66 Аличић 1984, 24.

67 Аличић 1984, 184.

68 О успону Рудника у време османске власти вид. Катић 2007, 138–142.

69 У кнежини Радована Бакића било је 37 примићура и 64 села. Аличић 1984, 70–102.

70 Историјатом породице Бакић највише се бавио српски историчар Ненад Лемајић. О првим Бакићима и биографији Павла Бакића пре преласка у Угарску вид. Лемајић 1995, 12–24.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Аличић 1984 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век* I, Чачак 1984.
Аличић 1985 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век* II, Чачак 1985.
Aleksić 2011 – V. Aleksić, *Medieval Vlach soldiers and the beginnins of Ottoman Voynuks*, Београдски историјски гласник 2 (2011) 105–128.
Anonymi Descriptio Europae Orientalis – Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов опис Источне Европе*, критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер, Београд 2013.
Антоновић 2010 – М. Антоновић, *Власи у грчким областима Душановог царства,* Браничевски гласник 7, 23–36.
Благојевић 2001 – М. Благојевић, *Соћне – основни порез средњовековне Србије,* Глас САНУ СССХС, Одељење историјских наука 11, Београд 2001, 1–44.
Благојевић 2004 – М. Благојевић, *„Закон Светога Симеона и Светога Саве“*, у: Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 191–247.
Благојевић 2005 – М. Благојевић, *Влашки кнезови, примићури и челници у држави Немањића и Котроманића*, у: Споменица Милана Васића, прир. Р. Михаљчић, Бања Лука 2005, 43–77.
Bojanić 1974 – D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974.
Веселиновић 2006 – А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.
Winnifrith 1987 – T. Winnifrith, *the Vlachs. the History of a Balkan People*, London 1987.
***Gesta Hungarorum* 1937** – *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, edd. A. Jakubovich, D. Pais, Scriptores Rerum Hungaricarum, I, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937, 13–117.
Diaconescu 2015 – M. Diaconescu, *Census Valachorum in mid-16th century upper Hungary*, Balcanica Posnaniensia XXII/1. Ius Valachicum I, Pozna–Bucharest 2015, 17–28.
Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
Динић 1978а – М. Динић, *Област централне Србије у срдњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 55–68.
Динић 1978б – М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, у: Српске земље у средњем веку, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 123–145.
Динић 1978в – М. Динић, *Средњовековни Срем*, у: Српске земље у средњем веку, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 270–285.
Динић 1978г – М. Динић, *Из прошлости Срема*, у: Српске земље у средњем веку, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 285–292.

Динић 1978д – М. Динић, *Средњовековна дубровачка караванска трговина*, у: Српске земље у средњем веку, ур. С. Ћирковић, Београд 1978, 305–330.
Ђурђев 1963 – Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, ур. М. Филиповић, Сарајево, 143–169.
***Зборник* 2011** – *Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I, *1186–1321. године*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.
Зиројевић 1974 – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683),* Београд 1974.
Златић-Ивковић 2015 – З. Златић-Ивковић, *Манастир Враћевшница*, Горњи Милановац 2015.
Ивић, Грковић 1976 – П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976.
Јаћимовић, Петровић 2003 – М. Јаћимовић, Д. Петровић, *Ономастика Качера*, Београд 2003.
Јиречек 1959 – К. Јиречек, *Власи и Моровласи у дубровачким споменицима*, у: Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд 1959, 193–204.
Катић 1978 – Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
Катић 2007 – С. Катић, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку*, Историјски часопис LV (2007) 133–155.
Кекавмен – Кекавмен, *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века*. Издание второе, переработанное и дополненное. Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г. Г. Литаврина, Санкт-Петербург 2003.
Klaić 1983 – N. Klaić, *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću i hrvatskim zemljama prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva,* Radovi ANU BIH 73, Sarajevo 1983, 107–113.
Ковачевић 1963 – Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, ур. М. Филиповић, Сарајево 1963, 121–139.
Kovačević-Kojić 1983 – D. Kovačević-Kojić, *Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV u XV vijeka*, Radovi ANU BIH 73, Sarajevo 1983, 79–85.
Константин Филозоф – Константин Филозоф, *Повест о словима* (сказаније о писменех) – *изводи. Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989.
Kursar 2013 – V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)*, OTAM 34, 115–161.
***ЛГТССЗ* 2010** – *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010 (*Београд* – М. Антоновић; *Борач*, *Рудник, Острвица* – В. Петровић, *Сремска Митровица*, *Смедерево* – А. Крстић).
Лемајић 1995 – Н. Лемајић, *Бакићи – породица последњег српског деспота*, Нови Сад 1995.

Лома 1991 – А. Лома, *Словени и Албанци до XII века у светлу топономастике*, у: Становништво словенског поријекла у Албанији, ур. Ј. Бојовић, Титоград 1991, 279–327.
Лома 2014 – А. Лома, *Историјска топонимија рудничког краја*, у: Рудник – шапат висина, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 537–571.
***ЛССВ* 1999** – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999 (*Понос*, *Поносници*, М. Шуица).
Максимовић 2017 – М. Максимовић, *Власи у склопу регалних права српских владара*, у: Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево 2017, 401–416 (у штампи)
Miklosich 1858 – F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1858.
Милићевић 1867 – М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник Српског ученог друштва 21, Београд 1867, 1–99.
Милићевић 1876 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1867.
Миљковић-Бојанић 2004 – Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476–1560): земља, насеља, становништво*, Београд 2004.
Миљковић 2005 – Е. Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, у: Споменица Милана Васића, прир. Р. Михаљчић, Бања Лука 2005, 185–213.
Миљковић 2013а – Е. Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, у: На раскршћу епоха: студије из историје српског народа под османском влашћу, Ниш 2013, 13–24.
Миљковић 2013б – Е. Миљковић, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, у: На раскршћу епоха: студије из историје српског народа под османском влашћу, Ниш 2013, 25–43.
Миљковић 2013в – Е. Миљковић, *Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године*, у: На раскршћу епоха: студије из историје српског народа под османском влашћу, Ниш 2013, 139–149.
Миљковић, Крстић 2009 – Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Ћирковић, К. Чавошки, Београд 2009, 261–284.
Mirdita 2004 – Z. Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004.
Мишић Б. 2008 – Б. Мишић, *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*, прир. Л. Котур, Београд 2008.
Мишић 1997 – С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју, год. 4, бр. 2/3 (1997) 133–146.
Мишић 2010 – С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића,* Браничевски гласник 7, 36–48.
Мишић 2012 – С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, у: Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 111–131.
Мишић 2015 – С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског*

средњовековноī друштва, Београдски историјски гласник 6 (2015) 91–97.
Мишић, Суботин-Голубовић 2003 – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
Новаковић 1912 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњеī века*, Београд 1912.
Новаковић 1965 – С. Новаковић, *Село*, прир. С. Ћирковић, Београд 1965.
Новаковић 1982 – С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде 1413–1435*, у: Историја и традиција. Изабрани радови, ур. С. Ћирковић, Београд 1982, 79–121.
Павловић 1928 – Ј. М. Павловић, *Качер и Качерци*, Београд 1928. (фототип. изд. у: *Качер – насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Б. Челиковић, Београд 2010, 139–237).
Петровић, Булић 2009 – В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековноī Рудника*, Историјски часопис LVIII (2009) 43–62.
Петровић 2015 – В. Петровић, *Градски мешох*, у: Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), ур. С. Мишић, Београд 2015, 139–150.
Ракић 1905 – М. Т. Ракић, *Качер*, СКА, СЕЗ 6, Насеља српских земаља III, Београд 1905. (фототип. изд. у: *Качер – насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Б. Челиковић, Београд 2010, 7–133).
Рашевић 2001 – М. Рашевић, *Демоīрафске прилике и становништво*, у: Насеља и становништво области Бранковића 1455, ур. М. Мацура, Београд 2011, 425–430.
Simonis de Keza – Simonis de Keza, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, Scriptores Rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 129–194.
Тарановски 2002 – Т. Тарановски, *Историја српскоī права у Немањићкој држави*, Београд 2002.
Тошић 1976 – В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник Матице српске за историју 13 (1976) 7–21.
Ћирковић 1969 – С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, у: Сремска Митровица, ур. Р. Прица, Сремска Митровица 1969, 51–68.
Филиповић 1963а – М. Филиповић, *Кашун у нашој историоīрафији*, у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, ур. М. Филиповић, Сарајево 1963, 9–14.
Филиповић 1963б – М. Филиповић, *Сшрукшура и орīанизација средњовековних кашуна*, у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, ур. М. Филиповић, Сарајево 1963, 45–112.
Filipović 1974 – N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak knjiga XII, Sarajevo 1974, 127–220.
Filipović 1983 – N. Filipović, *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANU BIH, knj. LXXIII, Sarajevo 1983,139–148.
Храбак 1984 – Б. Храбак, *Рудник под Шшурцем и њеīова дубровачка насеобина*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 14 (1984) 5–86.
Hrabak 1988 – B. Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi Kosova i susednih krajeva 1455–1800*, Acta Historico-Oeconomica Iugoslavie 15, Zagreb 1988, 39–42.

Храбак 1990 – Б. Храбак, *Власи старинци и досељеници у Поречју Западне Мораве (до 1570. године)*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 20 (1990) 5–46.
Цветковић 2012 – М. Цветковић, *Укључивање Словена и Влаха у систем византијске провинцијске организације на југу Балкана до XI века. Сличности и разлике*, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 19–41.
Цветковић 2017 – М. Цветковић, *Сермисијани – Преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва*, у: Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен, ур. Л. Симеонова, Л. Тасева, Studia Balcanica 32, София 2017, 33–43.
Чремошник 1932 – Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи (1278–1301)*, Београд 1932.
Шаркић 2010 – С. Шаркић, *Правни положај Влаха и отрока у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета 44/3 (2010) 37–51.
Шкриванић 1973 – Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, Историјски часопис XX (1973) 125–137.

Milomir Maksimović
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

VLACHS OF RUDNIK IN THE MIDDLE AGES
– Summary –

Vlachs in the area of Rudnik are mentioned in extant sources only since the 15th century. However, we may be certain that they were present in that area even before that and are related to the so called Vlachs of Srem or Panonia, which were migrating southward, to the area of Serbian state. Within the despot Đurađ's reaffirmation of the great chelnik Radič's rights to hold feudal estates in 1428/9 lays the reaffirmation of Radič's right to hold the village Vlasi Vojkovci, which was stated to belong to metoch (city territory) of *Rudnik*. The great chelnik Radič was one of the most powerful people in the Despotate of Serbia during the reign of despot Stefan and his heir, the aforementioned despot Đurađ. Besides his rights to hold several Vlach communities, Radič also had some income from mining, which had previously been an exclusive regal right. The village Vlasi Vojkovci was probably located in the area of the todays village of Vojkovci (municipality Topola), north of the present settlement of Rudnik in whose immediate area were discovered the traces of the medieval urban settlement of Rudnik. The bare fact that Vojkovci is mentioned as Vlach village corroborates the fact that the village's territorialization in this area was already complete before the charter was awarded to the great chelnik. The population of Vojkovci was primarily occupied with animal husbandry by grazing their herds on the northern reaches of mountain Rudnik and the adjacent ranges. Animal husbandry was highly developed among the Rudnik villages up until the 20th century. Bearing in mind that besides animal husbandry, another of Vlachs' dominant occupations was caravan transport, mostly of ore exported by merchants from Dubrovnik, and the fact that they occupied the urban district of Rudnik, an important mining center since the end of the 15th century, we may come to a conclusion that Vlachs were taking part in trade of the ore mined in Rudnik area. During the 14th and 15th century that trade was directed southward – towards Dubrovnik and northward – towards Civitas Sancti Demetrii (Sremska Mitrovica), Belgrade and Smederevo – which were one of the most important economic centers where the merchants of Dubrovnik had their quarter before the Ottoman conquests. Both in the areas to the north and northeast of Rudnik in 1428, there were Vlach villages, already inhabited by Vlachs for a substantial period of time, which is one of the conditions for the territorialization and sedentarisation. Great destruction and population massacres which followed the Ottoman conquest of the state of Serbian despots affected Rudnik area as well. Ostrovica (Sivrice Hisar) was destroyed both during the first and the second conquest of Serbia. The Ottoman authorities brought new inhabitants with the status of Vlachs-filurdzijas to the area of Sanjak of Smederevo.

Those brought to Rudnik area previously inhabited the areas of Nikšic and Trebinje. In the oldest extant Ottoman defter of Sanjak of Smederevo (1476) there is a mention of Vikovac, a small Vlach village, that could be Vojkovci. In Rudnik area there are mentions of other Vlach villages which were part of the Nahia of Ostrovica – 565 villages with approximately 3.421 persons. In the city Rudnik itself, primićur Stepan the goldsmith was listed, to whom were subordinated six married and one unmarried males (approximately 30 persons), and one person explicitly mentioned as Vlach – *Bratoj Vlach*. Of great importance there was the family of Vlach knezes – Bakić, which played a prominent role in the life of Serbs, both in the area of Sanjak of Smederevo and medieval Hungary. Beside knez Radovan Bakić (who's knežina was south of Rudnik), the family's most prominent member was Pavle Bakić, the last Serbian despot in Hungary, and a commander of light cavalry which moved from Serbia to areas ruled by the King of Hungary. Many Vlach toponyms have been preserved in the areas to the north, northwest and west of the urban settlement of Rudnik– Lipet, Jelet, Brezet, Kalanjevci, Bastaja, Bunišave, Štavica, Vlaški potok etc. They all bear witness to the presence of Vlachs in the areas around Rudnik.

Key words: Vlachs, Rudnik, Ostrovica, Charter, Survey register, Toponym, Voikovci, Middle Ages, Serbia, Hungary, Ottoman Empire.

УДК: 314.117(=135.1)(497.11)"14/15"

Др Ема Миљковић
Катедра за оријенталистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

СТАНОВНИШТВО НАХИЈЕ РУДНИК У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 15. И 16. ВЕКУ

***Сажетак**: Овај рад има за циљ да представи административне промене кроз које је пролазила област Рудника у првом веку османске владавине на овим просторима, као и демографска кретања која се могу пратити на основу османских пописних књига дефтера. Посебна пажња посвећена је становништву са специјалним фискалним статусом, стеченим због њихове службе у руднику, која је била од изузетног значаја за османску државу.*

***Кључне речи**: нахија Рудник, османска административна подела, становништво, историјска демографија, први век османске власти.*

Смедеревски санџак, у чијим је оквирима било и подручје планине Рудник, основан је одмах након пада Смедерева, последњих дана јуна 1459. године, и до 1541. године припадао беглербеглуку Румелија, да би затим ушао у састав новооснованог Будимског беглербеглука. Све до османског освајања Београда 1521. године, Смедеревски санџак имао је статус граничног санџака, изузетно значајног за даље продоре Османлија ка северу и западу. Тај простор је истовремено представљао поприште честих османско-угарских сукоба и био жртва угарских упада. Као гранични санџак, део становништва Смедеревског санџака имало је посебан статус.[1] Становништво појединих села нахије Рудник, а нарочито самог места Рудник, које је било ангажовано на пословима око експлоатације руде, уживало је одређене фискалне повластице услед значаја ове делатности за османску централну власт.[2]

1 Детаљније о Смедеревском санџаку вид. Миљковић-Бојанић 2004.
2 Катић 2007, 133–155.

Нахија Рудник[3] први пут се помиње у попису Смедеревског санџака, насталом одмах после његовог основања, али у њега су истраживачи имали само посредан увид. Први непосредни извор о административно-територијалној подели ове области представља детаљни попис Смедеревског санџака из 1476. године, када се он састојао од области: Гостиље, Звижд, Ждрело, Јагодина, Кучево, Кушлат, Левач, Љубостиња, Лугомир, Лепеница, Лучица, Маглич, Морава, Некудим, Омољ, Осат, Островица, Пек, Рујно, Раваница, Ресава, Ужице, Шубин. Села рудничког краја улазила су у састав нахија Мораве и Островице, у кадилуку Рудник, док се сама нахија Рудник не помиње.[4]

Смедеревски санџак се 1516. делио на следеће нахије: Смедерево, Островица, Рудник, Железник, Левач, Сокол, Кучево, Некудим, Јагодина, Лепеница, Љубостиња, Маглич, Ужице, Пожега, Браничево, Ваљево и Ниш. Рудничка област, дакле, улазила је у састав нахија Рудник и Островица.[5]

Од двадесетих година 16. века поједини санџаци, па и Смедеревски, пописују се првенствено по нахијама, без приказане детаљне поделе на хасове, зеамете и тимаре, па је на основу дефтера из 1528. и 1560. године могуће прецизније установити тачне територије појединих нахија Смедеревског санџака. То је и показатељ да се административна подела до тог времена усталила.[6]

Први нама доступни дефтер Смедеревског санџака након освајања Београда је детаљни попис ове области из 1528. године. Тада су у Смедеревском санџаку биле уписане нахије: Ломница, Железник, Прилеп, Рудник, Морава, Колубара, Лепеница, Ужице, Ваљево, Осат, Сокол и Београд.[7]

У попису из 1528. године су убележени и кадилуци Смедерево (у његов састав су улазиле нахије Железник и Прилеп), Рудник (нахије Морава, Колубара, Лепеница и нахија Рудник) и Ужице (нахија Соко и вероватно нахија Ужице).[8]

По попису из 1560. године у Смедеревском санџаку уписане су нахије: Ломница, Прилеп, Авала, Београд, Ваљево, Осат, Ужице, Морава,

3 Детаљније о области Рудника под османском влашћу вид. Миљковић 2014, 313–339.

4 BBA, TTD 16 (1476).

5 BBA, TTD 1007 (1516).

6 Наиме, почетком владавине султана Сулејмана извршена је знатна реформа у систему састављања општих дефтера. По тој реформи се у детаљне пописе уписивало становништво и феудални приходи исто као и раније, али се при дефинитивном редиговању тих пописа није истовремено вршила и расподела феудалних прихода. Детаљније вид. Шабановић 1955, 61–62; Миљковић-Бојанић 2004, 46–47.

7 BBA, TTD 978 (1528).

8 BBA, TTD 978 (1528).

Рудник, Лепеница, Колубара, Левач, Млава, Пек, Пореч, Тополовик, Лучица, Ресава, Ниш, Ждрело, Железник и Омољ, са кадилуцима Смедерево, Београд, Ужице, Чачак, Рудник, Кучајна, Ниш и Браничево.[9]

У правно-административном погледу, рудничка насеља припадала су кадилуку Рудник, једном од седам кадилука колико их је седамдесетих година 15. века било на територији Смедеревског санџака. Иако је муслиманско становништво, од чијег је броја зависио и број подручних кадилука, на Руднику било малобројно, постојање рудничког кадилука може се објаснити примарно привредним значајем овог места, тј. активним деловањем рудника сребра и великих прихода који су се ту убирали, мада се у првом периоду османске власти муслимани не наводе као закупци рудног блага.[10]

Доласком на ове просторе, Османлије и у рудничком крају уводе тимарски систем. Рудничка села улазила су у састав султановог хаса (што је било уобичајено поступање са рударским насељима, јер је експлоатација рудног богатства чинила део султанових прихода, тј. његовог хаса), хаса смедеревског санџак-бега и тимара спахија.

Центар нахије Рудник била је Островица (тур. *Sivrice Hisar*), утврђени град на једном од врхова планине Рудник. У историјским изворима се први пут спомиње 1323/24. године после смрти краља Милутина, када су се ту склањали дубровачки трговци из оближње варошице Рудник.[11]

Османлије су веома рано, већ 1438. године, освојиле и „расуле" ову тврђаву, али су је 1444. године вратиле деспоту Ђурђу. Десет година касније, 1454. године, Островица је поново била у рукама Османлија, да би се само након две године говорило о „островичкој власти". Дефинитивно је пала под османску власт са падом Деспотовине 1459. године.[12]

Сасвим је извесно да су Османлије одмах сместиле своју посаду у тврђаву Островицу, ради заштите рудника. Међутим, у попису из 1476/77. године није убележен састав посаде ове тврђаве, већ се само спомиње село Подград, које је било варош споменуте тврђаве, у саставу тимара Мухјудина, диздара тврђаве Островице. На почетку пописа становника овог села уписана је белешка да су они раније били „кулукџије наведене тврђаве", те нису плаћали харач и испенџу, већ су само давали десетину од летине. Када је дефтер поднет Високој Порти, ова одлука је ревидирана, те је наређено да плаћају и харач и испенџу. У овом селу убележене су 52 куће, међу којима су били два ковача (Радосав и Радашин) и каменорезац (Радосав), па чак и извесни Радоња, за кога се

9 BBA, TTD 316 (1560).
10 BBA, TTD 16 (1476); Миљковић-Бојанић 2004, 153–154.
11 *ЛГТССЗ* 2010, 245–247.
12 *ЛГТССЗ* 2010, 246–247.

каже да је био *кнез*, без ближег тумачења његовог статуса.[13]

Поред тимара поменутог Мухјудина, који је обухватао укупно 5 села са 169 кућа и 3 удовичка домаћинства, и који је доносио приход од 8.450 акчи, уписано је још 9 тимара посадника тврђаве Островице, један тимар који је притежавао извесни Шахин, топџија, као и тимар Алија из Никопоља, вратара ове тврђаве, што значи да је тврђава са диздаром имала укупно 11 чланова посаде.[14]

Године 1516. становништву села Подградишта, које је било подграђе тврђаве Островице, враћене су раније установљене, па укинуте пореске олакшице, те је оно било ослобођено плаћања харача, испенце и ванредних намета. У односу на 1476. број становника вароши порастао је за готово 50%, те је 1516. године у њој било 86 хришћанских кућа, распоређених у три махале: Милоша сина Вукосава (26 домова), Кузме сина Радоја (36 домова) и Марка сина Војчина (24 дома). Посебно су били уписани неки Ђурица, Радосављев син, који је служио „у сврху производње железне руде", те био ослобођен плаћања харача, испенце и ушура, као и двојица топџија (обојица муслимани, од тога један преверник), који су за своју службу примали плату.[15]

Неколико година касније, у вароши тврђаве Островица забалежен је готово непромењен број хришћанских домаћинстава (84 у две махале), а скоро да није било никаквих промена ни у њиховом статусу и пореским обавезама. Једини додатак био је да су били обавезни да плаћају свадбарину и порез на бурад, које је уживао диздар. Посебно су уписана двојица топџија, један ковач и два нецара.[16]

Почетком шездесетих година 16. века посаду тврђаве Островице чинила су укупно 23 мухафиза. Међу њима су се налазили: диздар, ћехаја, имам и 2 сербуљука (заповедници појединих одреда, могла је бити плаћеничка војска или полувојни редови; у градовима буљук је чинило 10 људи). До повећања посаде дошло је услед напада хајдука на царске хасове. У наредна два пописа из времена владавине Мурата III број мухафиза остао је непромењен.[17]

Само рударско насеље Рудник као и неколико околних села улазило је у састав царског хаса, док су остала рудничка насеља била расподељена у оквирима спахијских тимара и зеамета. Таква прерасподела била је условљена већ наглашеним пограничним положајем Смедеревског санџака, где је сам тимарски систем имао примарну улогу у организацији управе. Рудник је у османским пописима уписан под одредницом

13 BBA, TTD 16 (1476); Миљковић-Бојанић 2004, 142.
14 BBA, TTD 16 (1476); Миљковић-Бојанић 2004, 142.
15 BBA, TTD 1007 (1516); Миљковић-Бојанић 2004, 142.
16 BBA, TTD 978 (1560); Миљковић-Бојанић 2004, 142; Зиројевић 1974, 137–138.
17 Зиројевић 1974, 137–139.

nefs, чији је директан превод „само то, управо то (место)“. То значи да Рудник, у првим деценијама османске власти као рударско насеље, није био уклопљен у османску поделу градских насеља на шехер, касабу и варош, већ има одређен специфичан статус, који није објашњен.[18] Ни данас у литератури, било домаће или стране провенијенције, нема детаљног објашњења оваквог статуса насеља Рудник.

Двадесетак година после турског освајања Деспотовине, у Руднику, развијеном рударском насељу из средњег века, који је био центар истоимене нахије, живело је 677 хришћанских домаћинстава, међу којима су била убележена 2 кнеза.[19]

Четрдесет година касније, Рудник је припадао деловима царског хаса у нахији Островици. Писар је убележио да се у Руднику вадила руда сребра и да се у њему одржавао пазар. Број хришћанских домаћинстава остао је готово непромењен (682), а пада у очи велики број удовичких домаћинстава, чак 72, којих у претходном попису уопште није било. Хришћани су живели у 58 махала, од којих је свака имала свог старешину. Новина у односу на седамдесете године 15. века је и џемат муслимана, који је бројао 31 кућу, као и 2 јеврејска домаћинства.[20]

Број хришћанског становништва Рудника се у наредних десет година драстично смањио, па су у попису из 1525. године убележена свега 182 пуна, 104 самачка и 3 удовичка домаћинства. Број муслиманских домаћинстава био је у лаганом порасту, тако да их је према овом попису било 42, као и 3 самца. Пописивач је такође убележио податак да се у Руднику обавља молитва петком, што сведочи о постојању џамије.[21]

Током наредних деценија наставила се тенденција пораста броја муслиманских, а смањења хришћанских домаћинстава Рудника. Године 1560, када је Рудник први пут уписан као касаба, у овом насељу постојале су 2 муслиманске махале (махала џамије цара и махала месџида сарач Алије), са укупно 144 потпуна домаћинства, 23 неожењена пунолетна мушкарца и 3 домаћина који су били болесни или онемоћали. Муслиманска заједница имала је и 2 имама и 2 мујезина.[22]

Хришћани Рудника живели су шездесетих година 16. века у 15 махала, али оне, из разлога који нису наведени, нису пописане у целини већ само делимично. На основу тога се може закључити да и број од 146 хришћанских домаћинстава, са 1 кнезом, уз 47 неожењених,

18 BBA, TTD 16 (1476).

19 BBA, TTD 16 (1476). Нажалост, комплетан попис места Рудник није сачуван (недостају почетне стране), па су подаци наведени на основу рекапитулације самог пописивача убележени на крају пописа овог места, због чега није била могућа њихова ближа провера.

20 BBA, TTD 1007 (1516); Миљковић-Бојанић 2004, 153–154.

21 Миљковић-Бојанић 2004, 153–154.

22 BBA, TTD 316 (1560); Миљковић-Бојанић 2004, 153–154.

четворицом немоћних старешина домаћинстава сасвим извесно није потпун. Нажалост, уопште нема индиција на основу којих би се могло претпоставити колико домаћинстава је изостављено овим пописом и колики је био стваран број српског становништва ове касабе. Уписан је и цемат Цигана, који је бројао 26 лица.[23]

Сасвим је извесно да је опадање броја хришћанских домаћинстава у директној вези са већим пореским оптерећењима, која су им током деценија наметана (седамдесетих година 15. века плаћала су само испенцу, да би већ двадесетих година 16. века плаћала готово све намете из група *хукуки шерије* и *русуми урфије*), као и са општом тенденцијом смањења броја становништва у том периоду услед честе глади и епидемија куге. Међутим, на основу маргиналија у пописима види се да је становништво које је радило у руднику сребра живело и по околним селима, односно могуће је да су неке од некадашњих махала места Рудник временом постале самостална насеља сеоског типа.[24]

Карактер османске државе, односно њена превасходно војна организација, определили су главне социјалне слојеве и њихову структуру. Становништво у Османском царству, у целини гледано, делило се на две основне друштвене групе. На једној страни били су аскери тј. војни, повлашћени слој друштва, а на другој раја, односно поданици.

Иако крајње поједностављена и врло уопштена, та подела се у основи може применити и на становништво рудничког краја у другој половини 15. и првој половини 16. века. Међутим, чињеница да је Смедеревски санџак готово до освајања Темишвара и Будима имао статус крајишта одразила се и на друштвене односе, те је и подела на друштвене групе, ипак, била нешто сложенија.

Две највеће групе на које се делио српски народ у Смедеревском санџаку биле су земљорадничка раја и власи-сточари, чија су права и обавезе били регулисани посебним законима. Поред њих, у нахији Рудник, постојао је читав низ категорија становништва са специјалним статусом, које се бавило делатностима од виталног значаја за војску и државу, због чега су уживали одређене пореске олакшице. Ова подела била је изразита у рудничким насељима, јер су радници у рудницима, поготово они који су имали неопходна спечифична знања, имали посебне фискалне олакшице, у складу са пословима које обављају.[25]

Сви поданици-произвођачи на миријској земљи, који су плаћали дажбине, сматрали су се рајом. Најгрубља подела пореза које су они плаћали била би на порезе који су произилазили на основу одредби ше-

23 BBA, TTD 316 (1560); Миљковић-Бојанић 2004, 153–154.

24 BBA, TTD 16 (1476), 1007 (1516), 978 (1528), 316 (1560); Миљковић-Бојанић, 154.

25 Катић 2007, 133–155.

ријата (тур. *hukkuk-i şeriyye*) и пореза који су донесени на основу одређених законских прописа световног карактера (тур. *rusum-i orfiyye*).[26]

Основна новчана обавеза наметнута раји била је џизја или харач. Њеним плаћањем признавала се врховна власт османског владара. У нашим земљама ова дажбина се називала царском главницом, јер се убирала „од главе" и припадала је лично владару, за разлику од испенце која је припадала спахији. Џизју је сваке године плаћао сваки здрав и за рад способан Србин, који није обављао војну или помоћну војну службу, због које би био ослобођен плаћања џизје. Ослобођење од џизје стицало се посебном одлуком владара и тим се чином стицао статус аскера (војништва). По османском закону, сви поданици који су плаћали џизју, која је представљала и начин искупљења становништва за пасивну улогу у муслиманском друштву, имали су статус заштићених поданика – зимија. Џизја је обавезивала на поданичку покорност и понашање у складу са рајинским статусом.[27]

Најстарији податак о висини џизје убележен је у дефтеру Смедеревског санџака из 1476. године. Приликом пописа хришћанског становништа Рудника, наведен је укупан број кућа које плаћају харач (604), те износ џизје 9.640 акчи. Испод имена старешина домаћинстава, у оном делу пописа који је сачуван, уписан је број 15, који вероватно означава висину џизје у акчама. С обзиром да поменути попис становништва Рудника није сачуван у целини, не може се са сигурношћу тврдити да је износ џизје био исти за све обвезнике, али и кад се 604 помножи са 15 не добија се 9.640 већ 9.060, тако да се извесно џизја разликовала у зависности од службе коју је појединац вршио.[28]

Детаљним проучавањем података које пружа овај први сачувани попис Смедеревског санџака може се закључити да је сам термин *нахија* као одредница за административну област делимично споран. Наиме, за поједине области пописивач прецизира да су то биле нахије (Кучево, Кушлат, Лепеница, Маглич, Морава, Осат, Островица, Рујно, Шубин), али само на почетку одређеног дела пописа (нпр. изричито се наводи „нахија Сиврице Хисар (Островица)"), док се за неке друге области не наводи изричито да су биле нахије, иако су села уписана у њима, као у једној широј области, као што је био случај са Јагодином, на пример. Основано се може претпоставити да је у првим деценијама османске власти, док је Смедеревски санџак имао одлике крајишта новог типа[29], много значајнија била подела на хасове, зеамете и тимаре, јер се тиме обезбеђивала неопходна војска, него административна подела на нахије.[30]

26 Zirojević 2007, 32–39.

27 Детаљније о џизји (харачу) вид. Hadžibegić 1966.

28 BBA, TTD 16 (1476); Миљковић-Бојанић 2004, 220.

29 Детаљније о подели на крајишта новог и старог типа вид. Миљковић 2016, 99–116.

30 BBA, TTD 16 (1476); Миљковић-Бојанић 2004, 46–47.

Посебан проблем представља и разграничење кадилука, управних јединица на чијем се челу налазио кадија, а које су обухватале територију једне или више нахија.[31] Иако је у границама Смедеревског санџака током читаве друге половине 15. и прве половине 16. века живео релативно мали број муслиманског живља, на његовој територији седамдесетих година 15. века постојало је седам кадилука, и то: Браничево, Брвеник, Голубац, Зворник, Островица, Смедерево и Сребреница. Узрок томе је вероватно изузетно важан стратешки положај Смедеревског санџака као крајишта, и тиме његов велики значај у оквирима Царства. Да су кадилуци били веома битни у административној подели Смедеревског санџака сведочи чињеница да је уз њихов назив увек уписивано и то да је реч управо о тој управној јединици, те није могло доћи до забуне да се, евентуално, ради о истоименој нахији. Тако је, на пример, увек наглашавано када је у питању кадилук Островица, док је за нахију то учињено само на почетку дела пописа који се односи на села у пописиваној области, а даља припадност нахији одређивала се османским терминима *der* (у) и *tabi`* (припада), који су коришћени готово као синоними.[32]

Пописом није увек прецизирано која област припада ком кадилуку, те се стога прецизне границе кадилука не могу утврдити. За неке области, као што су Левач, Некудим, Кучево, Јагодина, Лепеница, Љубостиња, изричито се напомиње да су биле део Смедеревског кадилука, као и за нахију Рујан да је улазила у састав кадилука Брвеник, док за већину других нахија такав податак не постоји. Исто тако има и примера као што је нахија Морава, да је један део села која су се налазила на њеној територији улазио у састав кадилука Брвеник, а други део у састав кадилука Островица.[33]

Промене у пореском оптерећењу, ратови, сеобе и епидемије, узроковали су приказано смањење броја домова, па самим тим и становништва од краја 15. до друге половине 18. века. У рудничкој области, као и уосталом и на целом подручју аустријске Краљевине Србије, забележена је појава депопулације. Досељавањем из старог Влаха, Херцеговине па и Косова, насељеност се унеколико повећала до 1735. Изне-

31 Величина територије коју је обухватао један кадилук зависила је од броја муслиманског становништва у тој области. Постојали су санџаци са само једним кадилуком. Територија кадилука, односно територијална надлежност једног кадије није се морала поклапати са границама санџака, него је могла да прелази преко тих граница и да обухвата нахије другог санџака. Тако је, на пример, Земунска нахија која је припадала Сремском санџаку, у судско-административном погледу припадала Београдском кадилуку. Вид. Шабановић 1964, Рјечник термина.

32 Миљковић-Бојанић 2004, 46–47.

33 Миљковић-Бојанић 2004, 46–47.

ти подаци, међутим, јасно показују да о континуитету становништва у приказаном периоду не може бити говора. Из османских пописа види се да је становништво рудничке области било српско и хришћанско, а да је муслимана било углавном у граду Руднику.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

BBA, TTD 16 (1476) – Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* No. 16 (1476).
BBA, TTD 1007 (1516) – *Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendere al-mahrûsa*, Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* No. 1007 (1516).
BBA, TTD 978 (1528) – *Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendere*, Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* No. 978 (1528).
BBA, TTD 316 (1560) – *Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendere*, Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* No. 316 (1560).
Зиројевић 1974 – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.
Zirojević 2007 – O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću*, *1459–1804*, Beograd 2007.
Катић 2007 – С. Катић, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку,* Историјски часопис LV (2007) 133–155.
***ЛГТССЗ* 2010** – *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 245–247 (*Рудник*, В. Петровић).
Миљковић 2014 – Е. Миљковић, *Под османском влашћу*, у: Рудник, шапат висина, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 313–339.
Миљковић 2016 – Е. Миљковић, *Тимарски систем на османском крајишту старог типа: пример крајишта Иса-бега Исхаковића*, Српске студије 7 (2016) 99–116.
Миљковић-Бојанић 2004 – Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља*, *становништво*, Београд 2004.
Hadžibegić 1966 – H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskom carstvu*, Sarajevo 1966.
Шабановић 1955 – Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, Историјски гласник 3–4 (1955) 59–78.
Шабановић 1964 – Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда 1476–1560*, књ. I, св. 1, Београд 1964.

Ema Miljković, Ph.D.
Department for Oriental Studies
Faculty of Philology
University of Belgrade

POPULATION OF THE *NAHIYE* RUDNIK IN THE SECOND HALF OF 15TH AND 16TH CENTURY
– Summary –

The aim of this paper is to show the administrative and demographic changes which occured in the *nahiye* (region) of Rudnik in the first century of the Ottoman rule.

This strategically important region, due to its mining wealth, had come under the Ottoman rule with the fall of the Serbian Despotate in 1459, or maybe some months before in the offensive in 1458. Since then, the place of Rudnik itself, as well as its surroundings was developing as a part of the Ottoman administrative system. Rudnik itself was a part of the *has* of the sultan, as it was normally the case in the Ottoman state.

The administrative division was firmly established in the beginning of the 16th century, and since then *nahiye* Rudnik existed as a part of *sanjak* (province) of Smederevo. The demographic movements were not much different from the other part of the province, except for the Rudnik itself, since it was the place with the largest number of households in *sanjak* of Smederevo. It could be easily comprehended, because its mining production was very important to the Ottomans state.

This paper pays a special attention to the status of those inhabitants of Rudnik itself, as well as surrounding villages, because they had privileged fiscal status, due to their service in the mine.

Although the available sources do not permit a complete reconstruction of the demographic picture of the aforementioned region, it has enough data to form a clear picture its demographic trends.

Key words: nahiye of Rudnik, Ottoman administrative division, population, historical demography, first century of the Ottoman rule.

УДК: 94:33(497.11)
930.1(497.11)

Др Гордан Бојковић
Институт за српску културу
Приштина–Лепосавић

РУДНИК У ИСТОРИОГРАФИЈИ ОД АНТИКЕ ДО 15. ВЕКА*

***Сажетак**: Својим положајем, војним и економским значајем, трајањем у оквирима српске средњовековне државе Рудник има истакнуто место у српској прошлости тог доба. Током тог времена документовано је и постојање, делатност и присуство неколико политички значајних личности за српски средњи век. Овај рад представља покушај да се на једном месту укратко саберу најзначајнија дела из историографије и, донекле археологије, која се односе на прошлост Рудника, пре свега у средњем веку.*

***Кључне речи**: Рудник, средњи век, историографија, рударство, трг.*

Планина Рудник своје садашње име дугује рударској делатности у средњем веку. Већ су стари Римљани, по успостављању своје управе на том простору, вадили сребро на Руднику, на шта су још у 19. веку скренули пажњу најпре Јанко Шафарик, а касније и Феликс Каниц.[1] У антици је Рудник са својим рудокопима био део римског привредног и управног система. За рудне области значајна је била управо припадност рударској области, дакле, привредна организација. Припадност рударској области одређивала је и провинцијску припадност, тј. област је припадала провинцији у којој се налазило управно седиште за њу. Површина коју заузима Рудник и његов положај на граници римских провинција Горње Мезије, Далмације и Паноније, уз неодреће-

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Културна баштина Косова и Метохије* (ев. бр. 178028).

1 Ј. Шафарик, *Извештај др. Јанка Шафарика из год. 1865 о његовом археолошком путовању*, Споменик САН XCVIII, Одељење друштвених наука 77, Београд 1941–1948, 257–268; F. Kanitz, *R□mische Studien in Serbien*, Wien 1892.

ност античких извора отежавали су одређивање управне припадности овог рударског подручја. Треба узети у обзир и да се управна организација римског царства мењала током времена. По свој прилици, у 2. веку Рудник је припадао провинцији Далмацији и њеним рудницима, са седиштем у Домавији, данашњој Сребреници у Босни, према истраживању Слободана Душанића.[2] Општи преглед античке прошлости Рудника пружила је Светлана Лома.[3] Античким рударством бавио се и Василије Симић.[4]

Са пропашћу Римског царства, у региону Балканског полуострва и Панонске низије настају дуготрајне борбе између Византије, Словена, Авара, Бугара, Мађара. Историјски извори за дуги период од 5. до 12. века не пружају непосредне податке о прошлости Рудника. Историјски развој Рудника може се пратити од краја 13. века. На значај Рудника у средњем веку први је у историографији указао Константин Јиречек. Он је скренуо пажњу и на значај приморских трговаца за развој српског рударства, а посебно Дубровчана.[5] Истраживања Дубровачког архива која је спровео Михаило Динић пружила су значајан материјал за историју Рудника, кроз податке о пословању Дубровчана. Зими је трговина између Дубровника и Рудника замирала, а лети је било потребно око три недеље да караван пређе тај пут у једном правцу. Истовремено са економским, та истраживања указала су и на значај који је Рудник имао у политичком животу средњовековне Србије. На њега указује положај у области краља Драгутина, као и успон Николе Алтомановића и борбе око власти над Рудником које су вођене између њега и кнеза Лазара.[6] Даља истраживања потврдила су резултате Динићевог рада, изнела нове податке и проширила знања о историји Рудника и његовом значају за средњовековну Србију.

2 С. Душанић, *Орīанизација римскоī рударсīва у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1–2 (1980) 7–55.

3 *Рудник, шаīаī висина*, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 240–259 (С. Лома).

4 V. Simić, *Rudarska prošlost Rudničke planine u Šumadiji*, Rudarski glasnik 1 (1971) 112–128; 2 (1971) 83–94 (II део); 3 (1971) 94–106 (III део); 4 (1971) 87–99 (IV део); 1 (1972) 119–127 (V део).

5 К. Јиречек, *Трīовачки īуīеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд 1959, 205–305.

6 М. Динић, *О Николи Алīомановићу*, Посебна издања СКА, књ. ХС, Београд 1932; M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–4 (1937) 119–146; М. Динић, *За исīорију средњовековноī рударсīва у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962, 1–23; М. Динић, *Облаīī ценīралне Србије у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 55–67; М. Динић, *Облаīī краља Драīуīина īосле Дежева*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 123–145.

Општи преглед историје Рудника, са неким од битних питања која су остала отворена, пружио је Марко Шуица у већ поменутом делу *Рудник, шапат висина*. Основни проблем у проучавању простора Рудника лежи у чињеници да се појмом ,,рудник" у средњем веку означава, поред рудокопа, сама планина, географска целина и централно трговачко насеље. Планина и географска целина у средњем веку леже на северној-северозападној граници према моћном Угарском краљевству, што им даје значајну улогу у контроли и одбрани границе.[7] Данас је неспорно да је централно утврђење одбране Рудника била тврђава Островица, која је лежала на северном делу планине. На јужном делу планине налазило се утврђење Неваде. Обе тврђаве имале су визуелни контакт. У близини њих пролазио је пут који је даље настављао према тврђавама Борач (код истоименог савременог села) и Честин (у близини савремене Груже).[8] На постојање тврђаве Неваде указао је Сима Ћирковић, на основу Угарских извора, убицирајући је код Горњег Милановца, у близину савременог села Неваде. Тиме је решено питање имена остатака утврђења на Тријески код Горњег Милановца, које је открила археологија.[9] Систем одбране чинило је и утврђење Сребрница, које је лежало на источној страни планине, на десној обали речице Сребрнице, на локалитету Кулине, код савременог села Страгари, око 10 километара источно од данашње варошице Рудник. Супротно од Сребрнице, на западној страни планине, налазила се данас безимена тврђава, која лежи на локалитету савременог имена Мајдан–Ђурђевци. До сада познати подаци о Руднику, Острвици, Невадама и Сребрници изнети су у *Лексикону градова и тргова средњовековних српских земаља*.[10] На поменутим локалитетима тврђава на Руднику вршена су и археолошка истраживања.[11]

7 *Рудник, шапат висина,* Београд 2014, 260–284 (Марко Шуица).

8 *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 52–53 (*Борач*, В. Петровић) са литературом, 317–318 (*Честин*, В. Петровић) са литературом.

9 М. Милинковић, *Средњовековно утврђење на Тријески код Горњег Милановца*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVIII (1988) 131–136; С. Ћирковић, *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, Историјски гласник 1–2 (1995) 13–21.

10 *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 245–246 (*Рудник*, В. Петровић), 207–208 (*Островица/Острвица*, В. Петровић) са ранијом литературом, 184–185 (*Неваде*, В. Петровић), 281 (*Сребрница*, В. Петровић).

11 Д. Мадас, *Археолошка истраживања на црквини Петковица код Страгара*, Саопштења IX (1970) 93–96; исти, *Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдан на Руднику*, Гласник Српског археолошког друштва 2 (1985) 197–195; исти, *Резултати сондажних археолошких истиживања средњовековних локалитета у селу Мајдан на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 205–218.

Остало је отворено питање убицирања главног трговачког места на планини, које је било центар привредног живота. Њега отежава већ поменута употреба термина ,,рудник“ у средњем веку. Данас два локалитета конкуришу за локацију трга на Руднику. Једно је савремени локалитет Рудничиште, западно од Великог Штурца, у изворишном делу Златарице, леве притоке Јасенице, у близини центра данашњег насеља Рудник. Друго мишљење је да је средњовековни Рудник било насеље које се налазило на левој обали главног извора Јасенице, на око три километра источно од данашње истоимене варошице, на благој падини испод Великог Штурца, на месту где су остаци старог утврђења које локални мештани зову Градови. Најзначајнији допринос историографском истраживању живота централног трга на планини Рудник дао је Богумил Храбак.[12] У новије време овим питањем бавили су се Владета Петровић и Дејан Булић у историографско-археолошкој студији ,,Проблем убикације средњовековног Рудника“.[13] У историјским изворима Рудник се помиње од 1293. године и времена краља Драгутина, па све до коначног пада под Турке, 1458. године. Ковница новца на Руднику помиње се већ 1303. године. По приходима које је доносио свом господару, Рудник није био рударска област какве су били Ново Брдо, или Сребреница у Босни. Дубровачка колонија у њему била је мања и слабије организована од оних у ова два велика рударска центра за експлоатацију племенитих метала. Дубровчани су свеједно стално присутни на Руднику. Према историјским изворима њихово присуство се и повећавало током прве половине 15. века, чиме се највише бавио Сима Ћирковић.[14] Поред Дубровчана, на Руднику су били присутни и Которани. Ни по вестима о уређености рударске заједнице Рудник се не може поредити са Новим Брдом, или Сребреницом, мада има посредних вести које сугеришу о поштовању самоуправних права рудара. Приходи које је Рудник доносио били су привлачни и владарима, о чему сведоче борбе за контролу Рудника између краља Милутина и краља Драгутина почетком 14. века, као и краља Стефана Дечанског и његовог брата од стрица, Владислава, двадесетих година истог века. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 14. века за Рудник се водила борба између кнеза Лазара и великог жупана Николе Алтомановића. Не чуди зато да се овај рударски центар помиње у свим општим делима из историје српског

12 Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка колонија,* Зборник Народног музеја у Чачку XIV (1984) 5–86.

13 В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, Историјски часопис LVIII (2009) 43–62.

14 С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, прир. В. Ђокић, Београд 1997, 240–258, 246–247.

народа у средњем веку.[15] У области рударства племенитих метала, како у средњовековној Србији тако и на Руднику, актуелна је студија Симе Ћирковића, Десанке Ковачевић-Којић и Руже Ћук.[16] Њу подацима о ковници новца и серијама новчића који су ковани и на Руднику употпуњује студија Вујадина Иванишевића о средњовековном новчарству.[17] На руднику је пронађена и једна значајна остава новца из средњег века, коју је описала Ана Цицовић.[18]

Рудником у средњем веку бавила се и археологија, чији су поједини резултати већ поменути. Први је о археолошком богатству Рудника у средњем веку писао Јанко Шафарик.[19] Ђорђе Мано-Зиси је 1931. године у *Старинару* објавио рад ,,Рудник".[20] У новије доба старим средњовековним рударством на Руднику бавили су се Душан Мрковрад, Борислав Јовановић, Драган Богосављевић.[21] Последњих година начињена су значајна археолошка открића[22], која указују и на место

15 К. Јиречек, *Историја Срба* I–II, Београд 1990², према регистру; *Историја српског народа* I–II, Београд 1981, према регистру; М. Спремић, *Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, према регистру; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, према регистру; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, према регистру; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, Нови Сад 2000, према регистру.

16 С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

17 В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

18 А. Цицовић, *Остава новца краља Душана са Рудника*, у: Оставе рудничко-таковског краја 3 /Средњи век/, Горњи Милановац 2009, 3–7.

19 Ј. Шафарик, *Извештај др. Јанка Шафарика из године 1865 о његовом археолошком путовању*, Споменик САН XCVIII, Одељење друштвених наука 77, Београд 1941–1948, 257–264.

20 Ђ. Мано-Зиси, *Рудник*, Старинар, III серија, VI књига, Београд 1931, 137–139.

21 V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva,* Beograd 1951; Б. Јовановић, Д. Мрковрад, *Истраживање старог рударства на Руднику*, Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 77–82; Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мрковрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 4 (1987) 47–55; Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мрковрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику* II, Гласник САД 5 (1989) 33–41; Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мрковрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику* III, Гласник САД 6 (1990) 44–54; Д. Мрковрад, Д. Богосављевић, *Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику*, Зборник радова Народног Музеја у Чачку XVIII (1988) 37–56.

22 Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, А. Цицовић, *Прелиминарни резултати археолошких истраживања на Руднику у 2009. години*, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 5 (2009) 7–20; Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, *Археолошка истраживања на Руднику у 2010. години*, Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 6 (2011) 7–20; Д. Радичевић, А. Цицовић, *Археолошка истраживања на Руднику (2008–2011. година)*, Гласник друштва конзерватора Србије 36 (2012) 33–41.

на коме се налазио средњовековни трг Рудник, на планини Руднику. Према налазима три цркве, насеобинских објеката и богатог покретног материјала из 14–15. века, велико средњовековно насеље лежало је у широј зони изворишта речице Златарице, на падинама високог размеђа између Прлинског виса, Ракића гроба и Мале Кеље. Историјат и резултате археолошких истраживања средњег века на Руднику, са посебним освртом на локацију истоименог трга, сакупио је Дејан Радичевић и приказао у већ поменутом делу *Рудник, шапат висина*.[23]

Географски положај, војни и економски значај и извори, омогућавају да се издвоје и поједине значајне личности које су током времена живеле на Руднику. По свој прилици је то била област из које је свој успон почео велики жупан Никола Алтомановић, шездесетих година 14. века. О овом велможи после већ поменутог дела *О Николи Алтомановићу* Михаила Динића, писали су и Раде Михаљчић и Марко Шуица.[24] Марко Шуица је писао и о Николи Зојићу, властелину који се на Руднику уздигао након пропасти Николе Алтомановића. Био је један од најзначајнијих велможа у држави кнеза Стефана Лазаревића, пред крај 14. века. Њему треба приписати и грађење цркве Светог Николе, која се налази у селу Рамаћи. Због завере против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године присилно је замонашен са целом породицом. Овако блага казна последица је родбинских односа са Лазаревићима, пошто је био ожењен рођаком кнегиње Милице.[25] У годинама након проглашења Деспотовине уздигао се међу властелинима деспота Стефана велики челник Радич Поступовић. Он је задржао свој углед и статус и након што је на престо Србије дошао деспот Ђурађ Бранковић. Био је човек изузетног утицаја, моћи и богатства. То богатство потицало је и од његових улагања у рударство, а не само од земљишног поседа. О његовом властелинству писао је Гавро Шкриванић. Највећи део тих поседа на Руднику дао је својој задужбини, манастиру Врањевшници на Руднику.[26] И крајем постојања средњовековне српске државе, поседе на Руднику имао је један од најмоћнијих

23 *Рудник, шапат висина*, Београд 2014, 285–312 (Д. Радичевић)

24 Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1974, према индексу; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000,

25 М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју XI–1 (2004) 7–31; М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, Историјски гласник 1–2 (1997) 7–25; Б. Кнежевић, *Рудничка Сребрница са црквом Светог Николе*, Саопштења XXXII–XXXIII (2000–2001) 29–48.

26 Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, Историјски часопис XX (1973) 125–139; Б. Челиковић, *Властелинство манастира Врањевшница и поседи великог челника Радича у Рудничком крају*, у: Духовне речи, прир. Б. Челиковић, Горњи Милановац 2001, 85–92.

и најутицајнијих феудалаца деспотовине. Био је то велики логотет Стефан Ратковић, о коме је писао Синиша Мишић.[27] Рудник пада под Турску власт 1458. године, а већ наредне и Смедерево, чиме се окончава постојање српске средњовековне државе.

Gordan Bojković, Ph.D.
Institute for Serbian Culture
Priština–Leposavić

HISTORIOGRAPHY OF RUDNIK FROM ANTIQUITY TO THE 15TH CENTURY
– Summary –

Rudnik mountain was located in the north end of medieval Serbian state, on the border with the Kingdom of Hungary. It was an important military and economic region, quite well fortified. Its history can be traced back to as far as 1293 . The main difficulty in the research of history of Rudnik is the use of the term ,,rudnik": in the Middle Ages it was widely used as the name of a mountain, town and mine. Its long history within the Serbian state, its military and economic importance have been covered by Serbian historical and archaeological research since the 20th century.

Key words: Rudnik, the Middle Ages, historiography, mining, town.

27 С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија – историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.

УДК: 902.2(497.11)"2016/2017"
904:726.54(497.11)"13"

Др Дејан Радичевић
Одељење за археологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Владан Миливојевић
Народни музеј, Аранђеловац

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ДВОРИНЕ–МАЂАРСКО ГРОБЉЕ У ПОДНОЖЈУ ВЕНЧАЦА 2016–2017. ГОДИНЕ

***Сажетак**: У раду су изложени прелиминарни резултати археолошких истраживања остатака средњовековне цркве у подвенчачком селу Бањи. По типу основе припада црквама уписаног крста, с куполом коју носе четири зидана стубца. Цркве таквог плана до сада нису биле познате у овом делу Србије, већ су карактеристичне за јужније српске области. Архитектонске одлике и фрагменти живописа засада представљају најпоузданији ослонац за датовање у средину или у трећу четвртину 14. века. Отворено је питање ктитора ове цркве, која је по карактеристикама ближа владарским него властеоским задужбинама свог времена.*

***Кључне речи**: Венчац, Дворине–Мађарско гробље, црква, фреске, 14. век.*

На северној падини Венчаца, у селу Бањи, налази се локалитет Дворине, познат и под именом Мађарско гробље. Смештен је на равном платоу испод којег са северозападне стране протиче поток Поповац. Плато је широко отворен према северу и истоку, док му се у залеђу издижу венчачки висови, међу којима је и Градина на Малом Венчацу са остацима утврђења из касноантичког доба (сл. 1). Непун километар северозападно од локалитета налази се термални извор Врело, сада исушен, по коме је село и добило име. Недалеко одатле је данашњи центар села, са парохијском црквом саграђеном 1896. године и сеоским гробљем у којем је са сахрањивањем започето још у 19. веку.

Дворине (Мађарско гробље) је локалитет одавно познат у стручној литератури. Предање га повезује са Павлом Бакићем, последњим

Сл. 1. Дворине–Мађарско гробље, поглед са севера
Fig. 1. Dvorine–Madžarsko groblje, view from the north

српским деспотом, који је 1525. године напустио Турску и пребегао у Угарску.[1] Вук Караџић, Јован Мишковић, Феликс Каниц и Боривоје Дробњаковић помињу остатке *Бакићевих двора* у подножју Венчаца,[2] с тим да једини Мишковић бележи и податак о старој цркви посвећеној Светом Илији, која се налазила на *Црквини* близу ,,двора", на месту старог гробља, познатог као *Мађарско* или *Турско*.[3] Да је предање о цркви у 19. веку још увек било живо сведочи и архивска грађа из 1836. године у којој је забележено да се планира њена обнова на постојећим темељима и зидовима.[4] Око идентификације затечених рушевина, па и о тачној локацији цркве, очигледно су постојала различита мишљења. Тек је последњим археолошким ископавањем утврђено да се у то време остаци цркве, на гробљу у коме се још увек сахрањивало, нису видели на површини терена.

Археолошка ископавања на Дворинама започета су 2004. године, а потом настављена 2007, у организацији Народног музеја у Београду и Музеја у Аранђеловцу. Истраживана је грађевина на северозапад-

1 Ћирковић 1982, 473–475; Lemajić 1995, 14–26.
2 Караџић 1969, 45, 138; Каниц 1985, 340; Дробњаковић 1923, 271. Вид. Миливојевић 2011, 134–139; Грковић, Миливојевић 2012, 87–89.
3 Мишковић 1899, 219–221.
4 АС, МБ–1836, № 345, № 475. Вид. Грковић, Миливојевић 2012, 88.

ном ободу платоа (сл. 2).[5] На истом објекту су археолошки радови настављени и 2011. године, у организацији Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца, у сарадњи са Народним музејом у Аранђеловцу.[6] Установљено је да се ради о већој грађевини правоугаоне осно-

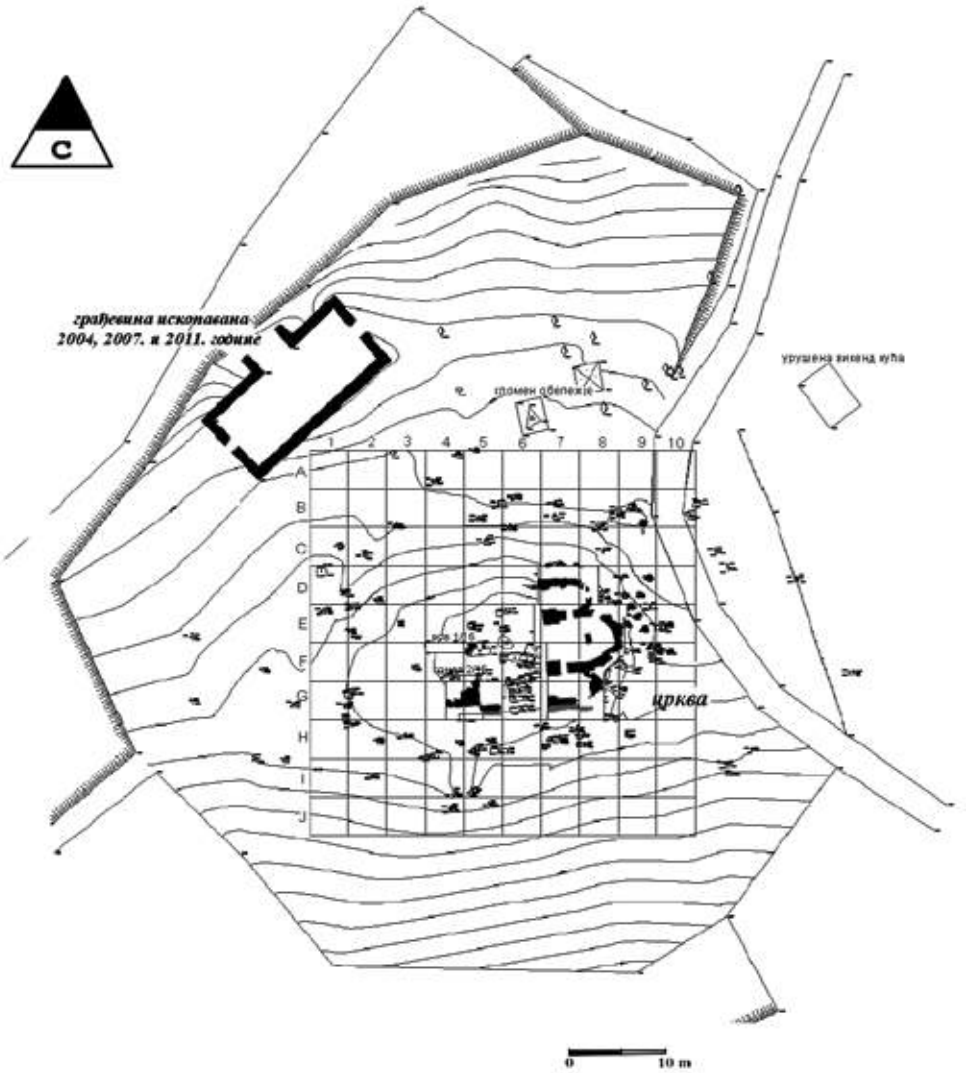

Сл. 2. Дворине–Мацарско гробље, ситуациони план са грађевинама и истраженим површинама

Fig. 2. Dvorine–Madžarsko groblje, site plan with buildings and explored areas

5 Руководилац истраживања био је Ненад Радојчић из Народног музеја у Београду. Вид. Грковић, Миливојевић 2012, 89–91. Назив Дворине за локалитет тада је први пут прибележен.

6 Руководилац истраживања био је Марко Грковић из Завода за заштиту споменика културе Крагујевац. Документација са ових ископавања није нам била доступна. Резултати су сажето изнети у Грковић, Миливојевић 2012, 92–102.

ве, спољних димензија 18,70 х 8,40 м, дужим странама приближно оријентисаном по правцу југозапад-североисток. Зидана је ломљеним каменом и кречним малтером, уз местимичну употребу сиге. Објекат је имао приземни део и горњи спрат, како је то забележено још у другој половини 19. века.[7] Данас је очувано само приземље, највероватније подрумска просторија већим делом укопана у падину. На такав закључак указује широки, колски улаз постављен на средину северозападног зида. Још два, ужа улаза, постојала су на североисточном и југозападном зиду просторије.

Унутрашњост објекта је малим делом испитана, углавном уз углове и код улаза. На основу начина градње и нађених уломака грнчарије, зграда је широко датована у позни средњи век или рани период турске власти, док је питање њене намене остало отворено.[8] На појединим местима уочене су различите етапе у изградњи. Доњи делови бочних улаза су у неком времену зазидани и подигнути на виши ниво, а о постојању најмање две грађевинске фазе сведоче и просторије призидане уз северозападни зид, са обе стране поменутог колског улаза. Ове просторије нису истраживане, тако да су им димензије и функција остале непознате.

Приликом радова у 2011. години истражени су и први пробни ископи на оближњем гробљу, тридесетак метара југоисточно од објекта. Наиме, Мишковићева белешка о цркви на Мађарском (Турском) гробљу, али и један тесаник од сиге на коме је био очуван живопис, пронађен унутар грађевине, сугерисали су да је негде у близини постојала црква. За ископавање је изабран централни део гробља, нешто уздигнутији од околног терена и убрзо је потврђено да се остаци цркве управо ту налазе. Откривени су делови зидова са очуваним фрескама и мања површина малтерне подлоге за под. Постојање зиданих стубаца указивало је да се ради о већој цркви, али се, услед мале истражености, о њој ништа поузданије није могло закључити.[9]

Потрага за одговорима на питања о изгледу и времену градње цркве била је повод да се од 2016. године обнове истраживања на Мађарском гробљу.[10] Пре почетка ископавања старо гробље је детаљ-

7 Мишковић 1899, 219.

8 Грковић, Миливојевић 2012, 89–95, 99–100.

9 Грковић, Миливојевић 2012, 95–102.

10 Радови се изводе у организацији Народног музеја у Аранђеловцу. Стручну екипу у 2016. години чинили су: руководилац ископавања доц. др Дејан Радичевић (Одељење за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), Владан Миливојевић и Олга Старчевић (Народни музеј, Аранђеловац), Сања Секулић (Завод за заштиту споменика културе, Крагујевац) и Јована Ненадовић, апсолвент археологије. Истраживања је финансирао Народни музеј у Аранђеловцу, а помоћ су пружили ,,Omya–Венчац", ,,Geopiramida", Аранђеловац,

но очишћено (сл. 3). Укупно је избројано 118 надгробних обележја, од чега 81 усадник, 20 хоризонталних плоча, 8 комбинованих обележја које чини усадник и плоча и 9 конструкција од камења поређаног око гробног места, по правилу са усадником на западној страни, мада у једном случају и без усадника.

Сл. 3. Мађарско гробље, поглед са истока пре ископавања 2016. godine
Fig. 3. Madžarsko groblje, view from the east before excavation in 2016

У централном делу гробља преовлађују водоравно положене надгробне плоче (сл. 12). Све су од мермера и очигледно су секундарно коришћене, уз усадник или без њега. На једној је очуван натпис, са веома ситним словима. Остао је непрочитан, а највероватније је

,,Greeny", Орашац, удружења грађана ,,Павле Бакић" и ,,Трагови'' из Аранђеловца, Висока школа струковних студија, Аранђеловац и бројни појединци. Кратак осврт на резултате истраживања у Миливојевић, Ненадовић 2016, 33–35. Састав археолошке екипе у 2017. години био је следећи: Д. Радичевић, В. Миливојевић и Драган Ћирковић, дипл. археолог из Чачка, а учешће су узели и студенти археологије: Младен Васиљевић (Чајниче), Ана Смук (Нови Сад), Маја Миљевић (Прокупље), Анела Грбиновић (Петровац на Млави), Ана Гавриловић (Београд), Стефан Ранђеловић (Крушевац), Слађана Туцовић (Ужице), Марта Вуканић (Београд), Душан Којић (Градишка), Маја Јеремић (Аранђеловац). Суфинансијери пројекта су били Министарство културе и информисања Републике Србије, Народни музеј у Аранђеловцу и ,,Отуа–Венчац". Значајну помоћ пружили су ,,Бекамент", Бања, ,,Fortuna", Аранђеловац, Црквена општина Бања и бројни појединци.

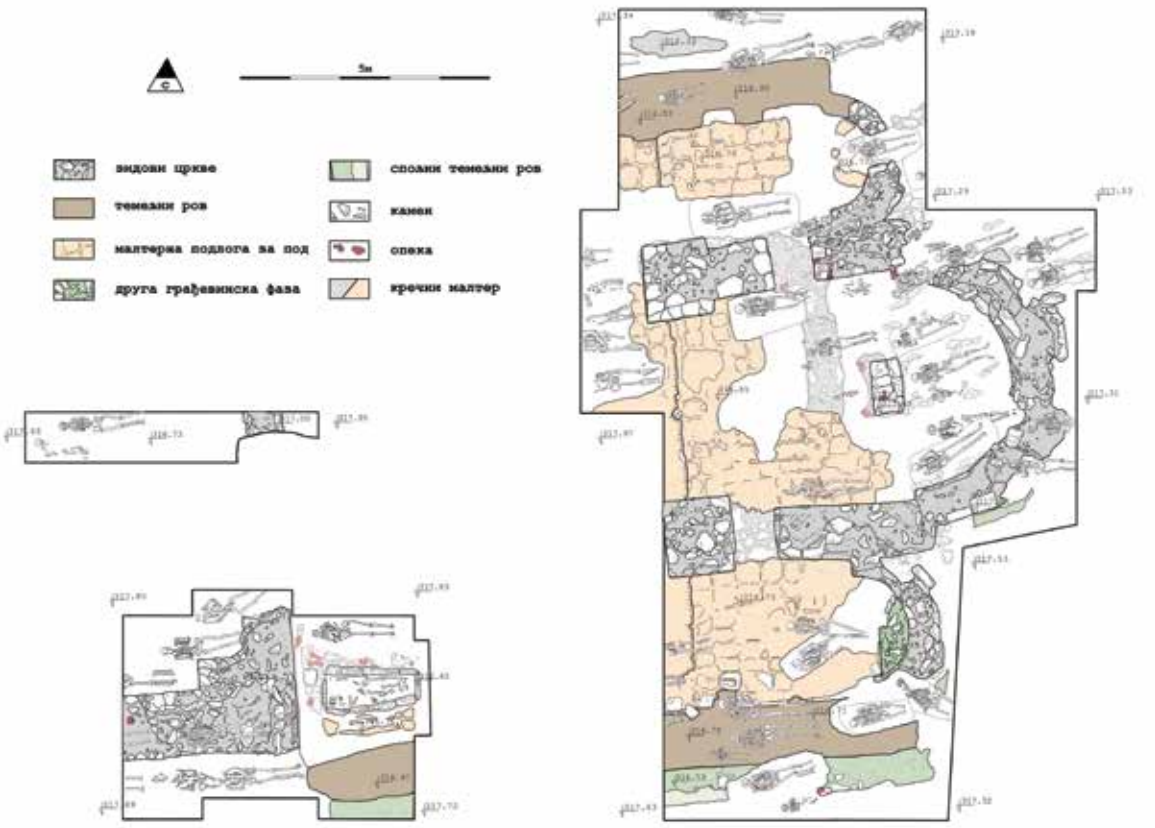

Сл. 4. Дворине–Мађарско гробље, основа откривених остатака цркве (цртеж: Д. Ћирковић)

Fig. 4. Dvorine–Madžarsko groblje, ground plan of uncovered remains of the church (drawn by D. Ćirković)

уклесан при секундарној употреби надгробника. Међу усадницима преовлађују аморфни споменици, без натписа и орнаментике, изузетно са урезаним или уклесаним крстом. Као усадници секундарно су коришћени и делови надгробних плоча или чак првобитни грађевински елементи, као што је то у једном случају део прага са лежиштем за осовину врата. На једном усаднику, такође секундарно коришћеном тесанику, накнадно су уклесана три крста на предњој и кубура и натпис из 1763. године на бочној страни.[11] По ободу некрополе је неколико усадника од правилно обрађеног пешчара, орнаментисаних крстовима, који су, судећи по натписима са годинама 1824. и 1842, најмлађи споменици на Мађарском гробљу. Још је Б. Дробњаковић забележио да је укопавање покојника на овом месту вршено до 1844.

11 Надгробник је 2011. године затечен дислоциран и пренет у Народни музеј у Аранђеловцу, тако да није урачунат у укупан број споменика на Мађарском гробљу.

године, а затим искључиво на гробљу у центру села које је у функцији остало до данас.[12]

Археолошким ископима у 2016. и 2017. години обухваћени су различити делови цркве (сл. 4 и 12). Већим ископом, површине око 116 м^2, у целини је истражен олтарски простор. Мањи ископ (око 25 м^2) обухватио је југозападни угао брода и југоисточни угао припрате, док је ров 1/16 (дим. 6 x 0,5–1 м), по правцу исток-запад, постављен на простору припрате, тако да пресеца западни портал цркве.

Стратиграфска слика је у свим ископима била слична. Испод површинског слоја хумуса налазио се слој шута, прилично уједначене дебљине (1–1,20 м), осим у кв. Е8 и Е9, где се због пада терена ка истоку шут постепено тањио до 0,60 м. Шут је чинио интензивни кречни малтер и мање количине ломљеног камена и фрагментованих тесаника сиге, опеке и ћерамиде. Проналажени су и гвоздени клинови, као и по који уломак грнчарије. Најбројније покретне налазе чинили су фрагменти живописа, међу којима су најзначајнији они са инкарнатима и ћириличним словима (сл. 5).[13] На мањим површинама где није био поремећен гробовима, шут је био интензивнији и са већим и боље очуваним фрагментима фресака, док је на местима где је чинио испуну гробних рака био мање или више помешан са земљом. На простору припрате, састав шута је био нешто другачији. Камена је било знатно мање, док су опеке биле бројније. Фрагмената живописа готово да и није било.

На већим површинама унутар олтарског простора, испод шута сачувана је малтерна подлога за под.[14] На појединим местима, непосредно изнад подлоге за под, констатован је танак слој светломрке земље (дебљине 3–5 цм), са грумењем малтера и ситним фрагментима фресака. Унутар припрате, у рову 1/16, тај слој је констатован на ограниченој површини и налегао је директно на здравицу, будући да остаци пода нису откривени. У односу на остале делове ископа, слика се разликовала само у југозападном углу наоса, где је испод интензивног шута ископавана мркоцрвена земља прошарана крупнијим шутом. Осим гробова у интензивном шуту истраживани су гробови укопани у тај слој.

Гробови су откривени на свим ископаваним површинама (сл. 4). Укупно их је евидентирано 60, истражених у целости или делимич-

12 Дробњаковић 1923, 270.

13 Конзервацију и делимичну рестаурацију одабраних фрагмената обавила је Мирјана Југовић, сликар-конзерватор.

14 На местима где је подлога за под пробијена укопавањем гробова, као и на местима на којима су зидови цркве повађени, шут се спуштао и до већих релативних дубина, највише до 1,50 м. Уз северни профил кв. G5 ископаван је до релативне дубине 1,80 м, где је констатован укоп чија намена засада није утврђена.

Сл. 5. Фрагменти живописа, олтар
Fig. 5. Fragments of frescoes, altar

но.[15] Сви су укопани преко рушевине цркве, у шут или у здравицу, кроз шут и подлогу пода. Пре него што је и започето са укопавањем ових гробова, зидови цркве су највећим делом већ били разграђени, док се преостали делови, по свој прилици, углавном нису видели на површини. Наиме, поједини скелети су лежали преко темељних ровова од у целини повађених зидова, док су неки гробови укопавани и кроз зидове, понегде их уништавајући у потпуности (сл. 6). Могуће је да су се на површини назирали једино северни и јужни зид олтара, који су откривени на дубини од само 10 цм, најбоље су очувани и преко њих није било сахрана.

Гробови су укопавани на редове, али има и изузетака. Већина је оријентисана као и црква, са девијацијом ка правцу југозапад-североисток. Мањи број гробова је оријентисан запад-исток, а само је један имао одступање ка северу. Покојници су слободно укопавани, у опруженом положају на леђима, са рукама положеним на груди, стомаку или карлици. У 16 гробова констатована је једноставна конструкција од камена поређаног око скелета. У гробу бр. 11, на југоисточном углу

15 Укупан број нумерисаних гробова је 61, с тим што је гроб бр. 15 откривен северозападно од цркве приликом постављања великог дрвеног крста 2016. године од стране МЗ Бања. Овом броју треба додати и неколико гробова откривених 2011. године на простору између источног пара стубаца и код споја јужне са главном апсидом, за које не располажемо теренском документацијом. 14 дечијих гробова није нумерисано и урачунато у укупан број, јер скелете, због веома ситних костију, углавном у лошем стању, није било могуће очистити и документовати *in situ*.

Сл. 6. Гробови у северном делу централне апсиде, поглед са севера
Fig. 6. Graves in the northern part of the central apse, view from the north

припрате, биле су добро очуване даске поклопнице, постављене изнад покојника у виду двосливног крова. Ситнији остаци иструлелог дрвета изнад скелета забележени су у још 5 гробова.

Судећи према међусобним односима истражених гробова – гробова укопаних један изнад другог или оштећења старијих гробова при каснијим сахранама, као и по групама поремећених костију сложених у појединим гробовима или појединачним костима разбацаним у испунама рака – може се претпоставити да је овај простор коришћен за сахрањивање током дужег периода. Најзанимљивија ситуација констатована је у југозападном углу брода где је, испод два млађа гроба укопана један изнад другог у интензиван шут, откривен гроб бр. 59, који се по конструкцији разликовао од осталих. Реч је, заправо, о гробници чије су странице направљене од правилних тесаника сиге, насатице постављених и повезаних кречним малтером, преко којих је постављен троделни поклопац од сличних тесаника, чије су спојнице такође заливене малтером (сл. 7).[16] Дно је једино било без поплочања, само мркоцрвена земља са примесом шута. Димензије гробнице без

16 Два гроба са сличним конструкцијама само су регистрована у западном профилу источног ископа, тј. приближно у централном делу наоса, а још један у северном профилу рова 1/16, на простору припрате. Гроб у наосу је постављен изнад подлоге за под, док је гроб из припрате у шуту.

Сл. 7. Гробница у југозападном углу брода, пре отварања
Fig. 7. Tomb in the southwest corner of the nave, before excavation

поклопца износе: дужина 2,02 м, ширина на западу 0,96 м, ширина на истоку 0,80 м и дубина 0,50 м. Простор између бочних страница гробнице и ивице нешто ширег укопа, ископаног како би се она поставила, био је испуњен интензивним шутом, да би при врху ове испуне, уз саме ивице поклопца, около били постављени фрагментовани тесаници сиге и опеке који су заливени малтером заједно са деловима поклопца. На два тесаника сачувани су делови фресака, па је било јасно да је и ова гробница настала после пада живописа и рушења цркве. У унутрашњости је откривен поремећен скелет једног покојника (сл. 8). Судећи по очуваним малтерним спојницама на бочним странама и поклопцу, гроб раније није отваран, тако да су лобању и горњу половину скелета највероватније пореметиле животиње које су кроз подницу могле ући у шупљину гробнице.

Испод гроба бр. 59 откривена су још два старија гроба. Гроб бр. 60 налазио се непосредно испод северне странице гробнице и истражен је у целини. Нешто севернije позициониран је гроб бр. 61. Ископавање овог гроба није завршено, али је јасно да и он, као и гроб бр. 60, није укопан у здравицу, већ у земљу у којој има шута. Нажалост, у овим гробовима, као и у гробовима истраженим изнад њих, није било налаза на основу којих би могли бити датовани.

Узимајући у обзир целокупан број истражених гробних целина, налази су забележени у 11 гробова. Углавном се ради о различитим

типовима дугмади која су служила за закопчавање горњег дела одеће. Најбројнија су била шупља лоптаста дугмад од бронзаног лима, са петљицом за причвршћивање. Посебне варијанте представљају ливено лоптасто дугме, са изједна ливеном петљицом и гроздићем од псеудогранула на доњем крају, као и дугмад у виду „клупка“, направљена од уплетеног конца. Осим дугмади, у три гроба су пронађене мале бронзане пафте, а у једном и бронзана игла – укосница са лоптастом главом. У једном гробу је нађен бронзани прстен са тракастом, затвореном кариком на коју је налемљена кружна глава. У централном делу главе урезан је правоугаоник око кога су распоређене косо урезане кратке линије.

Сл. 8. Гробница у југозападном углу брода, након отварања

Fig. 8. Tomb in the southwest corner of the nave, after excavation

У испунама гробова, уз скелет или међу дислоцираним костима, спорадично су налажени и уломци грнчарије. У већини случајева то су појединачни фрагменти који су у гробове доспели накнадним прекопавањем. То најбоље показују два уломка исте посуде нађена на удаљености од око 6,50 м, у шуту којим су засути гробови бр. 20 и 35 (сл. 9). Ради се о деловима обода глеђосане посуде, највероватније тањира, украшеног у сграфито техници, мотивом спирала у низу, оивичених правим линијама. Мотив спирала које образују траку, често комбинован са геометријским и флоралним мотивима, један је од омиљених украсних мотива на српској трпезној грнчарији 14–15. века.[17]

Кад је реч о налазима грнчарије, посебно занимљивом чини се могућност да се у два случаја ради о посудама које су у гробове приложене целе. Наиме, у гробовима бр. 18. и 19, међу поремећим костима раније сахрањених покојника, нађени су делови два бокала (сл. 10 и 11). Толико су слични, да су по свој прилици производи истог мајстора или радионице. Ради се о мањим бокалима, висине 12 цм и 14 цм, овално обликованог отвора са изливником у виду кљуна. Обод је тракасто профилисан, врат левкасто обликован, трбух лоптаст, а дно

17 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 76–78, T. XXXII.

Сл. 9. Уломци тањира украшени у сграфито техници
Fig. 9. Fragments of plate, sgraffito pottery

равно. Тракаста дршка полази од отвора, незнатно прелазећи његову ивицу, и завршава се на средини трбуха. Оба бокала су израђена од пречишћене глине, мркоцрвене боје печења. На горњем делу трбуха налазе се благо наглашена водоравна ребра. Горњи делови, до доње половине трбуха, покривени су белим премазом, преко кога је нанета зелена глеђ. Унутрашњост обода такође је покривена са зеленом глеђи, која је са доње стране оивиченом мрком траком. На обе посуде виде се трагови сливања глеђи, са спољне и са унутрашње стране.

Ови бокали потичу из старијих гробова, којима припадају и дислоциране кости међу којима су њихови делови пронађени. Спорадична појава посуда у гробовима касног средњег века, па и у првим столећима новог века, посведочена је на више налазишта широм Србије.[18] Преовлађују посуде за држање течности, углавном малих димензија, које се не разликују од оних које су свакодневно коришћене у домаћинствима. Како показују резултати нових археолошких истраживања, сасвим у складу са етнолошком грађом, такав обичај се понегде одржао и до 19. века.[19]

Према облику и начину украшавања, посудама са Дворина најближе аналогије налазимо у Београду, где су сличне посуде датоване у 16–17. век.[20] Такво датовање би се за примерке са Дворина морало

18 Минић 1978, 87–95; Бикић 2011, 285–306.
19 Пејић 2017, 394–412.
20 Bikić 2003, 69, tip VI/10, 73, tip VII/11.

Сл. 10. Бокал из гроба бр. 18 (цртеж: Д. Ћирковић)
Fig. 10. Jug from the grave no. 18 (drawn by D. Ćirković)

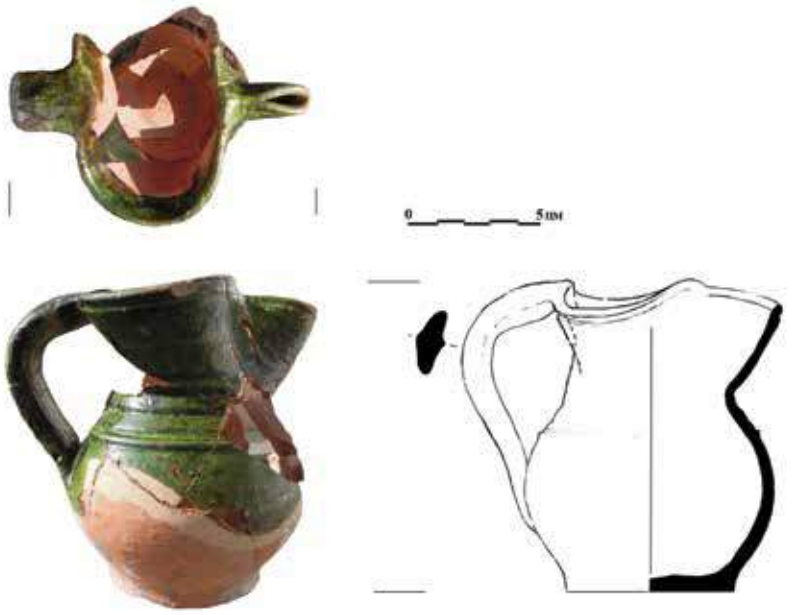

Сл. 11. Бокал из гроба бр. 19 (цртеж: Д. Ћирковић)
Fig. 11. Jug from the grave no. 19 (drawn by D. Ćirković)

Сл. 12. Откривени остаци цркве, поглед из ваздуха са североистока
Fig. 12. Uncovered remains of the church, aerial view from the northeast

прихватити условно, будући да је међу дислоцираним костима сложеним поред лобање покојника у гробу бр. 19 нађен и један турски новац, који, мада веома слабо очуван, највероватније припада ковању султана Абдулхамида I (1774–1789).[21]

Генерално узевши, сви предмети нађени у гробовима истраженим 2016. и 2017. године нису погодни за прецизније хронолошко одређење и оквирно се могу датовати од позног средњег века, па до 18–19. столећа. Због тога питање почетка сахрањивања изнад рушевина цркве за сада остаје без одговора. На другој страни, на основу натписа на нагробницима јасно је да се на овом месту сахрањивало у другој половини 18. и првој половини 19. века. У прилог томе сведочи и новац нађен у једном од гробова истражених 2011. године.[22] Ради се о 5 турских новчића, секундарно пробушених и ношених на нисци. Исковани су у временском распону од султана Махмуда I (1730–1754) до султана Абдулхамида I (1774–1789), тачније до 1785. године када је искована најмлађа пара.

21 Примерке турског новца са локалитета определио је господин Слободан Срећковић, коме се овом приликом срдачно захваљујемо.

22 Грковић, Миливојевић 2012, 97.

Након уклањања гробова било је могуће сагледати остатке цркве, чији зидови су или у целини разграђени или веома слабо очувани (сл. 12). Северни и јужни зид су откривени само у негативу, док су боље очувани унутрашњи зидови троделног олтарског простора, са издвојеном проскомидијом и ђаконикоином, који достижу висину и до 1 м. Ипак, на основу откривених остатака, било је могуће реконструисати основне елементе плана (сл. 4). Црква је на истоку имала три апсиде. Централна је споља била петострана, јужна и северна су тростране, док су све три апсиде изнутра полукружне. Унутрашњи простор брода решен је у виду уписаног крста развијеног типа. Куполу су носили слободно зидани ступци, димензија 1,30 х 1,50 м, постављени на растојање од 3,50 м. На западу се налазила припрата, истовремено грађена са црквом.

Сл. 13. Централна апсида, поглед са северозапада
Fig. 13. Central apse, view from the northwest

Унутрашњу ширину било је могуће измерити у олтарском простору, где износи 12 м, док је спољна ширина приближно 14 м. Унутрашња дужина је, без припрате, 14,60 м, док је спољна мера приближно 16,80 м, или нешто већа, с обзиром да није било могуће прецизно утврдити ширину зида главне апсиде и ширину западног зида цркве. Зид припрате је откривен у дужини од око 2,33 м, тако да засада недостаје податак о њеној укупној дужини.

Централни део олтарског простора је у основи потковичаст, дужине 6,60 м и највеће ширине 4,55 м (сл. 13). Ширина очуваних зидова

Сл. 14. Фреске на јужном зиду олтара и на југоисточном ступцу
Fig. 14. Frescoes on the south wall of the altar and on the southeastern column

износи око 1 м, а грађени су ломљеним каменом и кречним малтером. Унутрашња лица су оплаћена тесаницима од сиге различитих димензија, док је сига у алтернацији са редом опеке констатована у пролазу између олтара и проскомидије. Мање површине живописа сачуване су на јужном и северном зиду, као и на ступцима (сл. 14). О спољашњем изгледу зидова, због слабе очуваности, нема довољно података. Једино се уз централну апсиду *in situ* налазе два веома добро обрађена тесаника (дим. 0,50 x 0,26 x 0,33 м и 0,53 x 0,29 x 0,18 м), за које није јасно да ли представљају последње остатке спољног лица или део некадашњег сокла.

Унутар олтарског простора, на већим површинама сачувана је малтерна подлога за под, у чијем саставу има и ситнијег камена. Непосредно на њој, у централном делу олтара пронађен је сребрни новац аквилејског патријарха Лудовика од Тека (1412–1439), искован до 1420. године (сл. 15).[23] На подлози су видни отисци од подних плоча, квадратних и правоугаоних, различитих димензија. О квалитету пода сведочи мали број плоча сачуваних *in situ* или нађених у шуту. Највећа од њих је димензија 42 x 38 x 12,5 цм. Правилно су клесане, од тврдог, сивобелог камена. Под је у олтару за око 7 цм био виши од пода у наосу. Линија раздвајања се јасно уочава и указује на положај олтарне преграде. Пружа се између северног и јужног зида, укључујући и ступце. Судећи по отиску греде на југоисточном ступцу, у пролазу између наоса и ђаконикона, олтар је био одељен троделном дрвеном преградом.

Стопа за часну трпезу је озидана, димензија 1,05 x 0,61 м, а сачувана до висине од 0,90 м, рачунајући и део који је био испод нивоа пода (сл. 13). Западно од ње, испод супструкције пода, констатована је затега која повезује северни и јужни зид олтара. Зидана је ломљеним каменом и широка је око 0,70 м. Са источне стране часне трпезе

23 Примерак одређен према Bernardi 2014, 159, kat. br. 69.

Сл. 15. Новац аквилејског патријарха Лудовика од Тека, пре конзервације
Fig. 15. Coin Aquileian patriarch Ludwig von Teck, before conservation

откривена је овална јама, пречника 0,70–1 м, укопана у здравицу 0,25 м. При врху је била испуњена грумењем малтера, са уломцима опека и живописа, а при дну светломрком растреситом земљом. Горњи део јаме је вероватно оштећен приликом укопавања гроба бр. 18. Пошто у апсиди није сачувана подлога за под, није било могуће установити да ли је приликом укопавања јаме она пробијена или се ради о укопу старијем од пода. У испуни јаме нађен је део гвоздене звездице (астеријскоса), као и више фрагмената керамичких посуда.

Пролаз ка проскомидији је приближно у центру северног зида (сл. 4 и 16). Ширина му је 0,76–0,80 м, јер се благо шири ка северу. Пролаз ка ђаконикону је био у оквиру јужног зида олтара, али постављен западније, уз југоисточни стубац (сл. 14 и 17). Ширина му је 0,83–0,87 м и шири се ка југу. У проскомидију и ђаконикон могло се ступити и из наоса, између стубаца и пиластара на северном, односно јужном зиду цркве. Пиластри су веома лоше очувани, један у негативу (проскомидија), док је од другог преостало тек неколико везаних каменова (сл. 4, 16 и 17). Ширина северног пролаза је око 2,06 м, јужног око 2,10 м. За разлику од централног дела олтара који се шири од запада ка истоку, ширине проскомидије и ђаконикона се ка истоку смањују. Дужина проскомидије је око 4,18 м, просечна ширина 2,50 м, док је дужина ђаконикона 4,30 м, просечна ширина 2,76 м. У проскомидији је на северном зиду изгледа постојао још један пиластар, на растојању 0,70 м од већег, западног пиластра (сл. 4 и 16). Пречник северне апсиде је приближно 1,86 м, јужне 2 м, дубина 0,90 м, односно 1 м. На јужној апсиди се јасно уочава и каснија грађевинска интервенција. Наиме, у неком тренутку је унутрашњи полукружни простор попуњен, па је на тај начин дужина ђаконикона смањена за 0,60 м (сл. 4). Када је и због чега то урађено, засада је остало неразјашњено.

О трасама јужног и северног зида цркве закључује се само на основу темељних ровова. Темељни ров северног зида је широк 0,70 м, висина северне странице је 0,26 м, а дно је на дубини 0,76 м, мерено од од нивоа подлоге за под у проскомидији (сл. 16). На дну и делимично на бочним странама сачуван је танак слој кречног малтера, док је испуну чинио шут, у коме је било фрагмената фресака. На растојању

Сл. 16. Проскомидија, поглед са североистока
Fig. 16. Prothesis, view from the northeast

од 0,35 м северно од рова констатована је мања површина под малтером која се паралелно пружа уз ров, па се претпоставља да је дотле допирала спољна оплата северног зида или сокл.

За разлику од северног зида који је био утемељен, јужни зид готово да није имао темељ. Правац његовог пружања и приближна ширина (1–1,10 м) установљени су на основу трагова малтера на горњој коти здравице, са које почиње његово зидање (сл. 17). На основу једне подне плоче сачуване *in situ* у југозападном углу наоса, изгледа да је у том делу ниво пода за око 12 цм био нижи од коте са које је започето зидање јужног зида. Плоча је прибијена уз земљу на којој је зид почивао, а која је засечена у равни са зидом, вероватно приликом денивелације унутрашњости храма и постављања пода. Фрескомалтер који се спуштао до пода прелазио је и преко ове земље. То се јасније уочава у југозападном углу наоса, где сликани сокл креће од нивелете која је испод почетка зида, па је јасно да ни овај зид нема темеље. Јужни зид припрате такође није био утемељен. Ширина му износи 1,30 м, а зидан је на исти начин као и остали зидови. У конструктивној је вези са западним зидом цркве, па је јасно да су саграђени истовремено.

Слабо утемељење јужне стране цркве могло је бити разлог за касније грађевинске интервенције. Наиме, са спољне стране ,,темељног рова“ јужног зида, јужне апсиде и јужне половине централне апсиде,

Сл. 17. Ђаконикон, снимак са југозапада
Fig. 17. Diaconicon, view from the southeast

констатовано је постојање још једног темељног рова, за који је закључено да је млађи од првобитне грађевине (сл. 4 и 17). Пошто је изван цркве истражен сасвим ограничен простор, ширина овог рова је измерена само у кв. G8, где износи 0,65 м. Дно му је за 0,17–0,26 м дубље од нивоа првобитног ,,темељног рова" јужног зида. Млађи ров је такође био испуњен шутом у коме је било и фрагмената фресака. На дну и на северној страни очуван је кречни малтер, а на једном месту сачувани су последњи остаци зидања ломљеним каменом. Мада очувани веома слабо, ови трагови јасно указују да се ради о зиданом ојачању које је обухватило целу јужну страну цркве. Питање шта је условило ову доградњу, као и већ поменуто зазиђивање унутрашњости јужне апсиде, засада остаје без поузданог одговора. Чини се да се статички проблеми свакако морају узети у обзир.

* * *

Већ при садашњем степену истражености може се рећи да је црква чији се остаци истражују на локалитету Дворине–Мађарско гробље била монументална грађевина. Изненађење представља чињеница да је грађена у архитектонском стилу који до сада није забележен у овим деловима средњовековне Србије, већ је карактеристичан за знатно јужније српске области. Грађевине развијене варијанте уписаног кр-

ста с куполом, троделним олтарским простором и једновремено зиданом припратом припадају раздобљу које је у српској архитектури започето градитељским делима краља Милутина, у последњој деценији 13. века. То градитељство је у науци одавно познато под називом српско-византијска школа, а одређује је усвајање битних својстава византијске архитектуре: концепције простора, структуре, облика и начина зидања. На тим основама се у току 14. века развила широка градитељска активност, нарочито у јужним српским областима, које су претходно биле византијске.[24] Најсевернији храм тог типа до сада је била црква Светог Николе у Дабру (Бањи код Прибоја), обновљена у време краља Стефана Уроша Трећег и његовог сина краља Стефана Душана, уз учешће подручног епископа.[25]

Монументалним димензијама храма одговарају начин зидања, употребљен материјал и живопис. Унутрашња лица зидова су оплаћена тесаницима сиге, а коришћена је и опека, посебно при зидању припрате. Нажалост, због веома лоше очуваности зидова нема довољно података о томе како је изгледала фасада, али ако је судити по два тесаника сачувана на спољном лицу централне апсиде, и она је несумњиво била квалитетно одрађена.

Унутрашњост храма је била осликана. Међу пронађеним фрагментима најзначајнији су они са представама лица светитеља, који сведоче о изузетном умећу мајстора и високим уметничким вредностима његовог дела. Архитектонске одлике и фрагменти живописа засада представљају најпоузданији ослонац за датовање цркве у средину или у трећу четвртину 14. века.[26]

Археолошки трагови који би поуздано сведочили о времену страдања цркве нису уочени. У слоју нема гарежи, нити на фрескама трагова који би указивали на пожар. Танак слој светломрке земље са примесом малтера и фрагментима фресака, формиран непосредно изнад подлоге за под, наводи на помисао да је црква неко време провела без крова и пода, и да је тек потом уследило рушење зидова. Да ли је том приликом дошло и до њиховог разграђивања, с намером да се материјал користи за нову градњу, или се то ипак одиграло након неког времена, засада остаје непознаница. Сигурно је установљено само да је гробље на којем се сахрањивало до средине 19. века формирано над срушеном и већ разграђеном црквом.

24 Корач, Шупут 2005, 328–354.

25 Пејић 2009, 42–59.

26 Остатке живописа на зидовима цркве и фрагменте са представама лица, који се чувају у Народном музеју у Аранђеловцу, прегледао је и прелиминарно датовао проф. др Д. Војводић са Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Аутори користе прилику да се захвале уваженом професору.

На крају, сматрамо неопходним да се нагласе још нека важна питања која такође чекају на одговоре. Прво се тиче одабира места и разлога за изградњу цркве. Друго је питање њене првобитне намене и да ли је припадала манастирској целини или је по среди нешто друго. Треће отворено питање тиче се ктитора ове грађевине, за коју се може рећи да је по архитектонским одликама ближа владарским него властеоским задужбинама свог времена. Одговоре може пружити само наставак истраживања овог изузетно значајног споменика.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bajalović–Hadži-Pešić 1981 – M. Bajalović–Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji,* Beograd 1981.
Bernardi 2014 – G. Bernardi, *Monetazione del Patriarcato di Aquileia*, Trieste 2014 (Riproduzione facsimilare dell' edizione, Trieste – Lint 1975).
Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.
Бикић 2011 – В. Бикић, *Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана*, Старинар LXI (2011) 285–306.
Грковић, Миливојевић 2012 – М. Грковић, В. Миливојевић, *Резултати археолошких истраживања локалитета Дворине–Мацарско гробље у селу Бањи*, Шумадијски записи VI (2012) 87–104.
Дробњаковић 1923 – Б. Дробњаковић, *Јасеница – антропогеографска испитивања*, Српски етнографски зборник XXV, Насеља и порекло становништва 23, Београд 1923.
Каниц 1985 – Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво* I, Београд 1985.
Карацић 1969 – В. Стефановић Карацић, *Даница, забавник за годину 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Сабрана дела Вука Карацића, књ. 8, прир. М. Павић, Београд 1969.
Корać, Шупут 2005 – В. Корać, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 2005.
Лемајић 1995 – Н. Лемајић, *Бакићи, породица последњег српског деспота*, Нови Сад 1995.
Миливојевић 2011 – В. Миливојевић, *Венчац, прилози за старију историју*, Шумадијски записи IV/V (2011) 129–182.
Миливојевић, Ненадовић 2016 – В. Миливојевић, Ј. Ненадовић, *Средњовековна црква на Венчацу, монументална задужбина непознатог ктитора*, Каленић 6 (2016) 33–35.
Минић 1978 – Д. Минић, *Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији*, Годишњак града Београда XXV (1978) 87–95.
Мишковић 1899 – Ј. Мишковић, *Букуља и Венчац. Географско-историјска скица*, Годишњица Николе Чупића XIX (1899) 203–227.
Пејић 2009 – С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009.
Пејић 2017 – П. Пејић, *Старо пиротско гробље Три крста*, у: Археолошка истраживања на аутопуту Е80, ур. И. Продановић Ранковић, Београд 2017, 494–412.
Ћирковић 1982 – С. Ћирковић, *Срби у одбрани угарских граница*, у: Историја српског народа, друга књига, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 465–490.

Dejan Radičević, Ph.D.
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Vladan Milivojević
National Museum, Aranđelovac

DVORINE–MADŽARSKO GROBLJE SITE AT THE FOOT OF VENČAC MOUNTAIN: ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN 2016–2017
– Summary –

Archaeological excavations at the site of Dvorine–Madžarsko groblje started in 2004 and then continued in 2007 and 2011. The works realized in 2011 discovered the remains of a church: parts of walls with preserved frescoes and a small surface of mortar floor coating. The existence of masonry columns indicated a rather large church, but, however, due to the small extent of research no more reliable conclusions could have been made. The research was continued in 2016 in order to answer the questions regarding the appearance and time of construction of the church.

The existing level of research can already confirm that it was a monumental church constructed in a very high quality manner. However, it is surprising that its architectural style has not been recorded before in these parts of the medieval Serbia and that it is characteristic of much more southern regions of Serbia. According to the type of the ground plan it belongs to the buildings with a cross inscribed in the ground plan, including a dome supported by four masonry columns. The west end used to include a narthex constructed at the same time as the church.

The inside of the temple was painted. Among the discovered fragments, the most important ones are those representing the faces of saints testifying to the skills of the master and his highly valuable artistic work. For the moment, architectural characteristics and fragments of iconography represent the most reliable source according to which the church has been dated to the middle or third quarter of the 14th century. There is an open question related to the ktetor of this church which is, according to its characteristics, more likely to belong to imperial than to seigneurial legacies of that time. In order to answer the questions related to the time of its destruction and then almost complete disintegration, as well as the time of the beginning of burials under its ruins, we also have to wait for the research to be continued.

Key words: Venčac, Dvorine–Madžarsko groblje, church, frescoes, 14th century.

УДК: 902.2(497.11)"2015/2017"
904(497.11)"13"

Ана Цицовић
Музеј рудничко-таковског краја
Горњи Милановац

Јелена Марјановић
Горњи Милановац

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА РУДНИКУ 2015–2017. ГОДИНЕ

***Сажетак**: Аутори у раду износе резултате сондажних истраживања на археолошком налазишту Дрење, обављених 2015–2017. године. Наставак истраживања на локалитетима Дрење–Двориште С. Марковића и Дрење–Стационар, као и започето истраживање на локалитету Дрење–Којовача, указали су на постојање остатака већег позносредњовековног насеља, са објектима који указују на становништво различитог социјалног порекла и занимања.*

***Кључне речи**: Рудник, Дрење, Двориште С. Марковића, Стационар, Којовача, типар кнеза Лазара, позни средњи век.*

Археолошко налазиште Дрење се налази на планини Рудник, јужно од центра истоимене варошице. Смештено је на високом развоју које се од подножја Прлинског виса спушта према Ракића гробу. Судећи по остацима, средњовековна варош, касније названа Рудничиште, простирала се на уском делу ове брдске греде, од извора реке Златарице према Великој Кељи.

Прва вест о Руднику забележена је у дубровачкој архивској грађи 1293. године. Бројни савременици од почетка 14. века до пада српске средњовековне државе бележе податке на основу којих се може закључити да је Рудник убрзо постао једно од најпознатијих рударских и трговачких средишта српске државе, један од симбола богатства средњовековних владара. Пун процват доживео је током 14. и прве половине 15. века, када је на Руднику радила и ковница новца. Под топонимом Рудник у средњовековним изворима подразумевају се и планина и рударско место, посебно насеље и трг, али и читав регион, који је обухватао копове и места за прераду руде, као и друга насеља рудара и трговаца.

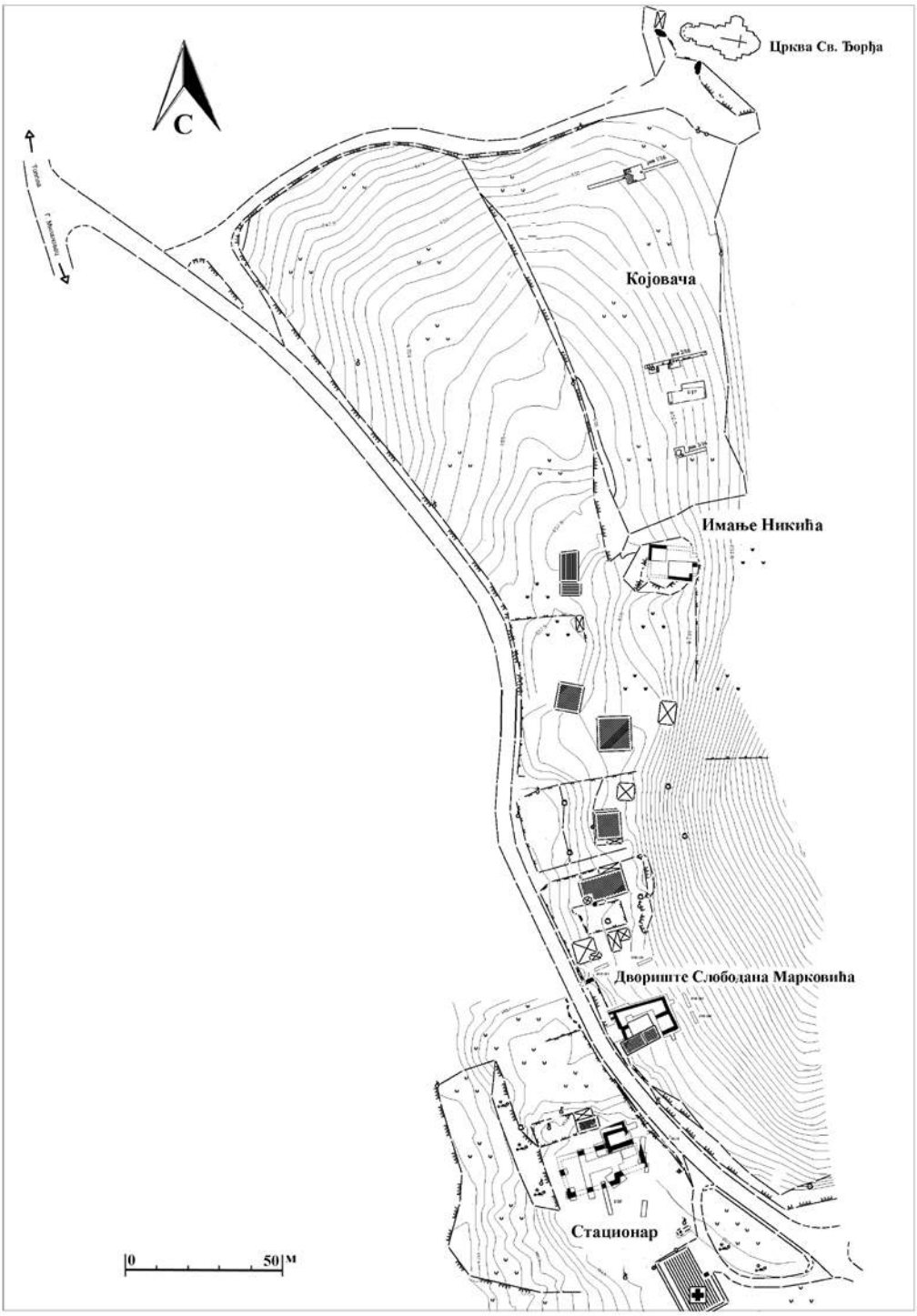

Сл. 1. Рудник–Дрење, ситуациони план
Fig. 1. Rudnik–Drenje, situation plan

Постојање средњовековног насеља, познатог из писаних извора још из 13. века, потврдила су и археолошка истраживања, која се спроводе у организацији Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. Мада скромног обима, у знатној мери су допунила ранија сазнања о средњовековном Руднику. Започета су 2009. године на локалитету Дрење–Стационар, где су истраживани темељи католичке цркве и некропола формирана око ње (сл. 1). Настављена су на локалитетима Дрење–Имање Никића, где су истражени остаци профаног објекта украшеног фреско сликарством, као и на локалитету Мађарско брдо, где је истражена унутрашњост мање православне цркве.[1]

Дрење–Двориште Слободана Марковића

На локалитету Дрење–Двориште С. Марковића радови су започети 2013. године. Тада су констатовани остаци веће профане грађевине чије је ископавање настављено и током 2014. године. Намена објекта зиданог каменом и кречним малтером на овом степену истражености није била сасвим разјашњена. У појединим деловима су констатовани различити подови – у југоисточном делу под је од квалитетног кречног малтера, док је у северозападном делу од набијене земље. Могуће је да је југоисточни део, окренут низ падину према извору Златарице, могао бити коришћен за становање, док је западни имао економску функцију.

Зато су археолошка истраживања на истом локалитету настављена и током лета 2015. године.[2] Сонда 1/15, димензија 4 x 3,5 м, постављена је са северне стране сонде 1/14 како би се пратио правац пружања зида објекта откривеног претходних година (сл. 2). Источно од сонде остављен је контролни профил (север-југ), ширине 30 цм, и отворена нова сонда 2/15, димензија 4 x 3,5 м, дужом страном оријентисана у правцу север југ. Сонда 2/15 је постављена како би се пратио правац пружања зида који је констатован уз северну страницу сонде 1/15 а који се пружа од запада према истоку.

---

1 Радичевић и др. 2009, 7–20; Радичевић и др. 2011, 7–20; Радичевић, Цицовић 2012, 36–41.

2 Ископавања су обављена у периоду од 23. јула до 22. августа 2015. године. Археолошку екипу су чинили: руководилац истраживања др Дејан Радичевић, доцент Одељења за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, археолози Јелена Марјановић и Драган Ћирковић, Ненад Шошић, кустос Народног музеја у Смедеревској Паланци и студент археологије Александар Лукић. Као и претходних година, радови су реализовани средствима Министарства културе и информисања Републике Србије и Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца.

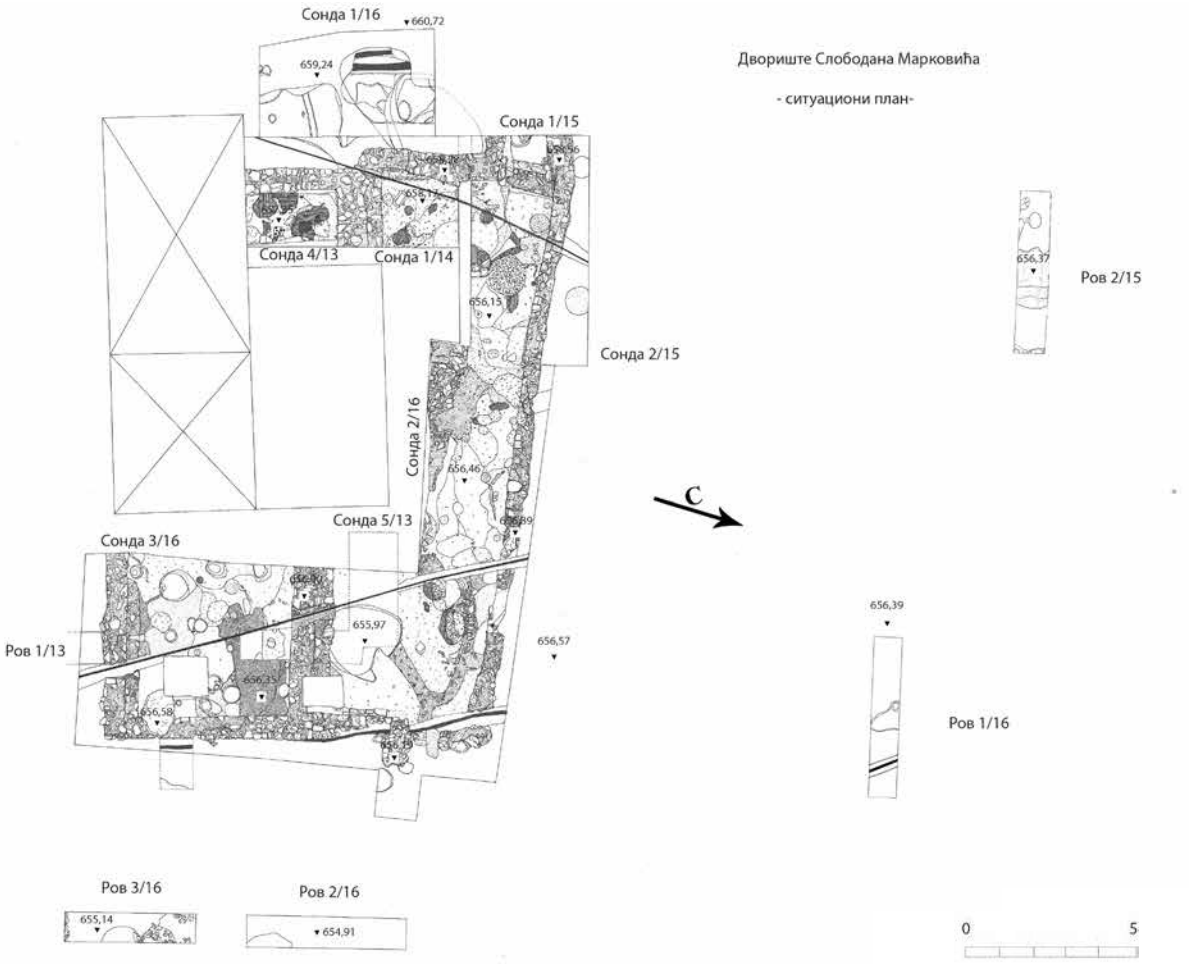

Сл. 2. Дрење–Двориште С. Марковића, ситуациони план (цртеж: Ј. Марјановић)
Fig. 2. Drenje–S. Markovic`s garden, situation plan (drawing: J. Marjanović)

Стратиграфска слика у оба ископа била је идентична: испод површинског слоја хумуса, ископаван је слој мрке земље са шутом чија је дебљина износила око 0,70 м. Испод тог слоја констатован је слој мрке земље са ситним каменом и грумењем малтера, гарежи и запечене земље. Дебљина овог слоја била је око 0,40 м, а налегао је на ниво пода од нешто компактније светлијемрке земље местимично прошаране зонама запечене земље и грумењем малтера и гарежи. Уз северну ивицу ископа, у дужини од 7 м, откривен је северни зид објекта, правца запад-исток (сл. 2). Ширина зида износи 75 цм мерено уз западни профил, а како се пружа према истоку сужава се, и његова ширина износи 50–60 цм. На овом зиду је, приликом уклањања крупног камена у његовом западном делу, уочен пиластер зидан ломљеним каменом

и кречним малтером, ширине 36 х 20 цм. Његова функција била је да ојача дрвени стуб. Основа јаме од стуба је квадратна, димензија 20 х 20 цм.

Сл. 3. Дрење–Двориште С. Марковића, унутрашњост објекта на нивоу пода у сондама 1/15 и 2/15

Fig. 3. Drenje–S. Markovic`s garden, interior of the object on the floor level in 1/15 and 2/15 trenches

У југозападном углу сонде 1/15 откривен је унутрашњи угао објекта (сл. 3). Ширина зида који залази у јужни профил ископа износи 60 цм, док је зид који улази у западни профил био широк 50 цм. На том углу уочено је постојање две грађевинске фазе. Старију карактерише зидање ломљеним каменом и кречним малтером, као што је то и на осталим деловима објекта. Млађој градњи одговара зид везан блатом, који би могао припадати и просторији која се налазила са југозападне стране објекта. Нажалост, тај зид залази под савремени подзид подигнут према улици, па наставак истраживања у том правцу није био могућ.

У овом делу грађевине констатовани су трагови раније фазе живота, као што је то био случај и у претходним кампањама. Већ на почетку истраживања 2013. године издвојен је старији културни слој испод малтерног пода на источној страни објекта, док је током кампање

Сл. 4. Типар кнеза Лазара
Fig. 4. Seal-die of Prince Lazar

2015. године испод нивоа пода откривено 13 старијих укопа, махом јама од стубова али и јама којима није дефинисана функција. Приликом њиховог пражњења проналажени су уломци грнчарије, животињске кости, метални предмети (гвоздени клинови и делови алата), фрагменти стаклених посуда и један цео керамички лонац малих димензија. За датовање објекта од важности је новац угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387–1437), нађен на нивоу пода, док су у две старије јаме забележени налази два новчића, на основу којих се може датовати старији хоризонт. У земљи којом је била испуњена једна од тих јама (јама бр. 11) нађен је новац угарског краља Карла Роберта (1308–1342), кован 1332. године, док је на горњој коти друге јаме (јама бр. 2) пронађен новац приписан српском кнезу Лазару (око 1370–1389).

Из исте јаме бр. 2, осим веће концентрације керамике и животињских костију, пронађена су и два метална предмета. Први је бронзани и ради се о кружној украсној апликацији, док је други ливена матрица са хералдичким штитом и натписом у медаљону (сл. 4). Протумачен је као типар (печатњак), намењен за отискивање печата кнеза Лазара. На печатнику је представљен грб кнеза Лазара састављен од шлема са визиром, бивољим роговима и раскошним велом. Натпис

на њему гласи: *Ово је милост господина кнеза Лазара све српске земље*. Кнежева титулатура у натпису указује да је израђен након 1378. године, од када је кнез Лазар за своју канцеларију, па и за Српску цркву, имао ранг општесрпског владара. У земљу је доспео највероватније након Косовског боја, у време угарских похода на Србију који су погодили и рудничку област.[3]

Следеће године су радови на објекту у дворишту С. Марковића обављени у оквиру три сонде (1–3/16) којима је обухваћен преостали део објекта расположив за ископавања (сл. 2).[4] Сонда 1/16 је постављена тако да се њен источни део преклапа са западним деловима сонди 4/13 и 1/14. Димензије сонде износе 5,50 х 4,20 м, а дужом страном била је оријентисана приближно по правцу север-југ. Са старим ископима се преклапа у ширини од 0,90–1 м. На њеном североисточном углу направљен је и продужетак димензија 6 х 2 м, дужом страном оријентисан у истом правцу. Продужетак сонде се преклапа са западним крајем сонде 1/15. Ископ је постављен да би се у продужетку сонде завршило са ископавањем јаме бр. 2 из 2015. године (јама у којој је пронађен печатњак кнеза Лазара), док је површином коју захвата сонда 1/16 истражен простор између старих ископа и подзида улице која затвара локалитет са западне стране. Сонда 2/16 је постављена у продужетку сонде 2/15, како би се испратио правац пружања зида према истоку. Првобитне димензије сонде су износиле 7 х 3,50 м, а касније је проширена (како би се преклопила са источном страном сонде 2/15), тако да њене димензије износе 13 х 3,50 м.

У свим ископима је испод површинског слоја хумуса ископаван слој мрке земље са шутом чија дебљина се кретала од 0,70 м на западном крају ископа до 0,40 м на источном крају. Испод тог слоја констатован је слој мрке земље са ситним каменом и грумењем малтера, гарежи и запечене земље. Дебљина овог слоја била је између 0,40 м на западном и 0,20 м на источном крају ископа. Тај слој је у сонди 2/16 налегао на ниво пода од нешто компактније светломрке земље местимично прошаране зонама запечене земље и грумењем малтера и гарежи.

Уз северну ивицу сонде 2/16, у дужини од 12,80 м, откривен је северни зид објекта који се наставља на делове истог зида откривене

3 Радичевић, Цицовић 2016, 161–171; Радичевић, Јечменица 2016, 9–19.

4 Радови су обављени у периоду од 18. јула до 2. септембра 2016. године. Финансирани су средствима Министарства културе и информисања РС. Археолошку екипу су чинили: руководилац истраживања доц. др Дејан Радичевић, Ана Цицовић, виши кустос, археолог Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Јелена Марјановић, археолог из Горњег Милановца, Милан Савић, археолог из Куршумлије и студенти археологије: Александар Лукић, Славица Бјелић, Милица Дабовић, Вања Соколов, Мирко Диздаревић и Мирко Вранић.

приликом ранијих кампања. Зид се завршава на источном крају и под приближно правим углом скреће према југу и залази у сонду 3/16, затварајући објекат са источне стране у целокупној дужини од 11,40 м. Укупна дужина зида, рачунајући и површину која је истражена током 2015. године, износи 18,40 м.

Са наставком ископавања у сонди 2/16 испод нивоа пода такође је потврђено постојање већег броја јама укопаних у здравицу. Укупно их је откривено 25, различитих облика и дубине. За поједине је сасвим извесно да су од дрвених стубова и кола. Друге у потпуности одговарају траповима, док преосталима није разјашњена првобитна намена. Покретни материјал пронађен у њима не разликује се битно од материјала нађеног изнад нивоа пода.

Сонда 3/16 је постављена непосредно уз источни зид економског објекта у дворишту С. Марковића, јужно од сонде 2/16 (сл. 2). Њене димензије износе 10 x 6 м, а дужим странама је оријентисана правцем север-југ. Источним делом је обухватила раније ископане ров 1/13 и сонду 5/13, а северном ивицом је преклопљена са југоисточним делом сонде 2/16.

Сл. 5. Дрење–Двориште С. Марковића, сонда 3/16 са укопима бр. 26–38
Fig. 5. Drenje–S. Markovic`s garden, trench 3/16 with pits No. 26–38

На површини од 5,30 х 7,15 м истражен је источни део објекта унутар кога је констатован под од кречног малтера и више укопа различитих димензија, облика и функција (сл. 5). Унутрашњост објекта је омеђена јужним, северним и источним зидом који су грађени од ломљеног али и делимично притесаног камена, везаног кречним малтером. Димензије овог дела објекта износе 6,80 х 5,30 м. Ширина јужног зида износи око 0,65 м, док је северни зид широк 1,30 м (са дозиданим ојачањима са северне стране).

Однос између овог дела објекта и северног дела истраженог у сондама 1/13, 5/13 и 2/16 указује да су прислоњени један уз другог у две грађевинске фазе. Зид откривен у сондама 1/15, 2/15 и 2/16 могао би чак бити и оградни. Покретни археолошки материјал у оба дела објекта био је идентичан и указује да припадају истом времену (оквирно 14–15. век) као и сви остали објекти откривени на потесу Дрење током досадашњих истраживања.

У унутрашњости просторије, на нивоу пода, констатовано је више укопа. Поједине јаме су укопане кроз малтерни под, па се може рећи да припадају најмлађој фази. Извесно је било постојање и укопа на нивоу здравице какви су постојали у сонди 2/16. На том нивоу су истраживања у 2016. години прекинута, па потом настављена следеће године, с циљем да се истражи старији слој испод малтерног пода и преостали укопи.[5]

Након тањег слоја жуто-мрке мешане набијене земље у нивоу малтерног пода ископан је тањи слој тамномрке земље са доста гарежи који се налази изнад здравице. У овом слоју је било више уломака средњовековне грнчарије и животињских костију. Том приликом су констатоване три јаме мањих димензија које припадају најстаријој фази унутар објекта, а од материјала су садржале фрагменте посуда и животињске кости. Уз западни профил сонде 3/16 уочена је подница огњишта које својим већим делом залази под западни профил. Даља ископавања на локалитету нису могућа јер се над централним делом објекта налази помоћна економска зграда из домаћинства С. Марковића.

У југозападном углу просторије испражњена је већа јама – трап, означена бр. 26/16. У испуни је више већих уломака средњовековних посуда и мало животињских костију, гвоздени клинови и други пред-

5 Ископавања су трајала од 2. августа до 2. септембра 2017. године. Обављена су захваљујући средствима Министарства културе и информисања РС. Археолошку екипу су чинили: руководилац истраживања, доц. др Дејан Радичевић, Ана Цицовић, виши кустос Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Јелена Марјановић, археолог из Горњег Милановца, Мирко Вранић и Љубинка Павловић, археолози из Чачка, Игор Јевтић, археолог из Београда, и студенти археологије: Аница Јанковић и Иван Рајић.

мети од гвожђа, мало гвоздене згуре, крупнији камен и доста гарежи. На релативној дубини од 2,75 м, непосредно изнад дна јаме нађен је и један изузетан покретни налаз, какав до сада на Руднику није забележен (сл. 6). У мањем бронзаном рецепијенту, са поклопцем који се затварао на шарнир, налазио се комплет кружних тегова различите величине, уклопљених један у другога.

Сл. 6. Дрење–Двориште С. Марковића, комплет тегова (фото: М. Бојовић)
Fig. 6. Drenje–S. Markovic`s garden, a set of weights (photo: M. Bojovic)

Приликом радова на локалитету Дрење–Двориште С. Марковића 2015. и 2016. године, ископавани су и контролни ровови на различитим растојањима од истраживане грађевине (сл. 2). Северно од сонди 1 и 2 из 2015. године, постављен је контролни ров 2/15, димензија 5 х 1 м, дужим странама оријентисан у правцу запад-исток. Циљ је био да се провери да ли и у овом делу дворишта постоје остаци средњовековних грађевина. У хумусном слоју као и у слоју мрке земље са грумењем жуте пронађено је нешто фрагментоване грнчарије и неколико уситњених животињских костију. На средини рова налази се камен – становник већих димензија. Жута здравица констатована је релативно плитко, на око 0,50 м релативне дубине. Приликом глачања основе у источном делу сонде пронађен је један бакарни римски новчић.

Следеће године су ископана још три контролна рова (сл. 2). Ров 1/16 се налазио северно од сонде 2/16, удаљен од североисточног угла

сонде 10,90 м. Димензије износе 5 х 1 м а оријентација је запад-исток. Ров 2/16 је постављен источно од сонди 2/16 и 3/16 (4,90 м југоисточно од североисточног угла сонде 2/16). Димензије рова износе 5 х 1 м и оријентација је север-југ. Контролни ров 3/16 постављен је на 5,10 м источно од сонде 3/16 а јужно од рова 2/16. Димензије рова су 4 х 1 м а оријентација север-југ (дужим странама).

Стратиграфска слика је у рововима слична. У рову 1/16 је након тамномрког хумусног слоја са рецентним материјалом уследио светломрки слој са мало грумења малтера и црвено запеченом земљом. У испуни слоја било је животињских костију, мало средњовековне грнчарије и неколико гвоздених предмета, махом клинова. Здравица је констатована на релативној дубини од 0,40 м у западном делу рова, док је у источном нешто плиће, око 0,20 м релативне дубине. У рововима 2/16 и 3/16 је након тамномрког хумусног слоја, у којем је било мало фрагмената керамике и по нека животињска кост, настављено копање слоја тамномрке земље са мало грумења малтера. У овом слоју је било мало грнчарије и животињских костију. Здравица је на релативној дубини 0,40–0,60 м. Ни у једном рову нису констатовани остаци архитектуре.

Дрење–Стационар

На локалитету Дрење–Стационар 2015. године је отворен ров 1/15, димензија 12 х 1 м, оријентисан правцем североисток-југозапад дужим странама (сл. 1). Постављен је са јужне стране раније истраживане католичке цркве, приближно по њеној средини, са циљем да се провери евентуално постојање других објеката на овом делу локалитета.

Ров је ископаван до максималне дубине 0,50 м. Након хумусног слоја, ископаван је слој мрке земље у којем су проналажене дислоциране људске кости. Будући да постојање објеката није констатовано а даља истраживања гробова који се очигледно шире и на овом простору нису била могућа услед ограничености средстава, даља ископавања су прекинута.

Дрење–Којовача

Током 2016. године започета су ископавања локалитета Којовача који такође припада потесу Дрење и са северне стране се непосредно надовезује на раније ископавани локалитет Дрење–Имање Никића (сл. 1). На северном крају локалитета налази се савремена црква Св. Ђорђа. На целој површини локалитета уочавали су се фрагменти гр-

нчарије, док се спорадично наилазило и на концентрације ломљеног камена које су указивале и на евентуалне објекте. Приликом радова на изградњи цркве 1992. године откривена је мања остава новца. Нивелишући терен и копајући ровове за темеље, избачена је већа количина фрагмената керамике, животињских костију, запечене земље, гара и око десет комада средњовековног српског новца израђеног од сребра. Од десетак новчића који су пронађени на простору апсиде, четири се налазе у Музеју рудничко-таковског краја и припадају ковању из времена краља Душана.[6]

Пробна ископавања су обављена у оквиру четири рова (1–4/16), постављена паралелно по правцу исток-запад, на различитим деловима локалитета (сл. 1 и 7). Ров 1/16 је био најближи савременој цркви, а димензије су му износиле 30 x 1 м. Ров 2/16, димензија 20 x 1 м, постављен је око 60 м јужно од рова 1/16, док се ров 3/16, димензија 10 x 1 м налазио око 29 м јужније од рова 2/16. Ров 4/16 налазио се између ровова 2/16 и 3/16, а димензије су му износиле 10 x 1 м.

Сл. 7. Локалитет Дрење–Којовача са положајем контролних ровова
Fig. 7. Drenje–Kojovača with position of control trenches

У свим рововима констатована је слична стратиграфска слика. У слоју орања су проналажени фрагменти грнчарије и животињске кости. Испод орања, на дубини 0,20–0,40 м, наилазило се на археолошку здравицу у виду распаднуте стене. На нивоу здравице у свим рововима уочавани су делимично укопани објекти и нешто дубље укопане јаме.

6 Цицовић 2009, 3–7.

Како би уочени објекти били истражени у што већој мери, у средишњем делу рова 1/16 направљено је проширење димензија 5,80 х 4,80 м, у средишњем делу и западном крају рова 2/16 два проширења димензија 2,90 х 2 м и 3,70 х 2,10 м, док је на западном крају рова 3/16 направљено проширење димензија 1,80 х 2,90 м. Укупно је откривено 6 објеката (један у рову 1/16, три објекта у рову 2/16, један у рову 3/16 и један у рову 4/16) и 18 кружних јама. Од укупног броја откривених јама само је једна (јама 1 у рову 1/16) била нешто већег пречника 1 м и дубине 0,85 м (сл. 8), па се може претпоставити да је служила као трап, док су остале служиле за дрвене стубове. Откривени објекти су различито укопавани у здравицу углавном тако да се нивелише природни нагиб терена. Имали су подове од распаднуте стене и највећим делом су били надземни, са горњим конструкцијама од дрвета. За нешто боље истражен објекат 1 у рову 1/16 (сл. 8), са траговима огњишта на нивоу пода, може се претпоставити да је служио као станиште (димензија око 4,80 х 4 м), док се о намени осталих објекта, на овом степену истражености, не може рећи ништа одређеније.

Сл. 8. Дрење–Којовача, ров 1/16, објекат 1, ниво пода и јаме бр. 1–5
Fig. 8. Drenje–Kojovača, trench 1/6, object 1, level of floor and pits No. 1–5

Сл. 9. Дрење–Којовача, сонда 1/17, квадрати 1 и 2, са југоистока
Fig. 9. Drenje–Kojovača, trench 1/17, squares 1 and 2, view from the southeast

Изузетак представља објекат 6 у рову 4/16 који је очигледно знатно већих

димензија, дужине око 8,80 м, укопан до 1,90 м (сл. 9). Приликом ископавања 2016. године није истражен до краја, па су ископавања настављена и следеће године. Том приликом је постављена сонда 1/17, димензија 12 х 4 м, дужим странама оријентисана приближно по правцу исток-запад. Стари ров 4 из 2016. налазио се на средини нове сонде. Ископ је подељен на три дела: западни квадрат бр. 1, централни квадрат бр. 2 и источни квадрат бр. 3. Ове површине су одељене контролним профилима ширине 0,30 м.

У квадратима 1 и 2 је констатована следећа стратиграфска слика. Испод површинског хумуса ископаван је слој тамномрке земље са ситним каменом и грумењем гарежи, потом слој тамномрке земље са грумењем гарежи и крупнијим каменом, испод кога се налазио слој тамномрке земље са грумењем жуте, ситним каменом и гарежи. Испод тог слоја је ископаван слој светлијемрке земље са ситним каменом, прошаран грумењем гарежи и грумењем црвено запечене и жуте земље. Након његовог уклањања, у источној половини квадрата је ископаван слој жутомрке земље, прошаране црвено запеченом земљом са доста гарежи, а испод њега слој мешане светломрке и жуте земље са крупнијим каменом, који је прекривао равну стеновиту подлогу – под објекта.

У југозападном углу квадрата 1 делимично су откривена четири степеника која воде у објекат (сл. 9). Били су прекривени слојем светломрке земље са ситним каменом и грумењем гарежи. Горњи степеник се налазио на релативној дубини 1,67 м, мерено у самом углу ископа. Степенице су уклесане у стену, а димензије откривених делова појединих степеника износе: 80 х 30 цм, 75 х 50 цм, 66 х 46 цм и последњи 60 х 40 цм. Најнижи степеник је био највиши, а висина му је око 60 цм. Два средња степеника су висока око 20 цм, док је горњи степеник био висок око 25 цм.

У земљи којом је објекат био испуњен пронађено је доста фрагментоване грнчарије (поред уобичајених облика посуђа налажени су и већи комади црепуља) и животињских костију. Забележени су и налази металних предмета: гвоздене маказе, мотика, бронзана пређица и потков за обућу. У квадрату 2 је у слоју тамномрке земље са ситним каменом и гаром пронађен и један новчић, али нажалост нечитак, тако да је у овој фази истраживања још увек остао неопредељен.

У квадрату бр. 3 је забележена другачија слика. Након скидања површинског слоја уз северни профил је констатована здравица – жута стена која се шири према западу.[7] Даље у правцу југа уклоњен

7 Северно од квадрата 2 и 3 отворена су проширења димензија 4 х 2 м, са контролним профилима између проширења и квадрата од 0,30 м (сл. 10). У северном проширењу квадрата 3, испод слоја хумуса у којем је било уситњене грнчарије, на релативној дубини 0,20–0,30 м се појавила стеновита здравица.

Сл. 10. Дрење–Којовача, сонда 1/17, квадрат 3 и северна проширења квадрата 2 и 3
Fig. 10. Drenje–Kojovača, trench 1/17, square 3 and northern expansions of the squares No. 2 and 3

је слој тамномрке земље са ситним каменом и гарежи, испод кога је откривен ниво црвене запечене земље, са гаром и прослојцима сивог пепела који се спушто од севера према југу у дужини од око 2 м (сл. 10). Затечена ситуација указује на могућност секундарне употребе овог дела објекта. Констатована је и кружна површина црвено запечене земље, налик подници огњишта, очувана у пречнику од око 0,90 м. Површину са запеченом земљом, са источне и северне стране, прати полукружна површина тамније земље. Ради се о темељном рову објекта чију подницу представља ниво запечене земље или је реч о старијем културном слоју преко кога је налегао млађи под. Иначе, са јужне стране се уочава да подница од црвено запечене земље лежи на слоју жуте глиновите набијене земље, фундиране ситнијим каменом. Овај слој, пак, лежи на слоју тамномрке земље са гаром. Иако још није јасно да ли објекат са очуваним подом има функцију поднице пећи или је реч о поду куће са темељним ровом који га окружује, евидентно је да је то остатак надземног објекта који лежи на старијем културном слоју.

У централном и источном делу квадрата је након ископавања слоја тамномрке земље са каменом ископаван слој мрке песковите земље, затим светлосмеђи слој глиновите земље са гарежи, а потом тањи слој

светломрке земље са грумењем жуте, каменом и гарежи, до нивоа на ком се појавио слој са жутом глиновитом, црвено запеченом и светломрком земљом са гарежи. Приликом глачања овог слоја пронађен је сребрни новац, прелиминарно приписан ковању угарског краља Лудовика I Анжујског (1342–1382).

Након овог слоја стигло се до нивоа жуте набијене земље која лежи на слоју црвено запечене са доста гарежи. Димензије основе са жутим набојем износе приближно 2 x 1 м и она залази под јужни и западни профил квадрата. Услед недостатка финасијских средстава, ископавања су прекинута на релативној дубини 1,53 м, с намером да буду настављена већ у наредној кампањи.

Генерално узевши, покретни налази, већином уломци грнчарије, унутар свих објеката откривених на Којовачи у потпуности одговарају онима раније проналаженим на другим деловима потеса Дрење, тако да је јасно да се и на овом простору ширило насеље средњовековног Рудника. Према начину градње, објекти на Којовачи се разликују од грађевина истраживаних на Имању Никића и у Дворишту С. Марковића. Већ су пробна ископавања указала да су у овом делу насеља грађени објекти од дрвета, али потпуније информације о њиховом изгледу и некадашњој функцији може пружити само наставак истраживања.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Радичевић и др. 2009 – Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, А. Цицовић, *Прелиминарни резултати археолошких истраживања на Руднику у 2009. години*, Зборник Музеја рудничко-таковског краја 5 (2009) 7–20.

Радичевић и др. 2011 – Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, *Археолошка истраживања на Руднику у 2010. години*, Зборник Музеја рудничко-таковског краја 6 (2011) 7–20.

Радичевић, Јечменица 2016 – Д. Радичевић, Д. Јечменица, *Натпис на рудничком типару кнеза Лазара*, Натписи и записи 2 (2016) 9–19.

Радичевић, Цицовић 2012 – Д. Радичевић, А. Цицовић, *Археолошка истраживања на Руднику (2009–2011)*, Гласник Друштва конзерватора Србије 36 (2012) 36–41.

Радичевић, Цицовић 2013 – Д. Радичевић, А. Цицовић, *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, у: Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, Београд – Ваљево 2013, 237–248.

Радичевић, Цицовић 2016 – Д. Радичевић, А. Цицовић, *Типар кнеза Лазара са Рудника*, Старинар LXVI (2016) 161–171.

Цицовић 2009 – А. Цицовић, *Остава новца краља Душана са Рудника*, у: Оставе рудничко-таковског краја, Средњи век, ур. Б. Челиковић, Т. Цвјетићанин, Горњи Милановац – Београд 2009, 3–7.

Ana Cicović
Museum of Rudnik and Takovo Region
Gornji Milanovac

Jelena Marjanović
Gornji Milanovac

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON RUDNIK MOUNTAIN 2015–2017
– Summary –

Archeological site Drenje is located on Rudnik Mountain, south of the eponymous small town. It is situated on a hill line which slopes towards Velika Kelja.

The existence of a Medieval settlement, known from written sources since the 13th century, were confirmed by archeological research carried out and organized by the Museum of Rudnik –Takovo Region in Gornji Milanovac in cooperation with the Department of Archeology, Faculty of Philosophy, Belgrade. Although modest in volume, the explorations have greatly contributed to the earlier knowledge of the medieval Rudnik (Rudnik means: mine in Serbian, remark of the translator).

Probe excavations, started in 2009 at the site of Drenje–Stacionar, explored the foundations of a catholic church with a square altar space and the surrounding necropolis. The explorations were carried on at the sites of Drenje, Nikic`s estate, where the remains of a profane object decorated with frescos were explored, and at the site of Madzarsko Brdo (Hungarian Hill), where the interior of a smaller Orthodox church was explored.

The works at the Drenje site – the Garden of S. Markovic started in 2013. We are talking about the remains of a bigger profane building whose function is still not clear enough at this level of exploration. It is possible that the southeast part, facing the slope towards the spring of the Zlatarica river, was used as dwellings, whereas the west part was used as an economy part. The works at the Drenje–Kojovača site started in 2016. While the test explorations led us believe that the objects were made of wood in this part of Drenje, the excavations made in 2017 revealed a large cellar which was accessed by the stairs that led downwards on the west side. In the north east part of the building after several levels of leveling, we found a more recent building with the floor of yellow clay.

The results of probe explorations at the site of Drenje have shown the existence of a post medieval settlement, from the same period (14th–15th centuries), but with a different function and point to the population who came from different social backgrounds and vocation.

Key words: Rudnik Mountain, Drenje, S. Markovic`s garden, Stacionar, Kojovača, Seal-die of Prince Lazar, Late Middle Ages.

УДК: 904:728.81(497.11)"13"
902.2(497.11)"1985/..."

Др Дејан Булић
Историјски институт, Београд

ОСТРОВИЦА НА РУДНИКУ*

***Сажетак**: У раду је дат досадашњи историјат истраживања утврђења Островице на Руднику, уз пратеће историјске податке, сада обогаћене новим сазнањима. Други део рада презентује, по први пут, резултате за сада јединих археолошких истраживања сондажног типа изведених 1985. године.*

***Кључне речи**: Островица, Рудник, средњи век, османско доба, тврђава, црква, живопис, мермерје, грнчарија.*

Око 4 км северозападно од варошице Рудник налази се Островица – остаци вулканске купе, која се са највишом котом 758 видно истиче над околним рељефом. На њеном врху и падинама и данас су видљиви остаци истоименог средњовековног града који је са севера штитио оближње насеље Рудник и околне руднике са њиховим насеобинама. Островички вис, захваљујући доминантном положају и стрмим литицама, био је природно предодређен за подизање неприступачне и тешко освојиве тврђаве (сл. 1).

На уским, неправилним заравнима два суседна стеновита врха налазили су се Велики и Мали град, чинећи цитаделу. Основа града диктирана је каменитим тереном, који се на појединим местима спушта готово вертикално. На западној и северозападној падини местимично су се очували бедеми Средњег и Доњег града (сл. 2). Поред града водио је пут који је повезивао Посавину и Подунавље са средишњим деловима Рашке.[1] Близина комуникација и рударског центра, те бедеми града допринели су развоју цивилног насеља у његовом подножју.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Етногенеза Срба у средњем веку: упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије*, Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (ев. бр. ИИИ47025).

1 Јовановић 1997, 513.

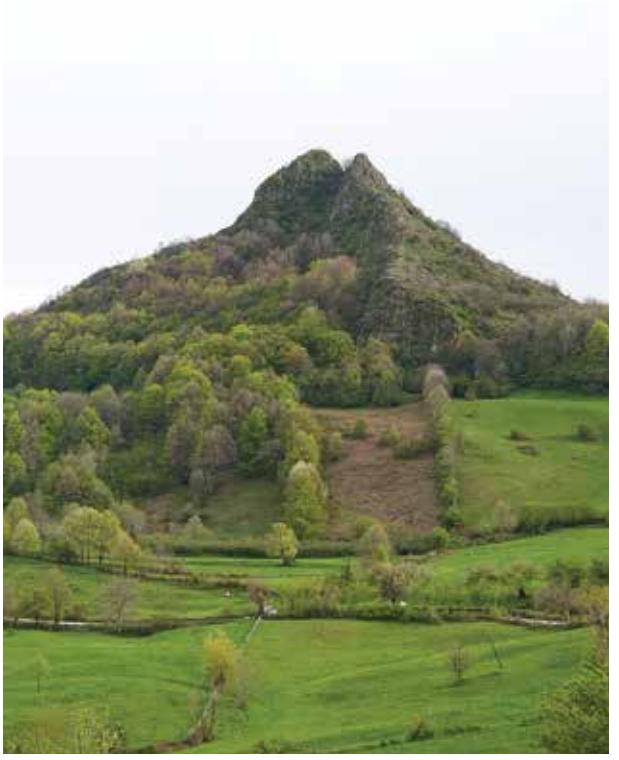

Сл. 1. Поглед на Островицу са севера
Fig. 1. Ostrovica, view from the north

Обезбеђење метала у рударским областима захтевало је изградњу утврђења различитог типа – тврђава у непосредној близини рудне области и издвојених кула подизаних крај топионица ради смештаја руде и тржне залихе метала. Уз скупоцени метал обезбеђивали су се и његови власници, сопственици топионица, трговци, цариници, топионички мајстори и др. Од градова на простору Рудника најбезбеднија је, свакако, била Островица, према којој су гравитирале топионице на Јасеници и њеним притокама, удаљене 4–5 км.[2]

Од неколико утврђења под овим именом, рудничка Островица је свакако најпознатија.[3] Име града је настало поименичењем придевског члана топонима, додавањем суфикса *–ица* за женски род. Изведенице на *–ица* од простих придева имамо у *Остра гора → Острвица*, *Остр–ица*, за основу на *–и/–ov–*. Колебање између *Островица* и *Острвица* присутно је од најранијих записа нашег топонима: у латинској предаји 1324. *Ostrauicha*, али 1414. *Ostaruiza*, 1428. *Osteruiza*; стсрп. и *Острьвица* и *Островица*, у аустријским записима с почетка 18. века *Ostrowiz*, *Ostroviza*, а данас је превладао облик *Острвица*.[4]

Први пут Островица се помиње 1323–24. године у вези сукоба краља Стефана Дечанског и Владислава, сина краља Драгутина. Након што је Стефан Дечански крајем 1323. заузео трг Рудник, угледни дубровачки трговац Менче Менчетић (вероватно и кнез насеља на Руднику) затворио се у тврђаву Островицу, заједно са другим Владислављевим присталицама, што је довело до кризе у односима српског краља и Дубровника. Сукоб се завршио повлачењем краља Владислава из Рудника и ослобађањем дубровачких трговаца.[5]

2 Simić 1971, 11.
3 О другим Островицама вид. Јовановић 1997, 513.
4 Лома 2014, 552. О именима Островице у историјским изворима вид. Јовановић 1997, 513.
5 Ћирковић 1994², 498.

Сл. 2. Горњи град, поглед са северозапада
Fig. 2. Upper Town, view from the northwest

Војислав Јовановић је био уверења да је Островица у војно-стратешком погледу коришћена и пре првог помена, односно да је била укључена у систем одбране северне српске границе одмах након што је Рудник ушао у састав српске средњовековне државе, тј. од времена Стефана Немање. Такође, инсистира да је након обнављања рудокопа на Руднику крајем 13. века Островица добила на значају, те да је у сукобима између Стефана Драгутина и Милутина поделила судбину Рудника. Није искључена ни могућност да су је подигли Византинци.[6]

Српско-угарски ратови 1335, 1354. и 1359. године непосредно су везани за руднички крај. Иако се очекивало, 1335. године војска угарског краља Карла Роберта није угрозила Рудник.[7] У време другог рата цара Душана са Угарском, средином 1354. године, угарска војска је, по казивању Мавра Орбина, опустошила Рашку све до неидентификоване Ломничке шуме и Рудника, али се убрзо повукла.[8] Године 1359. краљ Лудвиг је из Сланкамена доспео до Рудника и том приликом га освојио, али након две-три седмице био је принуђен да га напусти.[9]

6 Јовановић 1997, 514, 524.
7 Динић 1962, 5.
8 Орбин, 37. О овим годинама и некој у историјским изворима непознатој претњи најбоље сведочи једна рудничка остава похрањена између 1340. и 1345. године. Цицовић 2009, 3–7.
9 Динић 1962, 5.

У доба распада српске државе Рудником је владао до своје смрти (1363) Војислав Војиновић, а затим, изгледа од 1367. године, Рудник је у рукама Николе Алтомановића. Коначно, после пораза Николе Алтомановића 1373. године, рудничким крајем је завладао кнез Лазар, који је њим већ накратко управљао 1370. и 1371. године.[10]

У јесен 1389. године угарски краљ Жигмунд Луксембуршки је напао Србију и освојио утврђења Борач и Честин. Угри су оставили посаде у освојеним градовима, а исти угарски краљ је још три пута предузимао походе у Србију – 1390, 1391. и 1392. године.[11] У походу 1390. је стигао до Островице, где је издао повељу 3. новембра. Последњи помен Островице у 14. столећу односи се на заверу против кнеза Стефана Лазаревића, од стране војводе Николе Зојића и војводе Новака Белоцрквића, који су имали амбиције да се осамостале у односу на кнеза и непосредно буду подложни турском султану Бајазиту. Кнез Стефан реаговао је одлучно и почетком 1398. године погубио Новака Белоцрквића, а војвода Никола Зојић, који је нашао уточиште у Островици, био је приморан да се замонаши, заједно са женом и четири кћерке.[12] Коначном решењу претходио је угарски поход 1397. године, којим је заузет Борач а опседани Честин и Неваде, и који је, вероватно, био уперен управо против војводе Николе Зојића као господара територије.[13]

Пред крај владавине деспота Стефана Лазаревића, у циљу јачања одбрамбених моћи државе, извршена је војна реформа којом се постепено оснивају нове територијално-управне јединице, тзв. *власти*, на челу са војводама. Тако настаје и Островичка власт, са Островицом као главном тврђавом.[14]

Десет година након изградње Ресаве, деспот Ђурађ Бранковић је започео да утврђује Островицу и Борач.[15] Након освајања Островице 1438. године, већ наредне године доћи ће до привремене окупације Деспотовине, која је обновљена 1444. године, када је деспоту Ђурђу између осталих градова враћена и Островица.[16]

Јула месеца 1454. године Мехмед II привремено заузима Островицу, о чему нас извештавају српски летописи.[17] Мировним уговором закљученим крајем 1455. године деспот Ђурађ је задржао делове државе северно од Крушевца, и већ се 1456. и 1458. године помиње

10 Динић 1962, 5–6.
11 Ћирковић 1995, 18.
12 Константин Философ, 266; Благојевић 1994², 114.
13 Ћирковић 1995, 18.
14 Динић 1968, 237–246; Динић 1956, 54.
15 Спремић 1994, 131.
16 Спремић 1994², 245–246.
17 Стојановић 1927, 237, бр. 694/а, 694/б, 694/в; 294, бр. 1177.

Островичка власт.[18] Турци ће коначно заузети Островицу и руднички крај 1458. године, што је био увод у коначно покоравање Србије.

Османлије су због важности утврђења и заштите рудника одмах сместиле своју посаду у тврђаву Островицу (тур. Sivrice Hisar). У детаљном попису Смедеревског санџака из 1476. године село Подград се дефинише као „варош тврђаве Островице", у саставу тимара Мухјудина, диздара тврђаве Островица. У селу су убележене 52 куће, са укупним дажбинама од 1889 акчи. Међу становништвом забележена су два ковача, каменорезац, шустер, ленгер, дијак и извесни Радоња, кнез. Такође је уписан Радован, „син калијора".[19] Податак би се пре односио на попа, а не на калуђера, тим пре што је археолошки потврђено постојање цркве у подграђу.

Поред тимара поменутог диздара Мухјудина, уписано је још девет тимара посадника тврђаве Островице, један тимар који је притежавао извесни Шахин, топџија, као и тимар Алије из Никопоља, вратара ове тврђаве.[20]

Остало је до сада незапажено да је исте 1476. године у оквиру Рудника уписано село Сиврице Хисар са 11 домова хришћана, од којих је остварен приход укупно 165 акчи, односно 15 акчи по кући.[21]

Године 1516. становништву села, уписаног као Подградиште, које је било подграђе тврђаве Островице, враћене су раније пореске олакшице. У селу је било 86 хришћанских кућа, распоређених у три махале.[22] Поред њих, у оквиру Рудника забележена је махала Радавца са 11 домова, чији становници станују у Островици а дају харач и испенцу са рајом Рудника, од 300 акчи.[23]

Неколико година касније, 1523, махала Радавца је имала исти број домаћинстава и исте обавезе. Истовремено су у селу Подграђу забележена 84 хришћанска домаћинства у две махале, и један муслиман, која су уживала пореске олакшице за своју службу тврђави.[24] Већ

18 Динић 1968, 237–246; Мишић 2007, 7–19.

19 Аличић 1984, 261. До овог пописа његови становници као *кулукчије* тврђаве нису плаћали ни харач ни испенцу, већ само десетину од летине, али од овог пописа поново их плаћају, што би вероватно значило да у том тренутку нису више вршили своју службу и да су им само убележена ранија задужења.

20 Миљковић-Бојанић 2004, 142.

21 Аличић 1984, 26. Из наведеног се види да је у оквиру Рудника, као царског хаса, било и неколико околних села и махала, између осталих и село Островица, док су остала рудничка насеља била расподељена у оквиру спахијских тимара и зеамета.

22 Посебно је био уписан хизмећар тврђаве, извесни Ђурица, који је служио „у сврху производње железне руде" те био ослобођен плаћања харача, испенце и ушура, као и двојица муслимана, топџија, од којих је један превереник, који су примали плату за своју службу. Аличић 1984, 293.

23 Аличић 1984, 287.

24 Глобе, свадбарину и порез на бурад уживао је диздар тврђаве. Аличић 1984, 8.

1525. махала Радавца имала је свега 4 домаћинства, док података за Подградиште нема.[25]

Године 1530. нефс Сиврице Хисар припадао је кадилуку Островици. Џемат мустахфиза поменуте тврђаве чинио је: диздар 1, ћехаја 1, буљубаша 3 и мустахфиза 27. Џемат мустахфиза поменуте тврђаве према дефтеру царске благајне чинило је њих 23, иако је стварни број, као што смо видели, 32, који су за своју службу добијали дневно по 4 акче, што је годишње износило 39.584 акче.

Џемат азапа поменуте тврђаве чинили су: ага азапа 1, буљубаше 3, азапа 26; од осталих послужитеља: тобџије 2; ковача 1 и два нецара (грађевинца). Буљубаше су биле плаћене 5 акчи по глави, а азапи 4 (дневно). Број азапа и мустахфиза био је дакле шездесет двоје људи.

Село Подград је варош поменуте тврђаве, са три махале у којима је уписано 87 људи. Наведен је само приход од бадухаве 80 акчи, што значи да су били ослобођени осталих намета.

У списку опреме тврђаве нашло се: 10 оклопа, 10 кацига, 10 верижних кошуља, 20 штитова, 20 кундака за пушке, топ типа прангије (2 комада), 1000 стрела, 1730 зрна – за топове или пушке (?), топовски барут (6 ћупова), 5 тетива – за лук или самострел (?).[26]

Број посаде у тврђави Островици 1560. године износио је 23 мустахфиза, међу којима су били диздар, ћехаја, имам и два сербуљука. У последњим вестима о овом граду, из времена владавине султана Мурата III (1574–1595), број мустахфиза је остао непромењен.[27] Није потврђено до ког времена су Османлије користиле тврђаву Островицу за смештај својих посада.

О губитку стратешке важности Островице током касног 16. столећа сведочи ферман из 1572. године према коме је предвиђено рушење тврђаве Островице и Сокола на Дрини, а за узврат је требало да буде изграђена паланка у руднику Бах. Због проблема са градњом утврђења у Бах-у, посада је још неко време остала у Островици.[28] Вероватно тврђава губи значај већ са изградњом утврђења Градови, у оквиру самог насеља Рудник, средином 16. столећа.[29] Почетком 1664. године Евлија Челебија, који посећује Рудник, сведочи да је то стара и запуштена тврђава.[30]

25 Аличић 1984, 367.

26 Mad 506 Numaralı Semendire Livâsı Mühimmât Tahrîr Defteri (937/1530) <Dizin Ve Tıpkıbasım>, Ancara 2009, 20. Најсрдачније се захваљујем др Срђану Катићу на преводу текста.

27 Зиројевић 1974, 137–138.

28 Катић 2005, 237, 246–247.

29 Петровић, Булић 2009, 57–58.

30 Evlija Čelebi, 379.

* * *

Први опис Островице оставио је Коста Поповић 1862. године.[31] Опис је непрецизан, писан језиком свог времена, са помешаним странама света, али ипак разумљив ако се има у виду нека од каснијих представа основе града. Поповић је добро уочио остатке објеката и бедеме на Доњем и Средњем граду, или првом и другом „основу" како их он назива, и зидине местимично високе два до три хвата. Такође, уочио је све елементе Малог и Великог града и „басамица" преко који се ступало у Велики град, стање бедема, трагове обрушене кружне куле и улаз.[32]

Први цртеж основе и изгледа Островице донео је, захваљујући свом војничком знању и цртачком дару, десет година касније артиљеријски официр Јован Мишковић, потоњи генерал (Т. I/1). Мишковић нас обавештава о визуелним могућностима и изузетно повољном положају утврде до које се стиже само уском стазом са северозападне стране, односно Ћајиног брда, док на основу историјских чињеница негира легенду да је тврђаву зидала „Проклета Јерина". Помиње топониме Метаљку, Шаториште и Топовиште, где су наводно били шатори војске, односно место одакле су турски топови тукли град.[33]

Занимање за Островицу 1876. године показао је и Милан Ђ. Милићевић, а затим свестрани истраживач Феликс Каниц који је 1888. године веровао да је овде било утврђење још у римско доба.[34] Каниц нам доноси један прилично неречит цртеж горњег дела тврђаве, односно куле високе 10 м, уз сведочење да су зидине само тридесетак година раније биле двапут више.[35]

Током последње четвртине 19. века и други истраживачи показују интересовање за Островицу у оквиру ширих студија, као што су Константин Јиречек (1879)[36] и Милоје Ракић (1905) у антропогеографској студији посвећеној Качеру.[37]

---

31 Поповић 1862, 54–55.

32 То је део бедема који је још увек могао видети и нацртати Феликс Каниц. Каниц 2007, 452–453. Поповић на врху, у ископаној земљи, наилази на ситне гвоздене ствари и животињске кости, за које је мислио да су људске, али и трагове копања трагача за благом. И чесма испод Островице, која је могла бити ту од средњег века, такође је била разграђена од истих трагача за благом. Случај показује да ова појава није скорашња, већ да је „златна грозница" и тада била чест узрок девастација археолошких локалитета. Поповић 1862, 52–57. За тражење блага зна и Јован Мишковић. Мишковић 1872, 237–241.

33 Мишковић 1872, 237–240.

34 Милићевић 1876, 315; Каниц 2007, 452–453. И Ђ. Сабо је мислио да је Островица римска тврђава: Sabo 1928, 295.

35 Каниц 2007, 452–453.

36 Јиречек 1959, 265 и нап. 168.

37 Ракић 1905, 822–823.

Четрдесетих година прошлог века у истраживања се укључују двојица архитеката, независно један од другог. Александар Дероко доноси ситуациони план и скицу основе (Т. I/2) уз прве фотографије, али и сумаран опис у једној реченици.[38] Исто стање очуваности тврђаве показују снимци које је израдио Иван Здравковић, који је Островицу снимио 1948, а ситуациони план, основу, фотографије и нове податке објавио 1956. и 1970. године (Т. I/3).[39] Здравковић у опису и плану града даје већ познате историјске податке, положај, опис прилазне стазе, те позицију клупе-банка и ступе, коју детаљно описује.[40]

Коначно, у публикацији у којој су представљени резултати пројекта систематског истраживања археолошких споменика Централне Србије, нашла се и Островица (Т. I/4). Рушевине града нису омогућиле да се простом проспекцијом уоче неке новине. Остаци кружне куле били су тада сравњени са земљом и констатовани су само њени подзиди високи око 8 м, док се подграђе није сачувало.[41] У истој публикацији, историјом Централне Србије, самим тим и Островице, позабавио се Михаило Динић, након чега су уследили и други његови радови важни за ову област.[42]

После 1960. Островица није истраживана, све до првих археолошких радова 1985. године. За утврђење се наново заинтересовао и В. Јовановић, који је у више махова, почев од 1991. године, обилазио Острвицу и објавио резултататате својих истраживања у свеобухватној студији посвећеној овом утврђењу.[43] У последње време Островица се нашла у *Лексикону средњовековних ӣрадова и шрӣова*, и у прегледним радовима унутар монографије посвећене планини Рудник.[44]

* * *

Последња линија одбране – цитадела, састоји се од две целине: Великог и Малог града. Основа Великог града, неправилно издуженог облика, износи око 35 х 10 м, док димензије ниже заравни, елипсастог облика, на којој је био подигнут Мали град износе 8 х 4 м.[45] Простор

38 Дероко 1950, 131–132, сл. 19, 121–122.

39 Здравковић 1956, 240–243; Здравковић 1970, 41–45.

40 Здравковић 1970, 41–45.

41 Бошковић и др. 1956, 99–100.

42 Динић 1956, 51–56; Динић 1962, 556–583; Динић 1968, 237–246.

43 Јовановић 1997, 511–531.

44 *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 207–208 (В. Петровић); *Рудник, шапат висина*, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014.

45 Јовановић 1997, 522. Велики град је идентичних димензија код Дерока и Здравковића, док је код Мишковића приближно 40 х 15 корака. Мере Малог града се разликују код свих истраживача, па тако код Здравковића остаци Малог града

Великог и Малог града био је повезан јаким зиданим мостом, дужине 8 м, висине до 6 м, док се због затрпаности северног лица његова ширина није могла измерити.[46] На јужној страни Великог града налазила се кружна кула – донжон, спољног пречника 4 м, коју је Здравковић сматрао донжоном а Мишковић мислио да је у питању тамница.[47] Испод кружне куле налази се суви ров усечен у стени, који је уједно представљао и мајдан камена за градњу бедема.[48]

Једино је код Здравковића западни бедем Великог града приказан са „смакнутим" северним делом у односу на јужни, што указује на улаз.[49] В. Јовановић сматра да у случају Островице није постојала потреба да се улаз обезбеђује на поменути начин и да је „смакнути" зид у односу на бедем заправо зид неког објекта.[50] Да је Јовановић у праву показују и регистроване дебљине зидова и бедема које варирају од 0,95 до 1,80 м.

Најпре Мишковић, а затим и остали истраживачи уочили су близу бедема Средњег града камену ступу или стублину у којој има воде, а коју најдетаљније описује Здравковић као камен округлог отвора пречника 45 цм, који је вероватно служио као бунар – цистерна, или је био извор (сл. 3).[51]

Сл. 3. Камена ступа (стублина) у Средњем граду
Fig. 3. Stone mortar *(stublina)* in the Middle Town

захватају простор 8 x 8 м, код Дерока 18 x 4 м, а код Мишковића приближно су 15 x 15 корака, што је можда последица каснијих обурвавања. Мишковић 1872, 238; Дероко 1950, 129, сл. 122; Здравковић 1970, 42, 45.

46 Јовановић 1997, 522; Мишковић 1872, 238; Дероко 1950, 129, сл. 122; Здравковић 1970, 45.

47 Мишковић 1872, 238; Здравковић 1970, 45.

48 Дероко 1950, 129, сл. 122; Здравковић 1970, 42–45.

49 Здравковић 1970, 42.

50 Јовановић 1997, 511–531.

51 Мишковић 1872, 238; Дероко 1950, 129, сл. 122; Здравковић 1970, 44.

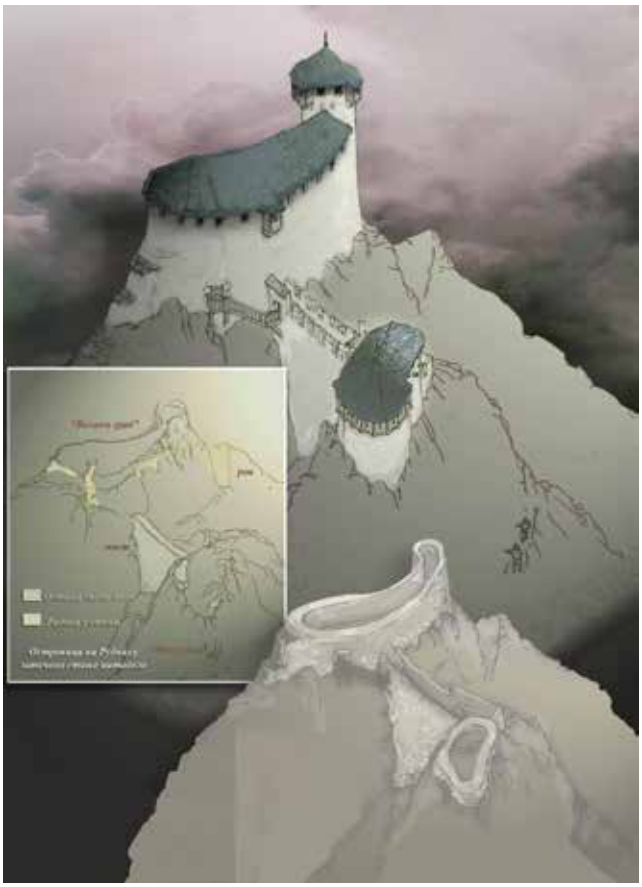

Сл. 4. Велики и Мали град (реконструкција према В. Здравковићу)
Fig. 4. Big and Small Town (reconstruction according to V. Zdravković)

Такође, сви истраживачи забележили су и уцртали у камену усечене клупе.[52] Клупу или банак архитекта Владан Здравковић тумачи као прихватни ослонац за корпу котураче – дизаљке, којом је допреман грађевински материјал за потребе градње.[53]

Према сачуваним бедемима, простор града је подељен на цитаделу са Великим и Малим градом, Средњи и Доњи град или утврђено Подграђе (сл. 4). Оваква подела је у складу са ситуационим планом Ј. Мишковића и описом К. Поповића.[54] В. Јовановић претпоставља да се горњи бедемски зид везивао за Велики и Мали град, и овај простор назива Средњим градом. Доњи бедем је, по свој прилици, штитио већи простор и спајао се са зидом Средњег града. Виши бедемски зид, укупне дужине око 155 м, највећим је делом порушен, а његови приземни делови затрпани. Остаци нижег бедемског зида, укупне дужине око 128 м, затрпани су, али се могу пратити у рељефу земљишта.[55] На овом простору постоје још и бројни грађевински објекти некадашњег подграђа, зидине „по на четири ћошка“, како их је описао Поповић.[56]

Досадашњим истраживањима у оквиру цитаделе није констатована цистерна за воду, што би, да је заиста тако, представљало највећу слабост тврђаве и сводило отпор у случају опсада на прилично кратак период. Међутим, пре ће бити да је уништена или затрпана накнадним рушењима.

52 Мишковић 1872, 238; Дероко 1950, 129, сл. 122; Здравковић 1970, 44.
53 Здравковић 2005, 51–55.
54 Мишковић 1872, 238–239; Поповић 1862, 52–57.
55 Јовановић 1997, 523–524.
56 Поповић 1862, 53.

* * *

Током 1985. године предузета су мања, сондажна археолошка ископавања на Островици.[57] Археолошки су сондирана три дела града: Велики град, Подграђе и простор ван бедема на локалитету Метаљка, а местимично је вршено и површинско праћење трасе бедема и зидова.

Сонда 1 је постављена уз северозападну литицу Великог града, а њене контуре се и данас уочавају, пошто је тек делимично затрпана. Испод површинског слоја траве и хумуса, констатован је слој мрке земље, слој пепела и слој интензивног шута са траговима паљевине и костију који је покривао стену (Т. II). До максималне релативне дубине од 2,25 м доспело се у југоисточном делу сонде. На осталом делу ископа, на дубини од 0,50 м, налазио се малтерни под, уз кога је регистрована квадратна рупа – остатак некадашње дрвене конструкције откривеног објекта. У слоју шута пронађено је 15 квадера сиге, од којих су неки са закошеним ивицама, што указује на свод или лучни отвор. Димензије и намена објекта нису дефинисани услед мале истражене површине, али остаци пепела и паљевине индицирају страдање објекта у пожару.

Констатовано унутрашње лице бедема, очувано у висини од једног реда камена, протезало се у правцу југозапад-североисток пратећи ивицу платоа, док је спољно лице обурвано. Ка североисточној страни утврђења нема бедема, јер су се бедеми обурвали са стеновите подлоге. Видљиви су једино западни и јужни бедем, односно њихови подзиди до 8 м.[58] Сви бедеми и зидови везани су кречним малтером. Лица бедема су од ломљеног и притесаног камена, слаганог у неправилне редове, док испуну чини трпанац заливен кречним малтером помешан са песком.

У ареалу Великог града вршено је и површинско праћење лица југозападног бедема и јужне куле. Утврђена дебљина бедема варира између 0,95 и 1,80 м.

---

57 Истраживања су обављена у оквиру пројекта *Археолошка истраживања старог рударства на Руднику у праисторији, антици и средњем веку*, у организацији Археолошког института у Београду, у сарадњи са Народним музејом у Чачку, Народним музејом у Краљеву и Заводом за заштиту споменика културе из Краљева. Археолошким радовима је руководио М. Милинковић, тада асистент Филозофског факултета у Београду. Документација и покретни налази са ових истраживања налазе се у Заводу за заштиту споменика у Краљеву, Народном музеју у Чачку и Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу

58 Јовановић 1997, 522–523.

Међу покретним налазима у слоју шута преовлађују фрагменти керамичких посуда из 14–15. столећа, а пронађени су и делови ламелног оклопа, један фрагментовани жрвањ и неколико алатки.

Сонда 2 постављена је управно на бедем Подграђа, са његове унутрашње стране (Т. III). Испод површинског слоја траве и хумуса налазио се слој мрке земље са каменом и гарежи (слој шута). Следи ниво малтера и запечене земље, испод кога је слој растресите мрке

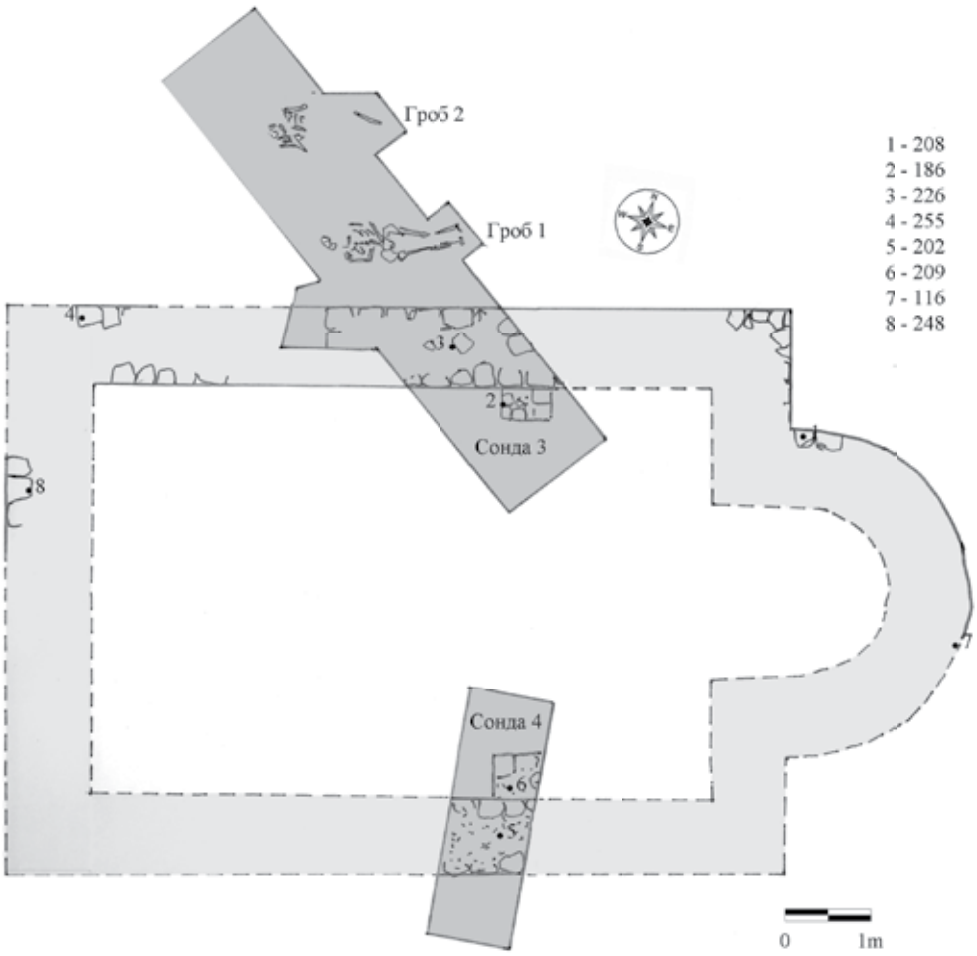

Сл. 5. Островица–Металька, реконструкција основе цркве на основу откривених зидова

Fig. 5. Ostrovica–Metaljka, reconstruction of the foundation of the church on the basis of excavated walls

земље који належе на стену. Максимална дубина ископа, условљена и овде стеном, износи 1,72 м. Ширина бедема варира од 1,82 до 1,94 м. Осим керамичких налаза, од осталих малобројних предмета вреди поменути апликацију од бронзаног лима.

Површинским праћењем спољног лица бедема Подграђа у дужини од неколико метара, установљено је, у непосредној близини сонде, његово скретање под углом од приближно 120° према западу, што указује на постојање куле.

У подножју северне и северозападне падине Островице, на знатно нижој коти у односу на утврђено Подграђе, је потес Металька, истражен са две сонде (**Сонде 3** и **4**). Стратиграфска слика у сондама је иста: испод површинског слоја траве и хумуса је слој шута, који је у сонди 3, на релативној дубини 0,60 м, покривао под од црвенкастог углачаног малтера са додатком туцане опеке, а у сонди 4 – мрку земљу (Т. IV).

Површинским чишћење констатованих зидова унутар сонди, откривена је једнобродна црква са полукружном апсидом, укупних димензија 11,30 х 6,69 м (сл. 5). Зидови дебљине 0,92 м, односно 3 стопе, грађени су солидно, од брижљиво тесаног камена слаганог у правилне редове са језгром од трпанца. За сада је установљено да је уз унутрашњу страну северног и јужног зида призидан по један пиластер. Ка северном зиду, очуваном у висини од три реда камена, местимично је остао сачуван живопис. У шуту се наилазило и на уломке рељефно обрађеног мермера.[59]

Фрагменти живописа су уситњени, без карактеристичних детаља који би омогућили прецизније датовање, будући да махом потичу из доњих зона цркве (сл. 6). Могу се издвојити карактеристична интензивна црвена боја и специфично зелена боја добијена премазом две различите нијансе пигмента. Међу сачуваним уломцима нисмо уочили постојање два слоја живописа, како је наведено у дневнику ископавања. Претпостављамо да је наведени начин добијања зелене боје навео истраживаче на ову помисао или је негде уочено преклапање орната. Ипак, сачувани уломак живописа са остацима натписа према палеографским карактеристикама припадао би сликарству које је могло настати крајем 14. или током 15. столећа.[60]

Уз цркву налазила се некропола са масивним надгробним споменицима у виду грубо тесаних камених плоча. Констатовано је укупно пет таквих плоча (сонда 3), истражена су два скелетна гроба одраслих особа, оба без прилога, док је у слоју шута откривен приличан број дислоцираних људских костију. Може се претпоставити да је старији хоризонт сахрањивања истовремен са изградњом цркве – мада недостају прецизни подаци о временској припадности гробова – док је један гроб, укопан у шуту, лежао над надгробном плочом, што указује на континуирано сахрањивање током дужег временског периода.

59 Документација са археолошких истраживања.

60 Уломке живописа прегледала је др Татјана Стародубцев, на чему јој се срдачно захваљујем.

Сл. 6. Островица–Металька, фрагменти фресака
Fig. 6. Ostrovica–Metaljka, fragments of frescoes

Добијени подаци поклапају се са подацима о Островици из историјских извора. У свим ископима наилазило се на покретан археолошки материјал (у утврђењу и подграђу) – поглавито фрагменте грнчарије, датоване у раздобље 14–15. века. Од осталих налаза у документацији се помиње и плочица ламелног оклопа, фрагментован жрвањ, неколико алатки и једна апликација од бронзаног лима.

Међу уломцима грнчарије најпрепознатљивији су делови обода и дна, а присутни су и они примерци који су хронолошки осетљиви због глеђосања, декорације или технологије израде. То су уломци који се због својих типолошких одлика могу сврстати у средњовековну епоху или османско доба. Главни ослонац за датирање налаза биле су аналогије са материјалом који потиче са хронолошки јасније дефинисаних локалитета, али смо избегли шира разматрања и понављања општеприхваћених и познатих чињеница. Доминирају уломци позносредњовековне грнчарије 14–15. столећа, док нису уочени примерци из ранијег раздобља средњег века или ранијих епоха.

Најбројнији су уломци огњишних посуда, у првом реду лонаца коришћених за припремање хране на пећима или огњишту. По правилу, ове посуде су најчешће продукт локалних, у овом случају рудничких радионица, које на садашњем степену истражености још нису идентификоване.

Лонци су углавном црвеномрке боје или у мањем броју тамносиве боје печења, претежно од глине, песковите фактуре. Обликовани су у највећем броју на брзом, ређе спором витлу, уједначене су дебљине зидова и правилних форми. Према декорацији, профилацији, облику обода и општим карактеристикама може се издвојити неколико врста лонаца. Према профилацији, то су лонци најчешће са дугачким левкастим или лучно разгрнутим ободима.

Поред лонаца неукрашених површина, које осим уломака представља и примерак са издуженим левкастим вратом (Т. VI/8), известан број уломака носи орнамент у виду хоризонталних уреза изведених грнчарским чешљом или неком оштром алатком. Најрепрезентативнији је тамносиви кухињски лонац, украшен хоризонталним урезима на издуженом овоидном телу, што је уобичајен облик и начин украшавања позносредњовековних лонаца (Т. VI/7).[61] Бројни су уломци, углавном трбуха посуда, где је хоризонтална линија у комбинацији са таласастом линијом (Т. IX/12–13).

Посебна скупина лонаца је разгрнутог неукрашеног обода са жлебом за поклопац који се споља манифестује благим испупчењем на средини обода. Нажалост, не знамо облик и начин украшавања ових примерака, али лонце са жлебом срећемо на Магличу где су углавном лоптастог тела.[62]

Једнако бројну скупину чине лонци рађени на брзом витлу, издужених и лучно разгрнутих обода са косим урезима уз обод посуде или пластичном траком украшеном на исти начин, сиве (Т. VII/6) или светломрке боје печења (Т. VII/7, 11–12). Овакве посуде срећу се на Београдској тврђави са почетка 15. столећа и представљају продужетак грнчарске традиције 14. века или Сталаћу.[63]

Једноставни зелено глеђосани примерци лонаца без додатних орнамената или употребе више различитих пигмената представљају свакако један од производа рудничких грнчарских радионица. То су најбројнији уломци лонаца, док интензитет глеђи даје различите ефекте, од оних пуне, маслинастозелене глеђи, до оних мркозелених где је црвена боја бисквита – због танког наноса глеђи и недовољне занатске вештине – избијала на површину. Израда овако зелено глеђосаних лонаца позната је са бројних локалитета 14–15. века. Зелено глеђосани лонци регистровани су на Брвенику, Магличу, Сталаћу и бројним манастирима и црквама у долини Ибра – Студеници, Радошићу, Шумнику.[64]

61 Bajalović Hadži-Pešić 1981, 44.

62 Popović 2012, 161 kat. br. 10–13.

63 Бикић 1994, 68; Minić, Vukadin 2007, 61.

64 Булић 2011, 57–96; Minić, Vukadin 2007; Popović 2012; Булић 2013, 47–78; Булић 2015, 85–133; Поповић 2015.

Малобројни лонци са мрком, готово црном глеђи, управо због малобројности, сматрамо да су стигли из неких удаљенијих радионица (Т. VI/4).

Појединим лонцима одговарали су ретки дугметасти поклопци (Т. IX/5), а налази дршки указују да су поједини примерци имали једну неглеђосану дршку, често украшену низовима убода, док су оне зелено глеђосане једнако могле припадати и крчазима и бокалима (Т. VII/1; Т. VIII/1, 4; Т. IX/10, 15).

Од осталих кухињских посуда регистроване су црепуље. Због технолошких одлика које се нису мењале, тешко их је сигурно временски определити и зато их хронолошки сврставамо са налазима уз које су затечени. Примерак израђен на витлу (Т. IX/6), украшен плитким жлебовима споља, вероватно је из османске епохе. Остали сачувани примерци припадали су мањим црепуљама (Т. VI/3) и тави или грубљој зделi (Т. VIII/2).

Међу трпезном грнчаријом зделе заузимају истакнуто место. Присутни примерци осликавају типичне средњовековне облике ових посуда – калотасте и биконичне форме. Преовлађују монохромно глеђосане, без икаквих декоративних мотива. Можда најрепрезентативнији и уједно најтипичнији примерак је уломак зделе са прстенастом стопом из сонде 2, украшен сграфито техником, који се, с обзиром на своје одлике, датира у 14–15. век.[65] Присуство само једног примерка сграфито посуда указује да Рудник није био један од центара њихове израде, а с друге стране показује и да ова врста посуђа није била широко распрострањена, можда због своје цене.

Остали примерци представљају нешто скромније варијанте. Калотасте зделе црвеног бисквита су маслинастозелено глеђосане изнутра и по ободу, са плитким канелурама уз обод (Т. VII/4) или дебљих зидова, преко којих је танак слој глазуре зелене боје споља добро отарене (Т.VI/5). Две здела танких зидова и светлозелене глеђи припадају истој радионици (Т. VII/10; Т. IX/8).

Трпезним посудама зелено глеђосане површине припадао би крчаг израђен од добро пречишћене црвене глине (Т. V/10) и једно дно (Т. V/4).

Уз уочљиво одсуство сграфито посуда, осим поменутог примерка, овим посудама је могла припадати једна тракаста полихромна дршка у комбинацији боја карактеристичних за сграфито посуде: зелена, мрка и светлозелена преко енгобе (Т. VIII/3). Приметно је и непостојање црвене грнчарије украшене слободним сливањем енгобе, какве су регистроване на средњовековном граду Неваде и цркви у Каменици на јужним обронцима планине Рудник.[66]

65 Налаз сграфито зделе се помиње у Дневнику, али нам примерак није био доступан.

66 Милинковић 1988, 131–136. Још увек необјављен археолошки материјал из цркве у Каменици познат нам је само на основу увида током истраживања. О убикацији града Неваде вид. Булић, Петровић 2010, 105–110.

Уз зелено глеђосане лонце, као посебан спецификум рудничких радионица издвајају се зелено глеђосани лончићи, са дршкама округлог пресека, који су вероватно служили за пиће (Т. VIII/8; Т. V/3). Рудничким радионицама вероватно је припадало и дно зелено глеђосане чаше са назубљеном ивицом (Т. V/7), што током 14–15. века представља честу појаву имитирања стаклених посуда у јефтинијем материјалу.

Керамици османског доба, поред поменуте црепуље, сасвим извесно, припадали би пронађени пећњаци из сонде 3. Зелено глеђосани пећњак коничног облика, жлебљен на горњој површини обода, карактеристичан је за раздобље 17–18. столећа (Т. VIII/9).[67] Уломак указује на урушену пећ и близину профане грађевине уз цркву. Други примерак је четвртасто профилисаног обода (Т. VIII/14). Иако неглеђосан, идентична фактура и жлеб на горњој површини обода указују да је такође реч о пећњаку. Од осталих уломака, тек појединн, некарактеристични примерци, припадали би османском добу.

Фрагменти фресака могу се определити у крај 14. или 15. столеће. Истом времену са црквом, односно самом крају средњег века, припадају и констатоване надгробне плоче. На слојеве или налазе из ранијих епоха није се наилазило, тако да је за сада оповргнуто мишљење да Островица лежи на античким темељима.[68] Малобројан је и археолошки материјал који сведочи о османском присуству. Очито је обрушавањем зидова спран и део археолошких слојева са материјалом из млађих епоха. О дужем трајању једино сведочи континуитет сахрањивања на лок. Метаљка и понеки комад техничке грнчарије.

Островица је као морфолошка доминанта рудничког краја, са својим оштрим профилом, представљала једну од природно најбоље заштићених утврда, због чега је играла тако значајну улогу у средњовековној Србији.

67 Bikić 2003, 154–155.

68 Ипак, овај закључак треба прихватити са дозом резерве, до опсежнијих археолошких истраживања, јер се заснива на свега две археолошке сонде унутар града.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Аличић 1984 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век*, књ. I, Чачак 1984.
Bajalović Hadži-Pešić 1981 – M. Bajalović Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.
Бикић 1994 – В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994.
Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.
Благојевић 1994² – М. Благојевић, *Врховна власт и државна управа*, у: Историја српског народа II, ур. Ј. Калић, Београд 1994², 109–127.
Бошковић и др. 1956 – Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, М. Вуловић, Ј. Нешковић, *Остpвица*, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956, 99–100.
Булић 2011 – Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања,* Историјски часопис LX (2011) 57–96.
Булић 2013 – Д. Булић, *Црква у Шумнику, нови поглед на датовање,* Историјски часопис LXII (2013) 47–78.
Булић 2015 – Д. Булић, *Црква у Радошићима,* Историјски часопис LXIV (2015) 85–133.
Булић, Петровић 2010 – Д. Булић, В. Петровић, *Убикација средњовековног утврђења Неваде*, Војноисторијски гласник 1 (2010) 105–110.
Динић 1956 – М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956, 51–56.
Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
Динић 1968 – М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета у Београду X/1 (1968) 237–246.
Дероко 1950 – А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1950.
Здравковић 1956 – И. Здравковић, *Кратки теренски подаци о нашим градовима. VI Остpвица на Руднику*, Весник Војног музеја 3 (1956) 235–251.
Здравковић 1970 – И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970.
Здравковић 2005 – В. Здравковић, *Островичка кула*, Ерозија – стручно информативни билтен 32 (2005) 51–55.
Зиројевић 1974 – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.
Јовановић 1997 – В. Јовановић, *Остpвица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, у: Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет пет година живота од пријатеља сарадника и ученика, ур. М. Лазић, Београд 1997, 511–531.
Константин Философ – Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 223–328.

Јиречек 1959 – К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд 1959, 205–303.
Катић 2005 – С. Катић, *Историја рударства и металургије у Османском царству (на примеру Смедеревског санџака)*, Докторска дисертација одбрањена на Одељењу за мултидисциплинарне студије Универзитета у Београду, Београд 2005.
Каниц 2007 – Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. 1, Београд 2007.
Лома 2014 – А. Лома, *Историјска топонимија рудничког краја*, у: Рудник, шапат висина, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 537–572.
Mad 506 Numaralı Semendire Livâsı Mahâl Tahrîr Defteri (937/1530) <Dizin Ve Tıpkıbasım>, Ancara 2009.
Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.
Миљковић-Бојанић 2004 – Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља – насеља – становништво*, Београд 2004.
Милићевић 1876 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
Милинковић 1988 – М. Милинковић, *Средњовековно утврђење на Тријесци код Горњег Милановца*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 18 (1988) 131–136.
Мишковић 1872 – Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник Српског ученог друштва 34 (1872) 178–334.
Мишић 2007 – С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија: историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.
Орбин – Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.
Петровић, Булић 2009 – В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, Историјски часопис LVIII (2009) 43–62.
Поповић 1862 – К. Поповић, *Стари Рудник и Острвица*, Лицејка 1 (1862) 48–57.
Popović 2012 – M. Popović, *Maglički zamak*, Beograd 2012.
Поповић 2015 – М. Поповић, *Манастир Студеница, археолошка открића*, Београд 2015.
Ракић 1905 – М. Ракић, *Качер*, СКА, СЕЗ 6, Насеља српских земаља III, Београд 1905, 735–859.
Sabo 1928 – Đ. Sabo, Ostrovica, у: *Narodna enciklopedija, srpsko–hrvatsko–slovenačka* III, ur. S. Stanojević, Zagreb 1928, 294–295.
Simić 1971 – V. Simić, *Rudarska prošlost Rudničke planine u Šumadiji* I, Rudarski glasnik I (1971) 1–17.
Спремић 1994 – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
Спремић 1994² – М. Спремић, *Први пад Деспотовине*, у: Историја српског народа II, ур. Ј. Калић, Београд 1994², 241–253.
Стојановић 1927 – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.

Ћирковић 1994[2] – С. Ћирковић, *Владавина Стефана Уроша III Дечанског*, у: Историја српског народа I, ур. С. Ћирковић, Београд 1994[2], 496–510.
Ћирковић 1995 – С. Ћирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији*, Историјски гласник 1–2 (1995) 13–21.
Цицовић 2009 – А. Цицовић, *Остава новца краља Душана са Рудника*, у: Оставе рудничко-таковског краја 3 (средњи век), Горњи Милановац 2009, 3–7.
Evlija Čelebi – Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967.

Dejan Bulić, Ph.D
The Institute of History, Belgrade

OSTROVICA ON RUDNIK MOUNTAIN
– Summary –

On the top of Ostrovica, 4 km northwest from Rudnik, there are still visible remains of the medieval town of the same name, which protected the village of Rudnik and the surrounding villages from the north. Among few fortifications under this name, Ostrovica of Rudnik is certainly the most famous.

Ostrovica is mentioned for the first time in connection with the conflict between King Stefan Dečanski and Vladislav, the son of King Dragutin, 1323–1324, and then throughout the 14th and 15th centuries until the final fall of Ostrovica in 1458 under Turkish rule. Because of the importance of the fortification, the Ottomans immediately placed their troops in the Ostrovica fort (Tur. *Sivrice Hisar*). The strategic importance of Ostrovica in the 16th century can be seen in a *ferman* from 1572, according to which it was planned to demolish the Ostrovica and Sokola on the Drina fortresses, but this did not happen. The fortress probably loses its significance with the construction of the Gradovi fortifications, within the settlement of Rudnik in the mid-16th century. At the beginning of 1664, Evlija Čelebija testifies that it is an old and neglected fortress.

In 1985, smaller, probe archeological excavations were carried out on Ostrovica with 4 sounds. This archaeological research explored three parts of the town: Great Town, Lower Town and the area outside the rampart at the Metaljka site- It also included an occasional surface monitoring of the route of ramparts and the walls.

The area of Metaljka was explored with two archaeological trenches (trenches 3 and 4). The surface cleaning of the found walls inside the probe revealed a single-nave church with semicircular apse, total dimensions of 11.30 x 6.69 m, with 0.92 m thick walls. The debris contained fragments of wall painting and marble reliefs. Beside the church there was a necropolis indicating continuous burial over a longer period of time.

The data obtained corresponds to the data about Ostrovica from historical sources. All excavations discovered moveable archeological material dating from the period of the 14th–15th century. Special features of Rudnik pottery workshops are simple green glazed pots, as well as small green glazed pots, which were probably used for drinking.

For fragments of frescoes, it is possible to suggest the time span from the late 14th and 15th century. The found tombstones belong to the same time as the church, namely the very end of the Middle Ages. No strata or findings from earlier epochs were encountered, and the opinion that Ostrovica lies on the ancient foundations has now been disputed. There are also few archaeological materials that attest to the Ottoman presence. Only, the continuity of burial on location of Metaljka and an occasional piece of technical pottery attest to the continuity.

Ostrovica is, as a morphological dominant of Rudnik area, with its sharp profile, one of the naturally best protected fortifications, which is why it played such a significant role in the Middle Age Serbia.

Key words: Ostrovica, Rudnik, Middle Ages, Ottoman Ages, fortress, church, frescoes, tombstones, pottery.

Т. 1

1. Островица. Ситуација и изглед са североистока (цртеж Ј. Мишковића).

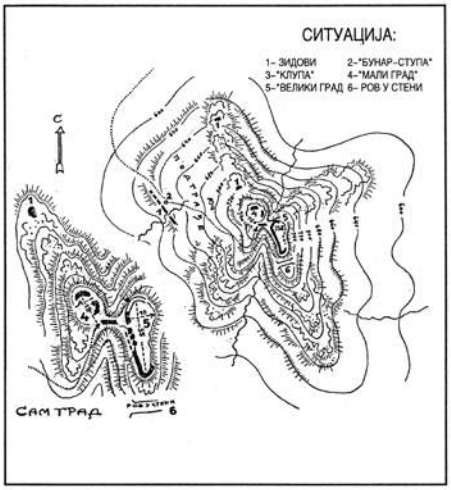

2. Островица. Ситуација и скица основе тврђаве (цртеж А. Дерока).

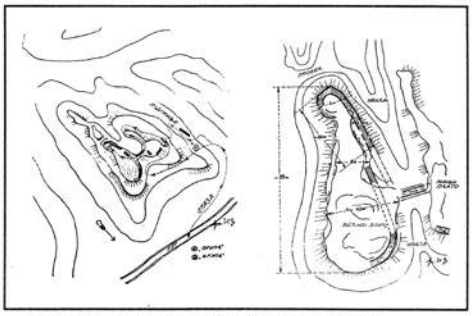

3. Островица. Ситуација и скица основе Великог града (цртеж И. Здравковића).

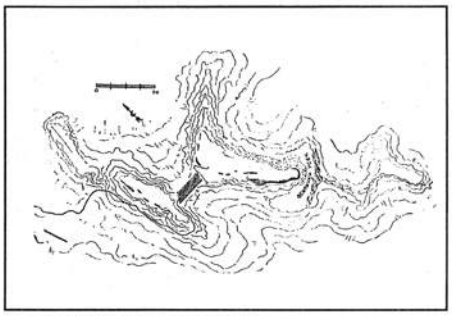

4. Островица. Скица основе тврђаве (цртеж Ђ. Бошковића и сарадника).

5. Островица. Ситуациони план (цртеж арх. Н. Дудића).

Т. I Тврђава Островица, ситуациони планови
Pl. I The Fortress of Ostrovica, situational plans

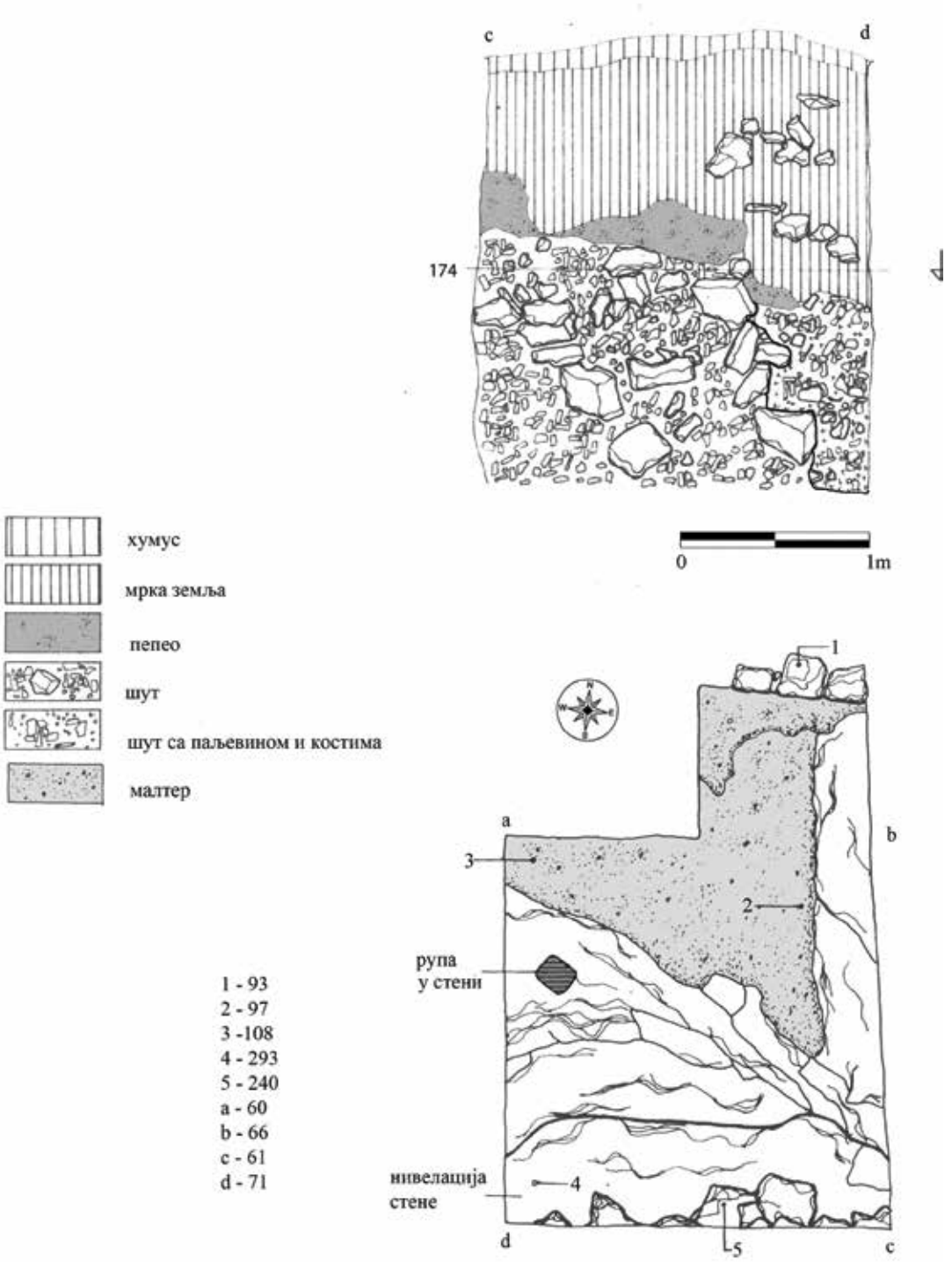

Т. II Сонда 1, основа и јужни профил
Pl. II Trench 1, base and south profile

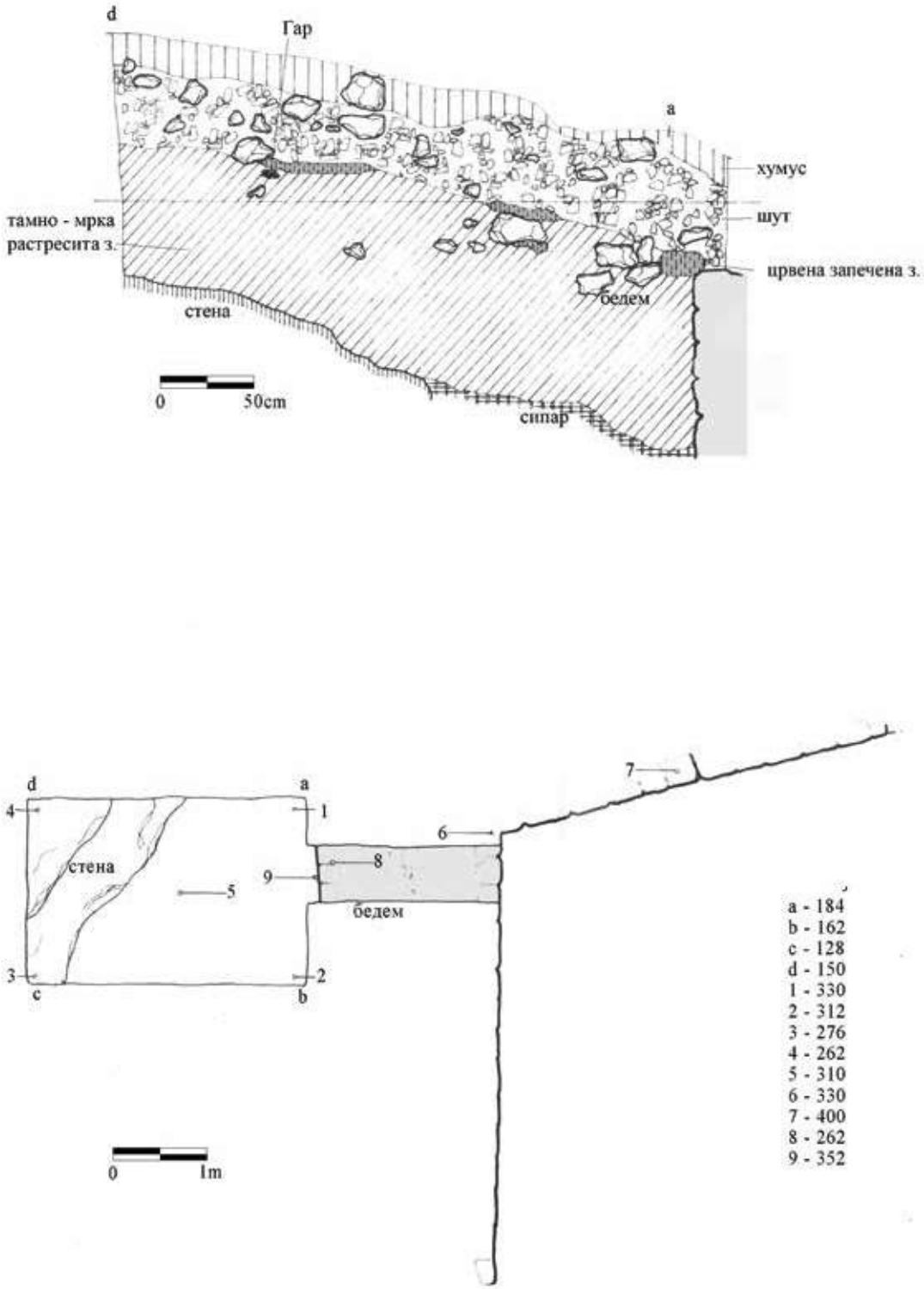

Т. III Сонда 2, основа и профил а–д
Pl. III Trench 2, base and profile а–д

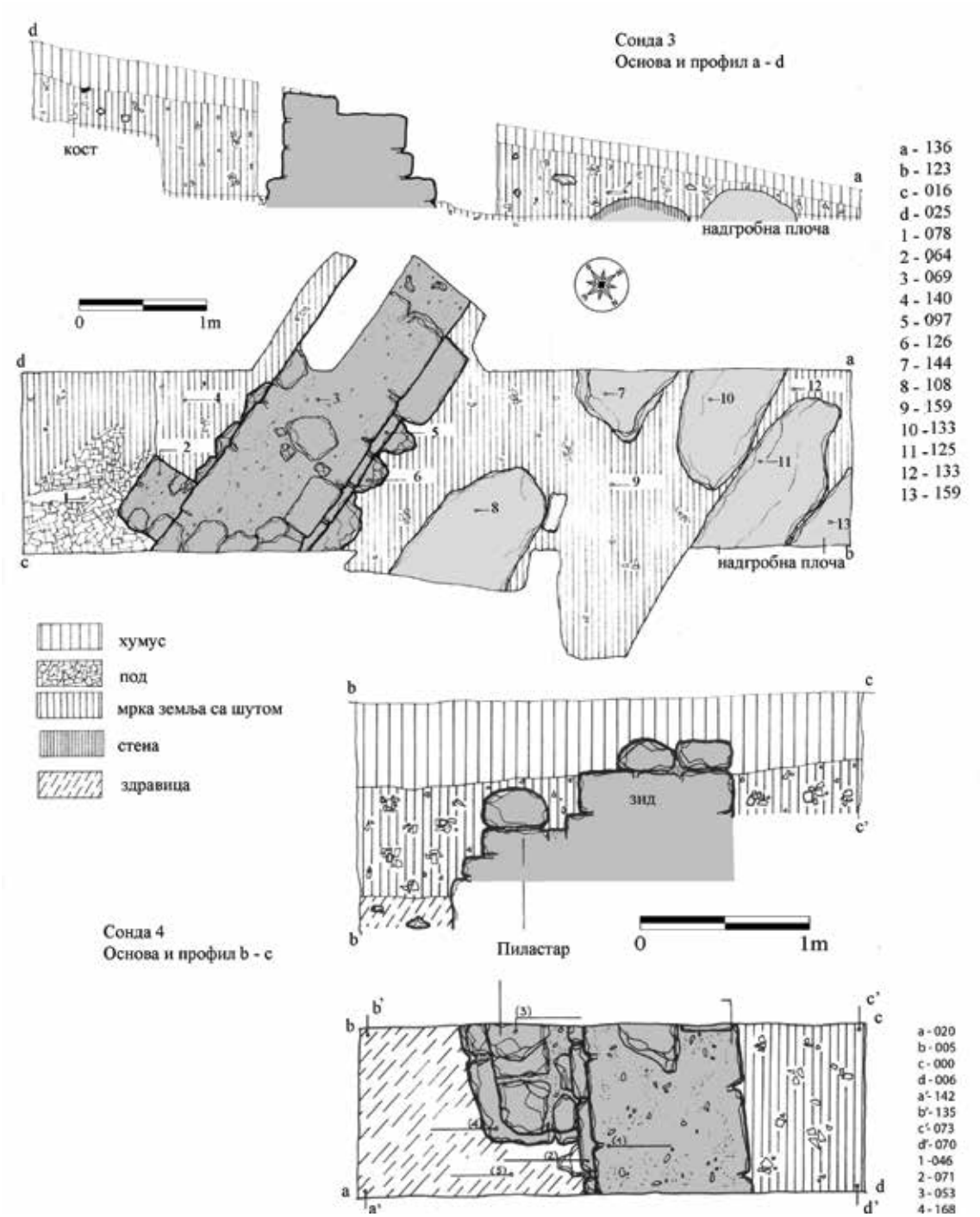

Т. IV Сонда 3 и сонда 4
Pl. IV Trench 3 and trench 4

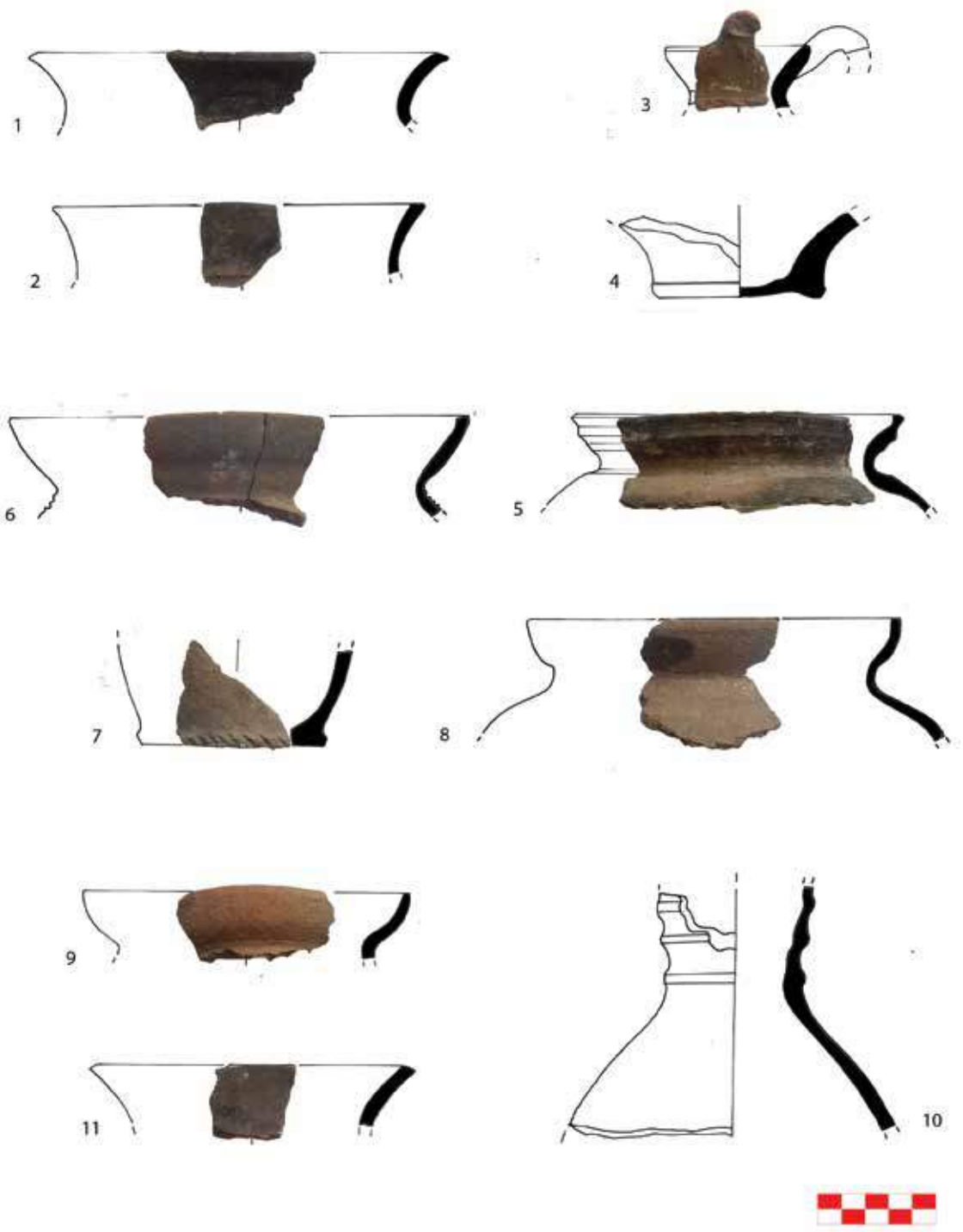

Т. V Сонда 1 (1– 4), сонда 4 (5), ров 1 (6–11) (цртеж: А. Капуран)
Pl. V Trench 1 (1– 4), trench 4(5), ditch 1 (6–11) (drawn by A. Kapuran)

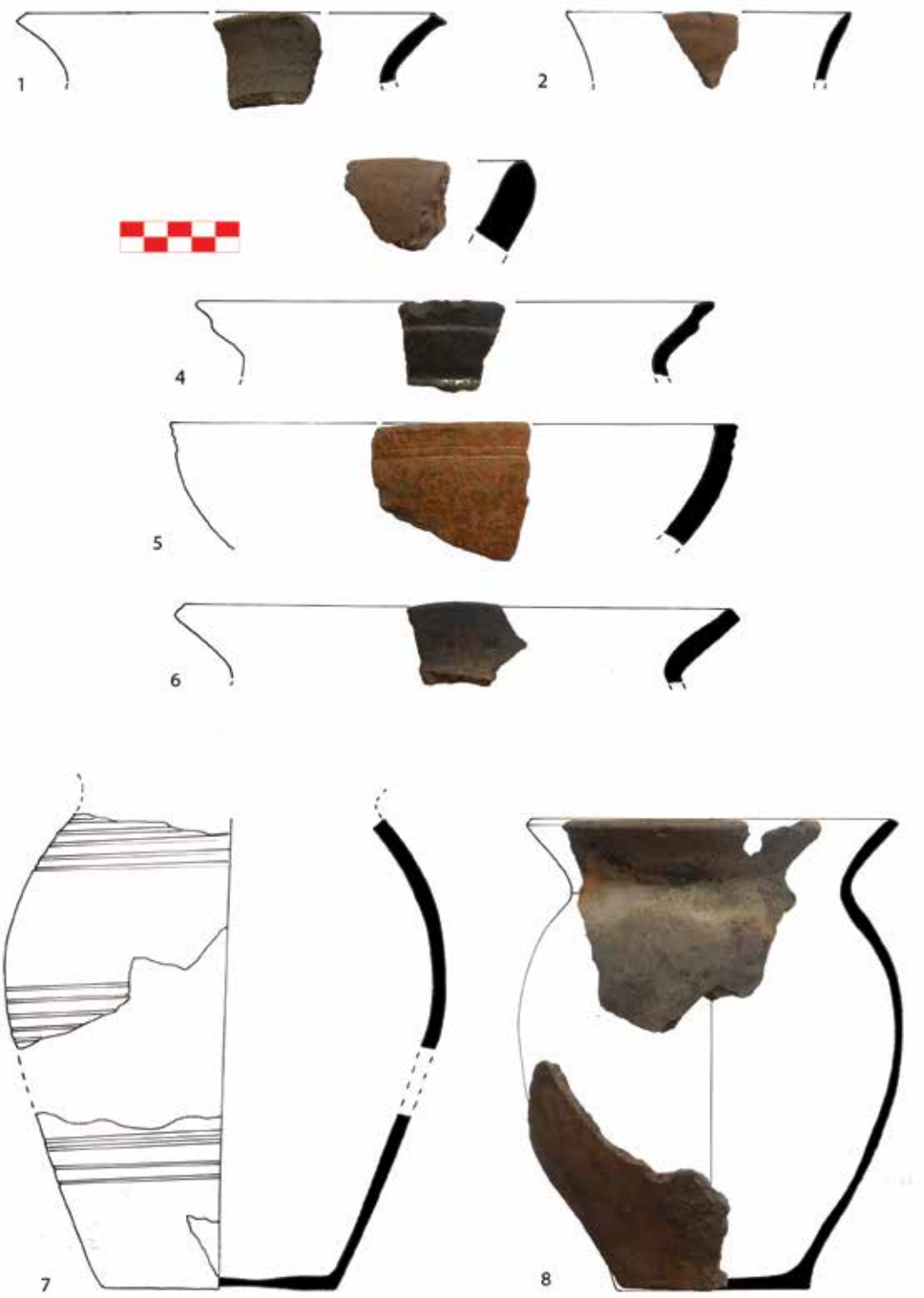

Т. VI Сонда 2 (цртеж: А. Капуран)
Pl. VI Trench 2 (drawn by A. Kapuran)

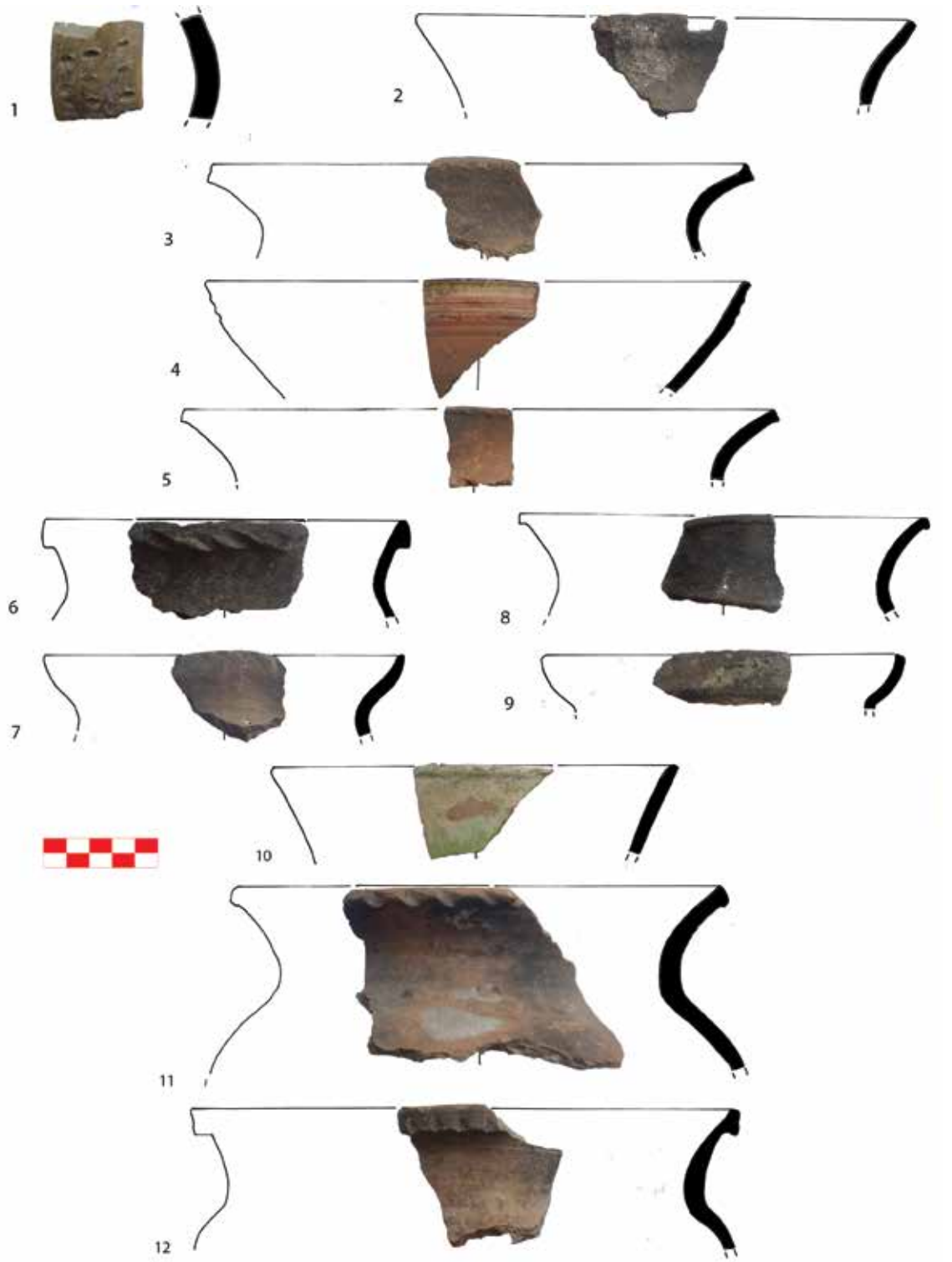

Т. VII Налази уз трасу западног бедема (цртеж: А. Капуран)
Pl. VII Finds along the western ramparts (drawn by A. Kapuran)

Т. VIII Сонда 3 (цртеж: А. Капуран)
Pl. VIII Trench 3 (drawn by A. Kapuran)

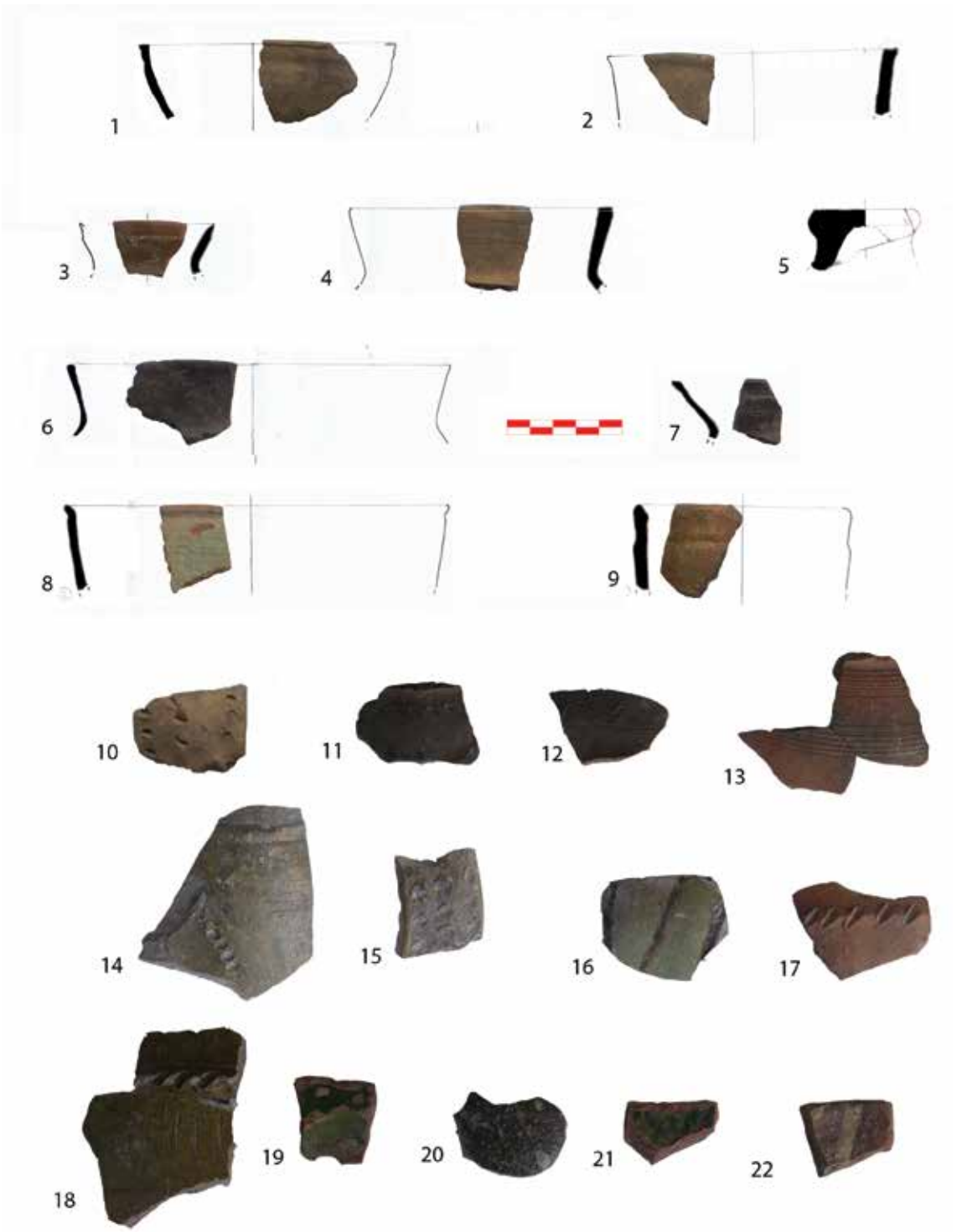

Т. IX Површински налази (1–10), сонда 2 (11–13), налази уз трасу западног бедема (14–15), сонда 3 (16–22) (цртеж: А. Капуран)

Pl. IX Surface finds (1–10), trench 2 (11–13), finds along the western ramparts (14–15), trench 3 (16–22) (drawn by A. Kapuran)

УДК: 904:726.71(497.11)"15/16"
904:726.821"653"(497.11)
902.2(497.11)"2013/2016"

Јована Гордић
Београд

Драган Ћирковић
Чачак

МАНАСТИР ЂУРИНЕ ЋЕЛИЈЕ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА У 2016. ГОДИНИ

***Сажетак**: На локалитету Ђурине ћелије на Руднику 2013. године откривени су остаци заборављеног рудничког манастира. Од 2013. до 2016. године у континуитету су се одвијала археолошка истраживања. У раду се прелиминарно публикују резултати последње кампање спроведене 2016. године. Радови у унутрашњости манастирског конака приведени су крају, а започето је истраживање околног простора. Настављени су радови на простору источно од цркве, где је откривена још једна грађевина.*

***Кључне речи:** Рудник, Ђурине ћелије, манастир, конак, подзиди, некропола.*

На северним падинама планине Рудник (510 м), на месту где се спајају Јасички и Деспића поток, од којих настаје Калуђерски поток, налази се омањи плато окружен стрмим падинама. На том платоу су се још у другој половини 19. века могли видети остаци некадашњих грађевина.[1] Локалитет носи назив Ђурине ћелије и припада атару села Манојловци (општина Топола). Приступ је могућ једино са севера, шумском стазом која води уз Калуђерски поток.

Народно предање о постојању некадашње светиње на овом месту се показало истинитим када су 2013. године, археолошким путем, откривени остаци манастира. Претпоставља се да су на овом месту пронађени остаци једног од два манастира који се у турским пописним књигама помињу крај села Јарменовци.[2] Откривена је мања, једнобродна црква унутар које је сачуван живопис прелиминарно

1 Мишковић 1875, 177 нап. 1.

2 Радичевић, Миливојевић 2013, 91–92.

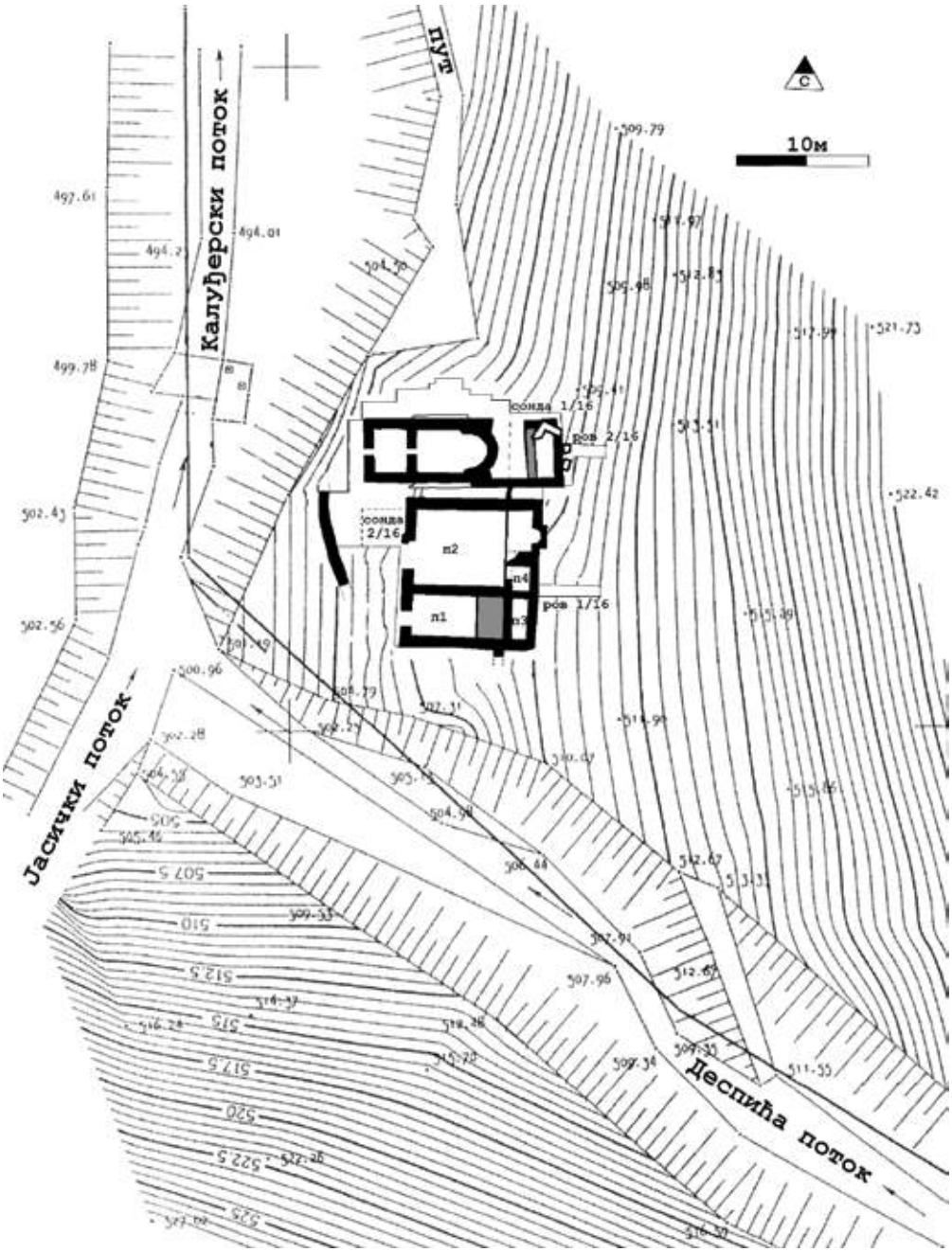

Сл. 1. Ђурине ћелије, ситуациони план
Fig. 1. Djurine ćelije, situation plan

датован у почетак 15. века. Непосредно уз њу са јужне стране налазио се манастирски конак. Западно од конака пронађени су остаци потпорног (оградног) зида који је оивичавао плато према оближњим потоцима. Делимично је истражена и некропола. Најмлађи хоризонт

сахрањивања датован је у 17. век, док је питање хронолошког опредељења старијих гробова остало отворено. У литератури је већ било говора о резултатима до којих се дошло у периоду од 2013. до 2015. године.[3] Овом приликом осврнућемо се на истраживања која су спроведена током лета и јесени 2016. године.[4]

Настављено је са ископавањем унутрашњости конака, тако да је на крају кампање неистражен остао само североисточни угао (сл. 1). С циљем сагледавања стратиграфије и провере евентуалног постојања остатака објеката на простору источно од конака ископан је мањи ров 1/16. Обимнији радови спроведени су источно од цркве, а истражен је и простор између цркве и конака. Започето је и ископавање простора западно од конака, према потпорном/оградном зиду.

Конак је спратна грађевина, димензија 10,25 x 11,25 м, израђена од ломљеног камена уз употребу кречног малтера. У приземљу су се налазиле две просторије (сл. 1), просторије 1 и 2. Од горњег спрата сачуван је једино део који се налази уз источни зид конака. На овом зиду, на 2 м од североисточног угла, откривен је зидани, правоугаони испуст (дим. 1,63 x 0,60 м), унутар кога је уписана мања апсида пречника 1,30 м (сл. 1). Како истраживања овог дела конака нису завршена, можемо само претпостављати да се на том месту налазила пећ, на чије постојање указују и бројни фрагменти зелено глеђосаних пећњака откривени унутар конака и на простору између конака и цркве.

Зидови конака били су ширине око 0,70 м, док је њихова висинска очуваност различита (сл. 2 и 3). Најбоље је очуван северни део западног зида у висини од 2,30 м. Добро је очуван северни зид (2,10 м), као и источни зид приземља (око 2 м), који је имао и функцију потпорног зида, будући да је приземни део конака источном страном укопан у падину. Дуж спољног лица западног зида откривен је немарно израђен сокл (ширине 0,20 м), који је недостајао једино код североисточног угла конака у дужини од 1,90 м. На западном зиду налазили су се и улази у приземне просторије. Јужни улаз (ширине 1,40 м) водио је у

3 Радичевић, Миливојевић 2013, 79–92; Радичевић и др. 2015, 233–235.

4 Ископавања је, као и предходних година, организовао Народни музеј у Аранђеловцу, уз сарадњу са Филозофским факултетом у Београду. Руководилац радова био је доц. др Дејан Радичевић (Одељење за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду), а остатак стручне екипе чинили су: Владан Миливојевић (Народни музеј Аранђеловац), Драган Ћирковић (дипл. археолог) и Јована Ненадовић (дипл. археолог). Помоћ у изради техничке документације пружила је Јелена Марјановић (дипл. археолог). Ископавања су спроведена у две кампање. Прву кампању (19. јул–14. септембар) финансирали су Министарство културе и информисања Републике Србије и Народни музеј у Аранђеловцу, а другу (23. октобар–27. новембар) Општина Топола.

Сл. 2. Конак, поглед са запада
Fig. 2. Dorter, view from the west

просторију 1, у којој су истраживања вршена предходних година.[5] Северни улаз се разликовао од јужног по томе што је био шири (2,20 м) и имао је зидане довратнике, од којих је северни очуван у висини од 0,70 м, док је јужни потпуно урушен. Северни довратник је у виду правоугаоног испуста (дим. 0,40 х 0,60 м) и захвата приближно половину ширине западног зида, а за 0,25 м одступа од зида ка спољa. Озидан је плочастим каменом, уз употребу тесаника сиге. На пролазу је био очуван праг, озидан крупнијим, дужим каменом, док је са обе стране пролаза, у унутрашњем лицу западног зида, сачувано лежиште (дим. 0,28 х 0,20 м) за дрвену греду која је носила врата. Овај улаз је водио у просторију која је заузимала централни и северни део приземља, која је током радова означена као просторија 2 (сл. 1–3).

На унутрашњем лицу северног зида просторије налазиле су се две правоугаоне нише, док су на унутрашњем лицу северног дела западног зида, на различитим висинама, откривена два мања квадратна отвора (дим. 0,13 х 0,13 м) нејасне намене. Већа ниша на северном зиду, димензија 0,42 х 0,40 м и дубине 0,40 м, налазила се ближе северозападном углу. Источно од ње, на нешто већој висини, налазила се друга

5 Радичевић, Миливојевић 2013, 89–90; Радичевић и др. 2015, 243–245.

Сл. 3. Конак, поглед са југоистока
Fig. 3. Dorter, view from the south-east

ниша, димензија 0,22 x 0,30 м, дубине 0,30 м. Мања ниша је, чини се, направљена затварањем мањег прозора. На тај начин формирана је идентична ниша са спољне стране северног зида конака.

На основу димензија просторије 2 (7,20 x 5,82 м), положаја унутар конака и ширине улаза на западном зиду, може се закључити да није служила за становање, већ да је највероватније коришћена као помоћна економска просторија, односно подрум (остава). У тој просторији ископавања су започета 2014. године када је истражен њен југозападни део. Том приликом је уочено да је стратиграфија једног дела просторије нарушена, што су потврдила и каснија ископавања 2016. године. Откривен је већи укоп, неправилног облика, који је захватао централни и део јужне половине просторије. Настао је, највероватније, током савремених прекопавања конака у потрази за благом. Испуну укопа сачињавао је шут помешан са шумским хумусом и изузетно крупним каменом. Ван овог укопа, у централном делу просторије, испод танког слоја шумског хумуса, ископаван је слој тамномрке земље са шутом и крупнијим каменом, просечне дебљине око 0,84 м. У њему су проналажени фрагменти грнчарије која се оквирно може приписати раздобљу 16–17. века, као и бројни метални клинови, различитих облика и димензија. У истом слоју пронађене су и гвоздене машице са очуваним граничником (Т. I/6). Машице овог типа остају у употреби

током веома дугог периода, од 10/11. века па све до савременог доба.[6] На основу изгледа и величине (дуж. 16,3 цм) можемо претпоставити да је примерак из просторије 2 могао бити коришћен за стављање жара у кадионице.

Северно и северозападно од рецентног укопа у централном делу просторије, ближе зидовима, ископаван је слој интензивног шута, дебљине око 1 м. У њему је, поред гвоздених клинова и фрагмената грнчарије, пронађен и један већи предмет од гвожђа, чија је намена остала неодређена (Т. II/1).

Испод слојева који сведоче о урушавању зидова, на целој површини просторије, изузимајући рецентни укоп, простирао се слој светломрке земље прошаране грумењем малтера. Дебљина овог слоја кретала се од 0,45 до 0,65 м, а у њему, за разлику од горњег слоја, није било крупног камена. Уочено је да се на његовим доњим котама јавља велики број кованика. Грнчарија се није разликовала од оне откривене у горњем слоју, а можемо претпоставити да је до његовог формирања дошло након што је конак остао без крова, урушавањем кровних греда и дрвене међуспратне конструкције са преградним зидовима. У овом слоју је пронађен сребрни динар цара Фердинанда II (1619–1637), кован 1636. године (Т. I/3).[7] Недалеко од улаза у просторију пронађен је већи гвоздени кључ (Т. I/5). Ради се о солидно очуваном примерку са једним зубом, дужине око 13 цм, који се састоји од шупљег, цилиндричног тела и елипсоидног рукохвата. Аналогни примерак откривен је у Голубачком граду, а наликује му и кључ откривен у Смедеревској тврђави, као и случајан налаз из околине Пожаревца. Карактеристични су за 16. и 17. век.[8] У истом слоју пронађени су и други метални предмети: алка (Т. I/1), гвоздени клин посебне намене (Т. I/4), сечиво ножа (Т. II/2), кључ или реза (Т. II/3), као и један потков за обућу (Т. II/4). На доњим котама слоја, на самој граници са здравицом, пронађена су два новца. Један је приписан ковању Лудвига II Јагелонца (1516–1526) (Т. I/2),[9] док је други нечитак.

Остаци некадашње поднице очувани су само у североисточном углу просторије. Ту је пронађен већи правоугаони камен са плитким, правоугаоним, удубљењем на горњој површини. Непосредно уз њега откривена је мања компактна површина црвене запечене земље, прошаране зеленкастим прослојцима и малтером. Она наликује остаци-

6 Шпехар 2007, 69–70, сл. 34 и 35, кат. бр. 138 и 139, са старијом литературом.

7 Новац је опредељен према: Huszár 1979, 182, кат. бр. 1205.

8 Цуњак, Јордовић 2002, 83, кат. бр. 27; Цуњак 2001, 55, кат. 326, 327, Т. 52/326, Т. 52/327.

9 Ковница Свидница, година ковања није читка. Новац је опредељен према: Kalowski 1963, 79, kat. 59, a, b.

ма поднице откривене у спратној просторији 4, о чему ће бити говора у даљем тексту. На осталим површинама слој светломрке земље са малтером лежао је или на здравици (у североисточном делу просторије), или над слојем тамномрке земље са интензивном гарежи (у остатку просторије).

Након уклањања слоја тамномрке земље са гарежи, који је прекривао приближно две трећине просторије, установљено је да је терен пре изградње конака био обликован у виду каскада. Ниво здравице у западној половини просторије је на знатно нижој коти од нивоа здравице у источном делу. Каскада је настала усецањем у подлогу (здравицу), а налази се на растојању 2,40 м западно од источног зида просторије 2. Нижи ниво је био испуњен тамномрком земљом са интензивном гарежи, која је очигледно старија од конака. Исти слој је констатован и на другим деловима локалитета, тако да захвата већу и још увек недефинисану површину. У њему није било налаза, па питање његовог датовања остаје отворено. Формиран је над здравицом, а местимично је прелазио у црвену запечену земљу која је, такође, лежала над здравицом. Он је 2014. године откривен и истражен у северозападном делу просторије 1. Тада је уочено да се подвлачи испод зида који раздваја просторију 1 од просторије 2.[10]

У источном делу просторије у здравицу је укопан плићи каналић који се пружа од источног зида просторије ка западу, где је прекинут рецентним укопом. Око овог канала откривено је седам мањих јама, различитих облика и димензија (сл. 4). У њима није било налаза, изузев јаме Е у којој је нађен фрагмент керамичке посуде, светлозелено глеђосане. Уз странице јама А, Г и Е откривено је мање камење које је могло служити за подупирање дрвених дирека. Питање намене ових укопа остало је отворено. Претпоставка је да се ради о траговима дрвене грађевине која је предходила изградњи зиданог конака.

Зидови конака су подигнути над здравицом, готово без темеља, осим у северозападном углу, где су због пада терена и знатно мекше подлоге, солидније утемељени. Темељ северног зида, висине 0,50 м, пружао се од северозападног угла конака ка западу, до поменуте каскаде, у дужини 3,30 м. На унутрашњој страни је за 0,45 м шири од лица зида (сл. 4), док је са спољне стране у равни са њим. На исти начин је утемељен северни део западног зида просторије, који од унутрашњег лица одступа 0,20–0,47 м.

У западној половини и североисточном делу просторије 2, испод нивоа некадашње поднице, откривено је седам гробова, који су нумерисани од бр. 17 до бр. 23 (сл. 4). Укопавани су кроз слој тамномрке земље са гарежи, осим гроба бр. 22, који је откривен у северозапад-

10 Радичевић и др. 2015, 245.

Сл. 4. Просторија 2, са истраженим гробовима, поглед са истока
Fig. 4. Room 2, with researched graves (G17-G23), view from the east

ном углу просторије, где овог слоја није ни било, па је укопан у чисту здравицу. У односу на коту некадашње поднице гробови су се налазили веома плитко, на основу чега можемо закључити да је ниво са кога је вршено сахрањивање био виши од нивоа на који је терен нивелисан приликом изградње конака. Различите дубине гробних рака указују да је првобитни терен био у паду од истока ка западу. Сахрањивање је предходило изградњи конака, о чему сведоче гробови бр. 19 и 21 који су се делимично налазили испод темеља грађевине. Гробови бр. 17, 18, 19 и 21 оријентисани су у правцу југозапад-североисток, док су гробови бр. 20, 22, 23 оријентисани, као и црква, у правцу исток-запад.

Покојници су сахрањивани на леђима, у опруженом положају и са различитим положајима руку, по правилу положеним или прекрштеним на телу. Гробних налаза није било. У појединим гробовима констатоване су једноставне конструкције од камених плоча насатице

постављених уз главу и стопала или делимично око тела покојника. Гроб бр. 20 се разликовао од осталих (сл. 5). У њему су пронађена два скелета одраслих особа, које су по свој прилици сахрањене истовремено. Положај костију је указивао да су положени у раку тако да изгледа као да се држе за руке. Будући да нема елемената за прецизно датовање ове гробне целине, једино можемо рећи да су старији од конака, а млађи од слоја тамномрке земље са интензивном гарежи.

Сл. 5. Гроб бр. 20
Fig. 5. Grave No. 20

Током 2016. године ископавања су спроведена и у просторији 3, која се налазила у југоисточном делу конака (сл. 1 и 6). Димензије просторије износе 3,25 x 1,15 м, али су некада могле бити и нешто веће, јер се на њу на западу надовезује накнадно изграђена подлога од крупног камена и земље вероватно с циљем њеног проширења.[11] Након уклањања слоја сипара који је прекрио целу просторију, дошло се до нивоа црвене, местимично и запечене земље, над којом су се сачували делови малтерне поднице (сл. 6). Са северне стране просторије 3 налазила се просторија 4 (сл. 1), која је истражена ка северу у дужини од 2,60 м, до места на коме су откривени остаци зида (банка?), правца пружања исток-запад. Овај зид није јасно сагледан, јер је преко њега прелазило корење пања због кога није било могуће истражити североисточни угао конака. У овој просторији такође је откривена већа површина црвене, компактне земље прошаране зеленкастим прослојцима, над којом су се спорадично задржали трагови малтерне поднице.

11 Овај подзидани и попуњени простор, настао од источног дела приземне просторије 1, у документацији се до 2016. године водио као посебна просторија 4. Већ је претпостављено да је реч о проширењу просторије 3 (Радичевић и др. 2015, 242), мада је могао имати и другачију намену. У сваком случају, бројем 4 од сада ће бити обележена друга спратна просторија, северно од просторије 3.

Сл. 6. Конак, просторија 3, поглед са истока
Fig. 6. Dorter, room 3, view from the east

Уз источни зид конака отворен је ров 1/16 (дим. 5 х 1 м), дужим странама оријентисан у правцу исток-запад (сл. 1). Источни зид је на овом месту сачуван у висини од 0,80 м. Његов надземни део (висине од 0,30 м) изграђен је од крупнијег камена који је везан малтером, док је темељ озидан немарније, ситнијим каменом. У источном делу рова испод површинског слоја сипара, који је био дебљине око 0,70 м, откривен је ниво компактног сипара, квалитета здравице, на коме су се издвојиле веће површине црвене запечене земље, а на једном месту откривени су фрагменти гореле греде (сл. 7). У западном делу рова истражен је слој растреситог сипара са гарежи и црвеном запеченом земљом, дебљине око 0,50 м, у коме је пронађено неколико фрагмената грнчарије. Испод њега појавио се стерилни, светломрки сипар. Кота на којој се јавља слој растереситог сипара са гарежи и црвеном запеченом земљом подудара се са котом на којој почиње темељ источног зида конака. Стиче се утисак да је зид укопан у овај слој.

Западно од конака, на већој површини (дим. 10,5 х 4 м), уклоњен је шут. Ближе грађевини био је интензивнији, дебљине до 1,5 м, док се ка потпорном (оградном) зиду тањио и мешао са шумским хумусом. У њему су проналажени метални клинови, крупније камење и понеки фрагмент грнчарије. Испод шута је у северном делу овог простора, у оквиру сонде 2/16, димензија 3,50 х 3,40 м (сл. 1 и 8), ископавана тамномрка земља прошарана грумењем малтера. Слој је био просечне дебљине око 0,30 м и у њему је нађен већи број керамичких фрагме-

ната, чини се највише од зелено глеђосаних пећњака.

Тамномрка земља са малтером налегла је на сипар, прекривши притом и надгробне плоче (сл. 8) које наликују надгробницима раније откривеним северно од цркве.[12] Уклањањем слоја сипара у дебљини надгробних плоча, у коме није било налаза, стигло се такође до сипара, али нешто растреситијег и светлијег. Истраживања су на овом нивоу заустављена, осим на мањој површини уз источну ивицу најјужније надгробне плоче, где је уместо сипара ископавана тамномрка земља са гарежи, која је чинила испуну гробне раке гроба бр. 16. Реч је о гробу старијег хоризонта сахрана, оријентације југозапад-североисток, без покретних налаза, коме припадају и поједини гробови у унутрашњости конака. Западни део гроба је пресечен касније укопаним гробом који обележава поменута надгробна плоча, тако да су у гробу бр. 16 *in situ* остале само кости доњих ектремитета, које леже на здравици. У односу на коту надгробних плоча, овај гроб је био веома плитак, што је последица поменуте денивелације терена у прошлости. Истраживања унутар сонде 2/16, као и на преосталом простору између конака и оградног зида, нису завршена и чекају наставак у наредној кампањи.

Сл. 7. Ров 1/16, поглед са истока
Fig. 7. Trench 1/16, view from the east

Циљ истраживања 2016. године био је и да се заврши ископавање простора између конака и цркве. Године 2015. радови су заустављени на нивоу светле компактне земље (набијени сипар). Тада је откривен зид правца пружања исток-запад, за који се сматрало да је старији од цркве.[13] Наставком радова установљено је да није реч о старијем зиду, већ о соклу висине 0,40 м, ширине 0,35 м, који по својим карактеристикама у потпуности наликује северном соклу цркве. Сокл је пратио спољно лице јужног зида све до рамена апсиде, где се делимично преклапа са делом јужног подзида платоа источно од цркве, о коме ће бити више речи у даљем тексту (сл. 1). Јужни темељ цркве је откривен скоро у читавој својој дужини. Био је укопан у здравицу до дубине 0,85–0,90 м, а зидан је на исти начин као и северни темељ цркве.[14]

12 Радичевић и др. 2015, 248 сл. 10.
13 Радичевић и др. 2015, 246–247 сл. 9.
14 Радичевић и др. 2015, 247.

Сл. 8. Надгробне плоче откривене западно од конака
Fig. 8. Tombstones discovered west of the dorter

На западној страни простора између цркве и конака постављен је камени праг, док су на истоку откривени остаци подзида правца пружања север-југ, који је са источне стране био прислоњен уз засечену падину. Имао је функцију потпорног зида, а чини се и да је искоришћен за затварање овог пролаза (сл. 1). На тај начин формирана је уска, дугачка просторија, нејасне намене. Овој просторији је припадала и раније поменута ниша, на спољашњој страни северног зида конака.[15]

Унутар пролаза, испод слоја набијеног сипара откривена су два гроба (бр. 24 и 25). Оба гроба су била укопана у здравицу, на дубини од 0,60–0,70 м, мерено од нивоа сокла. Налаза у гробовима није било, а оријентацијом су пратили цркву. Гроб бр. 24 делимично је залазио у западни профил ископа, под поменути праг. Истражен је само његов источни део, у коме су откривене кости ногу, карличне кости и део руку. Око тела покојника било је постављено крупније камење. У ис-

15 Приликом детаљног прегледа зидова, у овом пролазу, уочено је неколико тешко видљивих натписа и цртежа, урезаних оштрим предметом на камену. Један је откривен на јужном апсидалном ојачању, а два на северном зиду конака. Ван овог простора, на спољном лицу западног зида конака, такође је уочено неколико урезаних звезда.

пуни гроба и око скелета наилазило се на фрагменте живописа, док су се испод костију задржали крупнији комади дрвета од сандука или од даске на коју је покојник био положен. Источно од њега откривен је гроб бр. 25, са остацима покојника који је био положен на леђа, са рукама прекрштеним на стомаку. Око скелета било је постављено ситније камење, а преко његовог горњег дела крупније, плочасто камење. Оба гроба су била старија од градње конака и вероватно припадају истом хоризонту сахрањивања као и гробови откривени унутар њега.

Значајан део радова 2016. године обављен је источно од цркве, у оквиру већег ископа, дужине 8,50 м и ширине 7,50 м (сл. 1).[16] На овом простору утврђено је да је конфигурација првобитног терена измењена тако што је у источну падину усечен плато скоро квадратног облика, поплочан ситним каменом, подзидан са јужне, северне и источне стране. Источни подзид и део јужног подзида сачувани су у висини од 1,10 м, док се северни подзид сачувао у виду једног реда камена. Израђени су од крупнијег камена везаног блатом, ширине од 0,70 до 0,75 м. Источни подзид, прислоњен уз засечену стену, налазио се 4,85 м источно од цркве. Северни и јужни подзиди постављени су управно на стену. Између њих је измерено растојање од 4,75 м. Правац пружања им се подударао са линијом северног и јужног сокла цркве. Јужни подзид пружао се до самог јужног сокла, док је северни испраћен у дужини од 2,90 м. Над плочником је формиран слој светломрке земље дебљине око 0,15 м, који је био прошаран црвеном запеченом и жутом глиновитом земљом, са прослојцима гарежи. У слоју је нађено неколико фрагмета атипичне грнчарије, што је, нажалост, недовољно за његово прецизно датовање.

Потпорни зидови источно од цркве су у некој каснијој фази искоришћени за градњу грађевине, која је означена као објекат 1 (сл. 1 и 9). Питање намене овог објекта за сада остаје отворено. Налазио се 2,45 м источно од цркве, четвороугаоне је основе, спољних димензија 5,80 х 3 м. Између северног и јужног подзида подигнут је зид од камена везаног блатом, који је имао само западно лице. Сачуван је у различитој висини, од само једног реда камена до највеће очуваности од 0,90 м.

До када је овај објекат био у функцији још увек није поуздано установљено. Наслојавање сипара са падине источно од цркве сведочи о прекиду и обнови живота. Ради се о слоју наноса у ком није било налаза, а који се наслојио преко остатака објекта 1 и слоја формираног над плочником. Његова дебљина кретала се од 0,15 м на западу до 1 м на истоку. Након неког времена, изглед простора источно од цркве знатно је измењен. Над остацима северног дела западног зида

16 Ископ је формиран тако што је сонди 1/16 прикључен ров 2/16, а затим је повезан са старом сондом 5 из 2014. године.

Сл. 9. Простор источно од цркве, објекат 1, поглед са севера
Fig. 9. Area east of the church, building No.1, view from the north

објекта 1 подигнут је нови подзид, који се од западног зида објекта 1 пружао ка североистоку, да би на 2,30 м скренуо под правим углом ка југоистоку (сл. 1 и 9). Сачуван је у знатно лошијем стању у односу на предходно описане зидове. Слој старијег сипара између подзида и цркве није уклоњен, већ је нивелисан. Са тог нивоа вршено је и сахрањивање, на шта указује гроб бр. 8, откривен у северозападном делу ископа. Овај гроб припада истом временском хоризонту као и млађи гробови откривени северно од цркве. Његовим укопавањем оштећени су старији слојеви, плочник, као и северни подзид поплочања. Западни део гроба бр. 8 истражен је 2015. године, када је у гробној испуни пронађен фалсификат турске акче израђен за време султана Ибрахима (1640–1648).[17]

Над слојем доњег сипара формиран је слој светломрке земље са грумењем гарежи и малтера, просечне дебљине око 0,15 м. Из овог слоја потиче приличан број фрагмената посуда, међу којим се по бројности издвајају делови црепуља. Поред уломака трпезне и кухињске керамике, прикупљено је и неколико фрагмената италијанске мајолике, на основу које се и остали материјал оквирно може датовати у 16–17. век.

17 Радичевић и др. 2015, 247 са нап. 10.

Остатке млађег подзида и слој светломрке земље прекривао је слој компактног, жутог сипара, дебљине око 0,47 м, у коме није пронађен археолошки материјал. Преко овог слоја налегао је још један стерилан слој сипара, кога је ближе цркви смењивао интензиван шут. Преко шута и горњег сипара формиран је танак слој шумског хумуса.

* * *

Црква на Ђуриним ћелијама је подигнута у средњем веку, о чему још увек најречитије сведоче остаци живописа који је прелиминарно датован у почетак 15. века. Знамо да је служила и током 17. века, на шта указује новчић пронађен над подницом у наосу.[18] Проналазак фрагмената фресака у гробу бр. 24 указује на могућност да је црква једном страдала и пре него што је локалитет трајно напуштен. Како су поред цркве пронађена још два објекта, као и оградни/потпорни зид, нема сумње да су на Ђуриним ћелијама откривени остаци манастира. Међутим, остаје непознато када је манастир основан. Да је постојао у 16. веку донекле указују турски дефтери.[19] Јасно је и да је једно извесно време био напуштен, на шта указује слој доњег сипара откривен источно од цркве. Обновљен је крајем 16. или почетком 17. века и служио је до пред сам крај 17. столећа. Овом временском хоризонту припада конак, као и потпорни зид подигнут над остацима некадашњег објекта 1. Током 17. века простор северно од цркве коришћен је за сахрањивање. На то указују покретни налази пронађени у гробовима, као и натпис откривен на надгробној плочи гроба бр. 6, који сведочи о сахрани спахије Јована, 4. октобра 1633. године.[20] Бројни фрагменти грнчарије откривени источно од цркве у слоју светломрке земље са грумењем гарежи и малтера сведоче о активном животу на локалитету током 16. и 17. века. Занимљиво је да су пронађени и фрагменти импортоване керамике (мајолика, фајанс), који указују да је манастир био повезан са окружењем. На два сата хода налази се манастир Благовештење, а још ближи је манастир Никоље. У близини се налазе и манастири Вољавча и Петковица, а историјски извори, топонимија, случајни налази, као и све новија археолошка истраживања указују да је број светилишта на северним падинама Рудника у прошлости био далеко већи. Истраживања на Ђуриним ћелијама нису завршена, па многа питања и даље остају отворена.

18 Радичевић и др. 2015, 239 нап. 3.

19 У турским пописним књигама крај села Јарменовци уписана су два манастира. Један је био посвећен Св. Николи, а други Св. Арханђелу (Аличић 1984, 349, 391; Аличић 1985, II–250, III–40, 260).

20 Радичевић и др. 2015, 250–251; Радичевић, Миливојевић 2016, 35–41.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Аличић 1984 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI века*, књ. I, Чачак 1984.
Аличић 1985 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI века*, књ. II–III, Чачак 1985.
Kałowski 1963 – T. Kałowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Krakow 1963.
Мишковић 1875 – Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник Српског ученог друштва XLI (1875) 104–282.
Радичевић и др. 2015 – Д. Радичевић, В. Миливојевић, Д. Црнчевић, *Ђурине ћелије на Руднику: прелиминарни резултати археолошких истраживања у 2014. и 2015. години*, Гласник Српског археолошког друштва 31 (2015) 233–255.
Радичевић, Миливојевић 2013 – Д. Радичевић, В. Миливојевић, *Ђурине ћелије у Манојловцима – прелиминарни резултати археолошких истраживања 2013. године*, Шумадијски записи VII (2013) 79–94.
Радичевић, Миливојевић 2016 – Д. Радичевић, В. Миливојевић, *Надгробни споменик Јована спахије са локалитета Ђурине ћелије на Руднику*, Натписи и записи 2 (2016), 35–41.
Huszár 1979 – L Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München – Battenberg 1979.
Цуњак 2001 – М. Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево 2001.
Цуњак, Јордовић 2002 – М. Цуњак, Ч. Јордовић, *Средњовековни град Голубац*, Смедерево 2002.
Шпехар 2007 – П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве: од антике до краја 18. века*, Београд 2007.

Jovana Gordić
Belgrade

Dragan Ćirković
Čačak

THE MONASTERY OF ĐURINE ĆELIJE: PRELIMINARY RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF 2016

– Summary –

On the north slopes of mt. Rudnik, on the site called Đurine ćelije, continuous archaeological excavations took place in the period between 2013 and 2016. A small, one-nave church was discovered with partially preserved fresco painting preliminary dated to the beginning of the 15th century. Remains of the dorter, segments of a walled fence, and parts of a necropolis were also excavated. It is assumed that these remains can be ascribed to one of the two

monasteries mentioned in the vicinity of Jarmenovci village in the 16th century Ottoman defters.

During the last archaeological campaign, the digging was continued in the remains of the dorter, as in its immediate vicinity. On the inside, room no.2 and floor rooms no.3 and no.4 were excavated. Based on its dimensions (7.20 x 5.82 m), position, and the width of its entrance, it can be assumed that room no.2 was used as a cellar. It was noticed that the stratigraphy in this room was partially disturbed by recent illegal excavations. A number of artifacts found in layers of destruction all date from the 16th and 17th century. Beneath this layer and the original ground level, seven graves were found. Grave no.20 (Fig. 5) contained skeletons of two grownup persons buried at the same time. Although hand bones were missing, the positioning of the arm bones suggests that the late couple was placed in their grave as if holding each other's hands. None of the graves contained any artifacts and so the question of dating of their inhumation remains open. It can only be said that it took place before the construction of the dorter.

The excavations carried out in 2016 discovered two graves, no.24 and no.25 in the explored space between the dorter and the church. The earlier assumption that the church was constructed on the remains of an older building was rejected at this time. What was thought to be remains of an older stone wall was found to be a foundation with an offset, similar to the one discovered on the opposite, north side of the building. Somewhat broader area was excavated to the east of the church where a paved plateau framed by gravity walls was unearthed, presumably dated to the same time when the church was founded. The gravity walls were secondarily used as a part of rectangular-base building (5.80 x 3 m) (Fig. 9) whose purpose remains unknown. The site was abandoned at one time only to be settled again by the end of the 16th or the beginning of the 17th century. At that time, the dorter was built, and over the remains of the building no.1, a new gravity wall was raised. Inhumations belonging to the youngest horizon, placed north of the church, also belong to this period. The monastery was permanently abandoned by the end of the 17th century.

The excavations at the site of Đurine ćelije are yet to be completed, and many questions are waiting to be answered.

Key words: Rudnik, Đurine ćelije, monastery, dorter, gravity walls, necropolis.

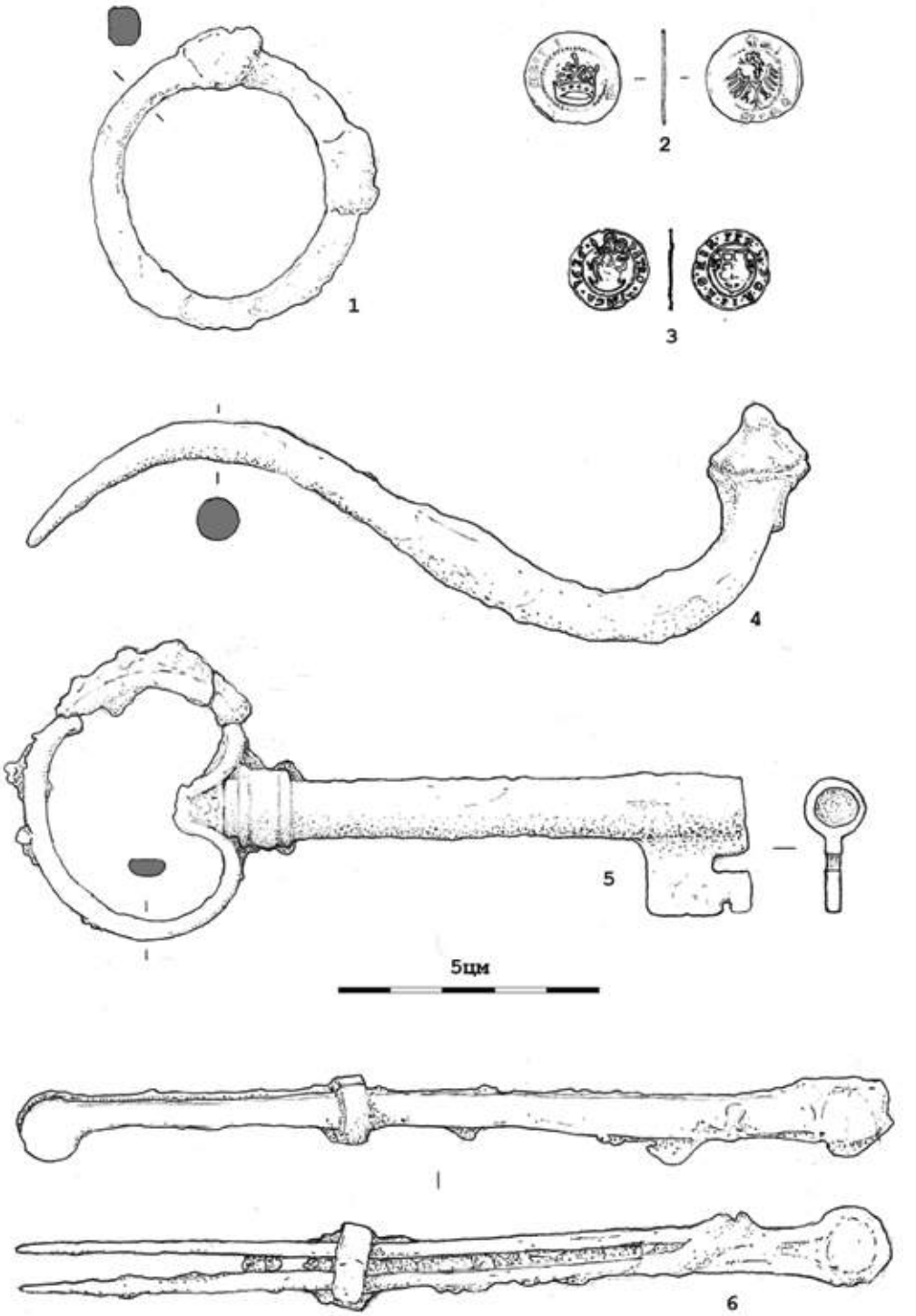

Т. I Конак, покретни налази (цртеж: Д. Ћирковић)
Pl. I Finds from the dorter (drawn by D. Ćirković)

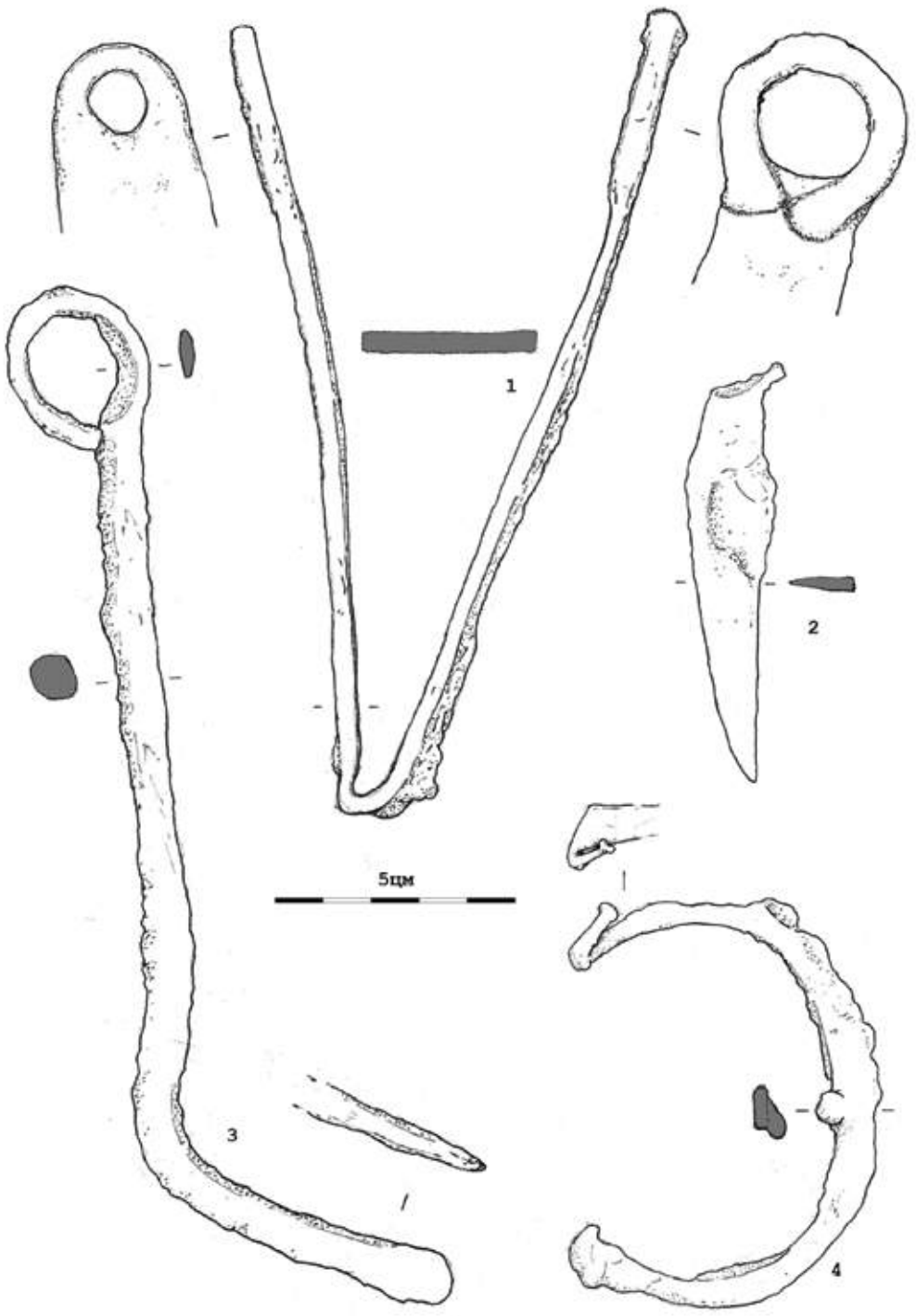

Т. II Конак, покретни налази (цртеж: Д. Ћирковић)
Pl. II Finds from the dorter (drawn by D. Ćirković)

УДК: 902.2(497.11)"2012/2015"
904:726.821"653"(497.11)

Марија Каличанин Крстић
Завод за заштиту споменика културе
Крагујевац

Бојана Шаренац
Завод за заштиту споменика културе
Крагујевац

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У КАМЕНИЦИ ОД 2012. ДО 2015. ГОДИНЕ

***Сажетак**: Током археолошких ископавања, која су уз прекиде трајала од 2012. до 2015. године, тим Завода за заштиту споменика културе Крагујевац је у селу Каменици, на обронцима Рудника, истражио три локалитета: Црквину, Јовање и некрополу у центру Каменице. У раду су дати основни подаци о локалитетима и прелиминарни резултати истраживања, појединачно по локалитетима и редоследом којим су истраживани. Сви налази су датовани у средњовековни и позносредњовековни период, када је живот на овом простору био изузетно активан. Изложени резултати представљају део шире слике средњовековног Рудника.*

***Кључне речи**: село Каменица, археолошка истраживања, средњи век, локалитети Црквина и Јовање, некропола у центру Каменице.*

Село Каменица налази се између Крагујевца и Горњег Милановца, на обронцима планине Рудник. Место се први пут помиње у изворима 15. века,[1] а бројни топоними и народна предања, као и резултати досадашњих археолошких истраживања указују на активно насељавање овог простора током средњег века. Приликом археолошких ископавања, која су, уз прекиде, трајала од 2012. до 2015. године, стручни тим Завода за заштиту споменика културе Крагујевац је на подручју села истраживао три локалитета (сл. 1).[2] Први је истраживан лока-

1 Новаковић 2005, 335.

2 Археолошка ископавања је обавила екипа Завода за заштиту споменика културе Крагујевац, под руководством археолога Марије Каличанин Крстић. Истраживања су вршена на иницијативу Миомира Пљакића, власника предузећа Флорес д.о.о. из Крагујевца, који их је највећим делом и финансирао. Део радова на локалитету Црквина 2014. године финансирало је Министарство културе и информисања Републике Србије.

литет Црквина, који се налази поред Каменичке реке, 3 км узводно од центра села. Након завршене прве фазе истраживања локалитета Црквине, исте, 2013. године ископаван је локалите Јовање, позиционiран недалеко од центра Каменице, а последња је, 2015. године, такође у центру села, истраживана некропола која је делом оштећена пробијањем локалног пута преме селу Рамаћи.

Сл. 1. Карта археолошких локалитета на простору Каменице
Fig. 1. Map of archaeological sites in Kamenica area

Овим истраживањима потврђено је интензивно насељавање овог простора у позносредњовековном раздобљу. Археолошки налази потврђују активан живот у раздобљу од 14. до 17. века, што се непосредно може довести у везу са активностима у рудничком окружењу, где и Каменица представља један од центара за прераду руде, концентрисаних око великог централног насеља Рудник.

Локалитет Црквина

Локалитет Црквина се уздиже поред извора Дикован, 3 км узводно од центра Каменице. Недалеко од њега, поред реке је половином прошлог века пронађен надгробни споменик са натписом из 15. века, који се чува у Народном музеју у Крагујевцу.[3] Локално становништво је сачувало сећање о постојању цркве на овом месту, па у складу са

3 Петровић 1956, 253.

тим овај простор није обрађиван приликом култувације околних парцела (сл. 2). Како на терену није било видљивих трагова зидова, једина индиција о постојања цркве, поред народног предања, била је конфигурација терена са заравњеним платоом који се истицао на релативно стрмој падини и камен са бројним комадима сиге обрушен низ његову јужну страну. На овом простору су у октобру 2012. године започели радови, а затим су уз прекиде настављени 2013. и 2014. године, када су осим платоа проширени и на остале делове локалитета.

Сл. 2. Локалитет Црквина пре археолошких ископавања
Fig. 2. Crkvina site before archaeological excavations

Непосредно испод површинског слоја светломрке земље без камена и археолошког материјала, и танког слоја шута који се појавио на 20 цм дубине, откривен је зид северне апсиде, а затим и остали делови северног зида, североисточни и северозападни углови цркве и део источне апсиде. Већ током ових, почетних радова, ван цркве је примећена знатно већа количина шута у северном делу истражене површине, који се смањује према југу, односно улазу у цркву. Наставком истраживања 2013. године ова појава је документована и у јужном делу, где је у средишњем делу објекта количина шута приметно мања него уз зидове и на простору ван цркве, те је закључено да је након рушења цркве из њене унутрашњости делимично уклоњен шут који је избациван ван ње, а уједно је дошло и до рашчишћавања простора испред улаза, како би се омогућио улазак и у тако порушену цркву.

Даљим истраживањима 2013. и 2014 године откривени су и остали делови цркве (сл. 3). Простор око ње је у западном, северном и јужном делу ископан до првобитне коте порте. Истражени су гробови у наосу, на платоу око цркве, као и на јужној и северној падини. Ископавањи-

Сл. 3. Локалитет Црквина, остаци цркве
Fig. 3. Crkvina site, church remains

ма на падинама око цркве и у источном делу платоа није потврђено постојање других, пратећих објеката који би указивали на постојање манастирског комплекса на овом простору.

Црква

Црква је у облику триконхоса, спољних димензија 10,60 x 10,60 м, са улазом на западном зиду (сл. 4). Зидана је у једној фази од неједнако обрађеног камена, у кречном малтеру. На спољашњим и унутрашњим зидовима су делимично очуване малтерне површине без трагова боје која би указала на фрескописање. Очувана висина зидова је од 2,10 м у источном делу до 0,70 м у југоисточном углу. Дебљина јужног зида је већа од осталих зидова цркве за 0,40 м, што је вероватно условљено конфигурацијом терена, односно потребом да се због падине осигура боља носивост овог дела грађевине. Зидови северне и јужне апсиде својим испустима у западном делу наоса формирају два пиластра, јужни и северни, чије су димензије 0,80 x 0,70 м. На улазу у цркву очуван је камени праг са кружним удубљењима за носећу конструкцију врата. Растојање између удубљења износи 0,80 м, а појединачне димензије отвора су 5 цм.

Олтар је од наоса био одвојен каменом преградом на којој нису постојале јужне двери. На зидовима олтарског простора налазиле су

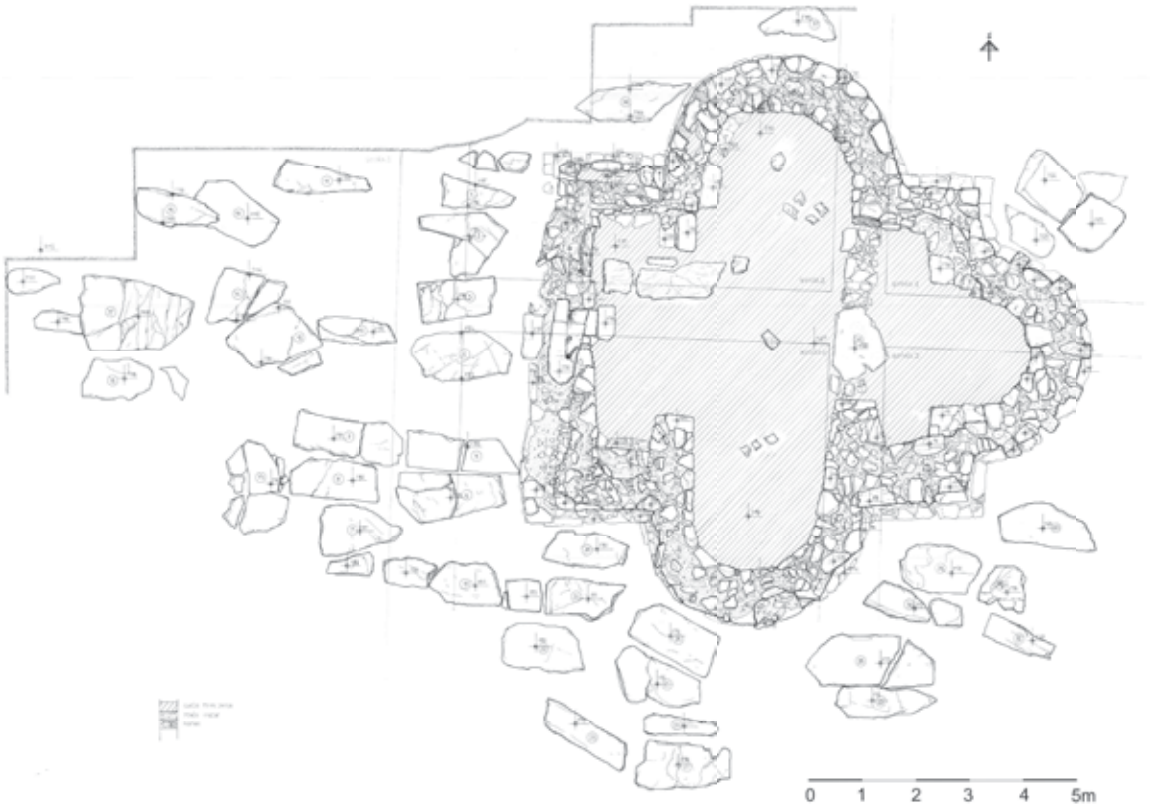

Сл. 4. Локалитет Црквина, основа цркве
Fig. 4. Crkvina site, base of the church

се две нише, једна у централном делу апсиде, која није у целости сачувана, и друга у јужном зиду на простору ђаконикона, у којој су откривени трагови малтера и угљенисаног дрвета.

На готово целој површини цркве констатован је танак слој гарежи, чија је концентрација мања на простору јужне апсиде него у северном делу. Ови трагови гарежи са пода, уз велику количину пепела и гарежи испред западног улаза, где су највероватније пала и изгорела дрвена врата, указују на то да је црква била паљена у неком периоду.

Са спољашње стране цркве налази се сокл висине од 0,20 до 0,50 м, ширине 0,20 м уз зидове апсида, до 0,30 м уз остале зидова. На зиду источне апсиде су очуване и имитације лезена, које леже на соклу и имају искључиво декоративну функцију. Има их укупно седам, ширине 25 цм и дебљине од 25 до 15 цм. Рађене су од сиге уз коришћење мањих камених плоча на спојевима. Распоређене су дуж целог спољашњег зида апсиде, неједнаког међусобног растојања, од 0,60 до 0,40 м (сл. 5).

Сл. 5. Локалитет Црквина, простор источно од цркве
Fig. 5. Crkvina site, area east of the church

Плато око цркве

На првобитном нивоу порте око цркве откривене су надгробне плоче, сумарно обрађене, различитог, најчешће издуженог облика (сл. 3 и 4). У источном делу локалитета откривени су надгробници украшени урезаним крстом. Стилске карактеристике ових украса су различите, као и облик самих плоча, те се не може говорити о неком посебном типу надгробника и украшавања. Поред плоча, источно од цркве су откривени и плочасти усадници, мањих димензија и без украса.

Источно од цркве је након њеног урушавања и затрпавања платоа који је постојао око ње формиран насип од шута, чија висина у северном делу износи и до 2 м. На овом простору су, на растојању од 2,80 м источно од централне апсиде, откривени остаци отвореног огњишта у виду конструкције од запечене земље ограђене каменом. Огњиште је формирано на 0,30 м вишој коти у односу на ниво првобитне порте, преко слоја шута и надгробних плоча (сл. 5). У њему су откривени бројни фрагменти керамичких посуда.

Сахрањивање

Током две године истраживања око цркве и у њеној унутрашњости укупно је истражен 71 гроб – 2013. године откривено је 37 гробова у

цркви, северно, североисточно, југоисточно и југозападно од ње,[4] а 2014. године 34 гроба на платоу источно од цркве и на јужној падини.[5] Није било гробова који су залазили под темеље цркве.

Највећи је број скелета одраслих индивидуа, док дечијих скелета има 8, од којих ниједан није откривен у цркви, нити непосредно уз зидове. Најчешћа оријентација гробова је у правцу запад-исток, уз повремена мања одступања у правцу северозапада или југозапада, док је код скелета откривених североисточно од цркве оријентација у правцу северозапад-југоисток потпуна.

Доминантан је испружен положај на леђима, руке су у највећем броју случајева положене на стомаку, у нешто мањем броју су на грудима или на карлици, док је у једном случају, у цркви, северно од улаза, десна рука опружена поред тела а лева је на карлици. Поред скелета различитог степена очуваности откривених *in situ*, око цркве има и секундарно положених костију које су померене накнадним укопавањем и најчешће растурене око млађих гробова.

За простор источно од цркве је карактеристично сахрањивање у више хоризоната, а скелети се појављују и на самој површини првобитне коте терена, што није случај на осталом простору око цркве. Евидентно је да је сахрањивање на овом простору настављено и након рушења богомоље, тако да је хоризонт сахрањивања млађих гробова, који су укопавани у нанос источно од ње, знатно виши од коте првобитних сахрана око цркве, па се међусобно разликују и до 1,20 м висине.

Надгробни споменик са натписом

Приликом радова на изградњи потпорног зида почетком маја 2017. године, североисточно од цркве откривен је камени надгробни споменик са натписом (сл. 6). Од североисточног угла цркве био је удаљен 5,27 м, а од зида централне апсиде 3,70 м. Секундарно је положен у правцу југозапад-североисток. Његове димензије су 1,60 x 0,50 м, дебљина 0,19 м. Према горњој страни надгробник се сужава. У средишњем делу су секундарно пробушене две рупе на међусобном растојању од 0,83 м. Пречник једне од њих је 8 цм, а друге 5 цм.

Споменик је, на страни супротној од натписа, у великој мери оштећен клесањем како би се прилагодио грађевинским потребама и секундарно је био уграђен у цркву. Оштећење је дубине 0,60 м, димензија 1,14 (0,95) x 0,30 м. На основу облика оштећења, рупа пробијених

4 У цркви је откривено 8 скелета, југозападно од ње 15, југоисточно 2, североисточно 3 и на падини северно од цркве 9 гробова.

5 На платоу источно од цркве истражено је 30 гробова, док су на јужној падини истражена 4 гроба.

Сл. 6. Локалитет Црквина, надгробник откривен 2017. године северно од цркве
Fig. 6. Crkvina site, gravestone uncovered in 2017 north of the church

кроз њега и очуваних остатака улаза у цркву, претпоставља се да је споменик у функцији надвратника секундарно употребљен приликом изградње цркве.

Главни натпис чини 15 редова текста који се на основу начина писања, облика слова и помена цара Уроша и кнеза Лазара на њему датује у време око 1370. године. Изнад централног натписа, на бочној и на задњој страни накнадно су уклесана још три натписа од којих најмлађи потиче из 15. века, односно времена када је споменик већ био оштећен.[6]

Покретни археолошки материјал

Током археолошких ископавања овог локалитета пронађен је велики број фрагмената керамичких посуда. Знатно бројнији су фрагменти коришћени за сервирање хране, тзв. трпезно посуђе (83%), од оних употребљаваних за спремање хране, тзв. кухињско посуђе (17%).

Кухињско посуђе израђено је од глине која садржи кварц мање гранулације, а код малог броја коришћена је и глина која у свом саставу има кварц веће гранулације. У највећем броју случајева боја печења је уједначена, али срећу се и фрагменти неуједначене боје печења. На основу начина моделовања обода и врата посуде издвојено је девет лонаца и једна црепуља. Међу лонцима могуће је издвојити следеће типове: лучно разгрнутог обода заобљене усне (сл. 7/а), лучно разгрнутог обода хоризонтално заравњене усне, лучно разгрнутог обода тракасто профилисане усне и лучно разгрнутог обода хоризонтално заравњене усне. Откривена црепуља заобљене је усне обода.

Декорисани фрагменти чине горње зоне трбуха посуда и садрже водоравно ребро са низом утиснутих јамица, водоравно ребро са низом косих уреза, водоравно ребро са низом вертикалних уреза, сноп хоризонтално урезаних линија, таласасто урезана линија и хоризонтални низ утиснутих јамица.

Међу посудама коришћеним за сервирање хране могуће је типолошки издвојити 52 крчага, четири зделе, два бокала, два тањира и једну чашу. За израду ових судова коришћена је добро пречишће-

6 Анализа натписа предмет је посебног рада Н. Карамијалковића у овом зборнику.

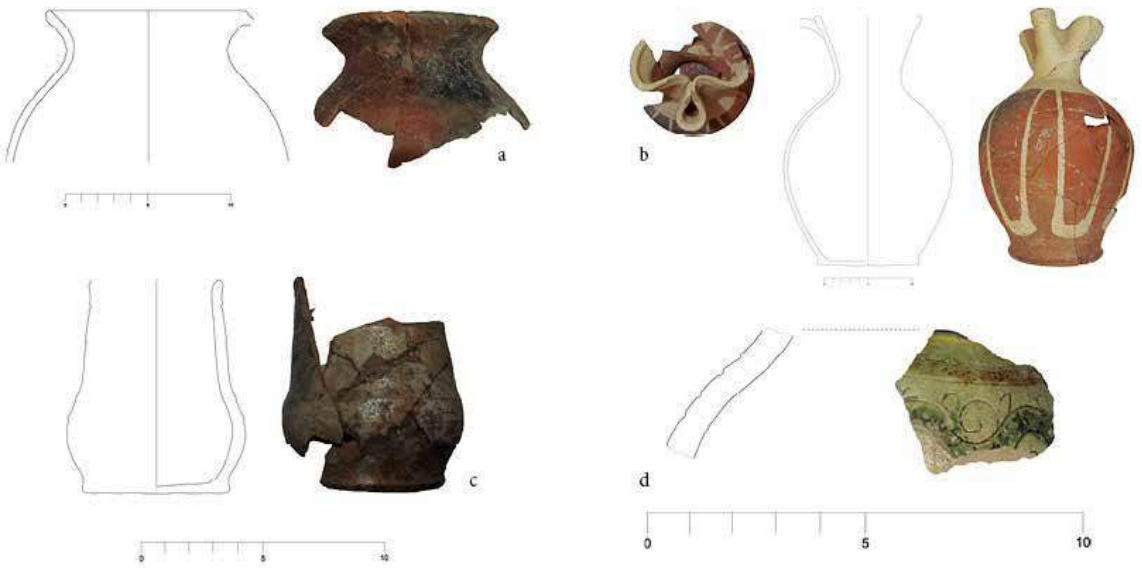

Сл. 7. Локалитет Црквина, налази керамичких посуда
Fig. 7. Crkvina site, ceramic vessel finds

на глина са додатком финог песка. Уједначене су боје печења, изузев неколико примерака где су присутне неуједначене боје печења. Спољашња површина зида код више од две трећине фрагмената премазана је белом енгобом, док се на осталим примерцима јавља глеђ у нијансама зелене, маслинасте и браон боје, као и њихове комбинације. Само у неколико случајева обе површине зида су глеђосане.

Међу крчазима бројнији су они издвојеног изливника, лучно разгрнутог обода хоризонтално заравњене усне (сл. 7/b), а срећу се и крчази лучно разгрнутог обода заобљене усне. Код бокала врат је вертикално моделован, док је усна обода заобљена или хоризонтално заравњена. Зделе могу бити калотасто или конично обликоване, заобљене или хоризонтално заравњене усне, непрофилисаног или прстенасто профилисаног равног дна. Пронађени тањири калотасто су моделовани, непрофилисаног или прстенасто профилисаног равног дна. Међу налазима трпезне керамике је и фрагмент чаше заобљене усне обода, вертикалних зидова и прстенасто профилисаног равног дна (сл. 7/c).

Код једног фрагмента рамена посуде непознате намене спољашња површина зида глеђосана је у жутој боји. У горњем делу фрагмента налази се урезана вертикална трака глеђосана у браон боји, испод које је таласасто урезана трака глеђосана у маслинастој боји, у удубљењима таласасте траке урезана је по једна спирала са два листа (сл. 7/d).

У оквиру једне врсте посуда нису присутне екстремне разлике у производњи. Варијације у боји печења и саставу глине не наводе на

закључак да су у питању производи различитих радионица. Минималне разлике које се срећу могу бити резултат рада у оквиру једне радионице. Керамички материјал са овог локалитета посебно је значајан и интересантан по далеко већој бројности посуда коришћених за сервирање у односу на оне употребљаване за спремање хране. Изузетна је појава присуство и бројност беле енгобе на трпезној керамици. Необична је и чињеница да досадашњим археолошким ископавањима није утврђена намена овог сакралног места као манастира. Недостатак конака, трпезарије и осталих манастирских просторија по правилу прати недостатак или спорадичан налаз покретног археолошког материјала, попут керамичких посуда. Археолошка истраживања цркве у Каменици дала су другачије резултате од уобичајених – црква са некрополом и знатан број трпезних посуда.

* * *

Црква откривена на локалитету Црквина у Каменици зидана је у једној фази. Била је омалтерисана и са спољашње и са унутрашње стране, о чему сведоче малтерне површине очуване на зидовима у северном и источном делу. У унутрашњости нису откривени трагови фрескописања.

Велика количина трпезне керамике откривене око цркве, као и зоне запечене земље које се јављају у северној апсиди и источно од цркве, наводе на претпоставку да је након рушења на простору око ње формиран млађи насеобински слој.

На основу начина градње, облика основе, истражених гробова и покретног археолошког материјала откривеног у цркви и око ње, црква је датована у 15. век. Ово датовање је посебно условљено откривеним надгробником са натписом, који се датује у време око 1370. године. Узимајући у обзир време које је морало да прође како би се градитељи одважили да овај споменик искористе као грађевински елемент током грађења цркве, она се никако не можемо сврстати у 14. век. Са друге стране, керамика откривена у слоју шута источно од цркве, која је датована пред крај 15. и почетак 16. века, указује да је у то време црква већ била срушена, а што оставља веома скроман временски период у оквиру 15. века током којег је црква егзистирала. Овакав закључак о датовању може се довести у везу са изузетно бурним периодом кроз који је ова област пролазила током читавог тог века.

Локалитет Јовање

Локалитет Јовање се налази на падини испод локалног пута, недалеко од центра Каменице (сл. 8). Место је међу мештанима познато још као Гробљиште и Ораси. Истраживана локација погодује подизању

цркве, а надгробне плоче којих има на целом платоу ишле су у прилог народном веровању о њеном постојању на овом месту. Надгробници су у виду камених плоча, делимично обрађених и хоризонтално положених. Уз западну страну појединих плоча постоје камени усадници, али је то знатно ређа појава од плоча без њих. Својом оријентацијом надгробници делимично одступају од положаја исток-запад, односно оријентисани су више у правцу северозапад-југоисток.

Сл. 8. Поглед на локалитет Јовање
Fig. 8. Jovanje site

Црква

Током археолошких ископавања јуна и јула 2013. године истражена је површина од 150 м^2, у оквиру које су откривени остаци цркве, димензија 6 х 11 м (сл. 9 и 10). Оријентисана је у правцу исток-запад. Остаци зидова су од необрађеног камена без трагова кречног малтера, са делимично очуваним каменим поплочањем пода (сл. 11). Зид апсиде у широком луку, без прекида, прелази у бочне зидове наоса. На основу изгледа апсиде и недостатка малтера којим би се добили темељи довољно чврсти за ношење неке масивније конструкције, закључено је да се на овом месту налазила црква брвнара. Овом закључку иде у прилог и велика количина гвоздених клинова откривених у цркви и непосредно око ње.

Сл. 9. Локалитет Јовање, остаци цркве
Fig. 9. Joavnje site, church remains

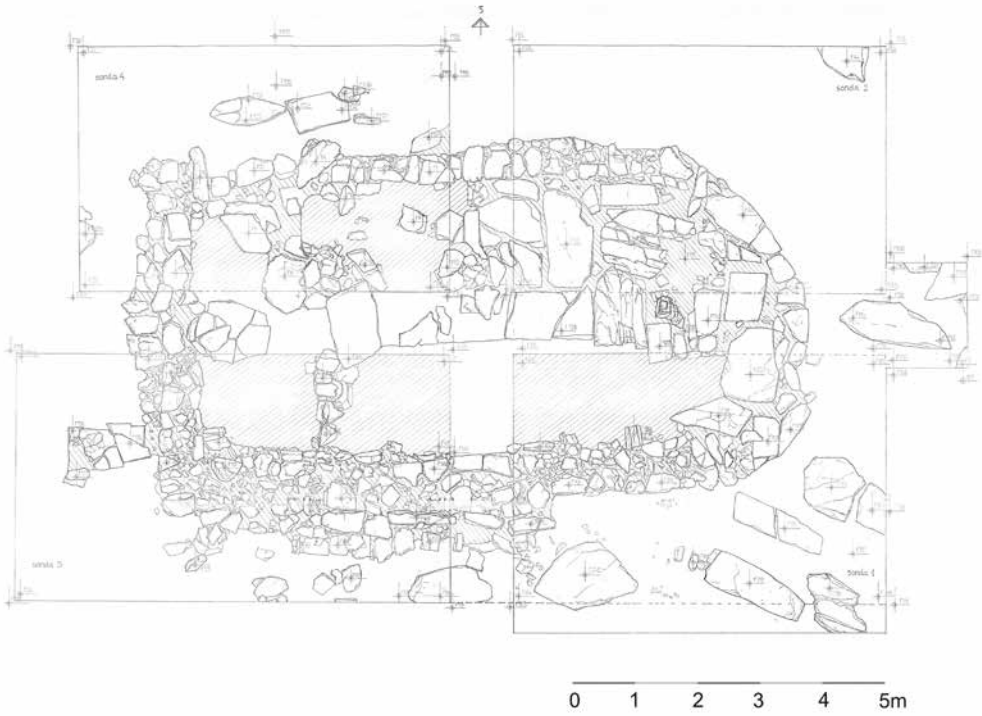

Сл. 10. Локалитет Јовање, основа цркве
Fig. 10. Jovanje site, base of the church

Сл. 11. Локалитет Јовање, остаци цркве, поглед са истока
Fig. 11. Jovanje site, church remains, view from the east

Сахрањивање

Истраживањима у цркви и око ње откривен је део некрополе са 25 истражених гробова. Највећи је број скелета одраслих индивидуа, док дечијих скелета има 7. Положени су на леђа. Руке су у највећем броју случајева прекрштене на карлици или стомаку. Оријентацију зидова цркве прате 3 скелета, остали скелети су уз мања одступања положени у правцу северозапад-југоисток, док десни торзо једног од скелета залази испод темеља северног зида цркве, што све указује на постојање некрополе не овом месту пре подизања цркве, која је изграђена преко ње.

Сл. 12. Локалитет Јовање, дечији скелет са каменом гробном конструкцијом
Fig. 12. Jovanje site, child skeleton with a stone grave construction

У појединим гробовима откривене су скромне гробне конструкције од облих необрађених каменова са северне и јужне стране скелета, затим вертикално усађене, притесане камене плоче јужно око лобање, као и једна конструкција од аморфног камена око дечијег скелета североисточно од цркве (сл. 12). У цркви је откривен само један гроб уз јужни зид наоса у којем је похрањена одрасла индивидуа, положена на леђа, са рукама прекрштеним на карлици. За овај скелет су C14 анализом добијени резултати о старости у распону 1492–1635. го-

дине. Поред овог, извршена је C14 анализа старости још два скелета, од којих је један откривен северно од цркве, а други југоисточно од ње. Добијени резултати су у распону од 15. до 17. века, тачније од 1421. до 1623. године.[7]

Покретни археолошки материјал

Покретни материјал чине фрагменти керамичких посуда и метални предмети. Фрагменти керамичких посуда најприсутнији су у цркви и то у њеном источном делу. Од укупног броја пронађених посуда типолошки је могуће издвојити четири зделе, два лонца, једну црепуљу и крчаг. Глина коришћена за прављење ових судова садржи кварц веће и мање гранулације, док боја печења може бити уједначена и неуједначена – у нијансама мрке и/или сиве боје.

На основу моделовања врата и обода издвајају се лонац лучно разгрнутог обода, косо ка споља засечене усне, и лонац лучно разгрнутог обода хоризонтално заравњене усне. Фрагментована црепуља заобљене је усне обода. Декорација у виду хоризонтално урезаних линија или снопа таласасто урезаних линија јавља се на појединим фрагментима.

Пронађени крчаг вертикалног је врата, заобљене усне обода, непрофилисаног равног дна и маслинасто глеђосане спољашње површине зида. Сви примерци здела/тањира припадају типу калотасте зделе заобљене усне обода. Унутрашња површина зида ових посуда глеђосана је у зеленој, браон или жутој боји. Код једне од здела сачувано је благо прстенасто профилисано равно дно.

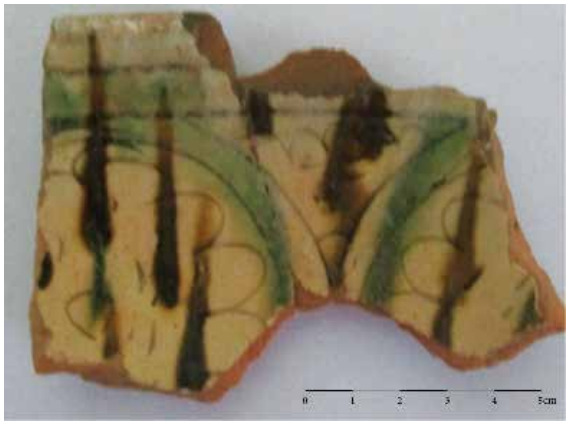

Сл. 13. Локалитет Јовање, фрагмент луксузне посуде
Fig. 13. Jovanje site, luxury ceramic fragment

Најлуксузнији примерак представља здела уједначене мркоцрвене боје печења, светлозелено глеђосане спољашње површине зида. Унутрашња површина зида премазана је белом енгобом уз присуство зелено глеђосаних површина, вертикалних цурења браон глеђи и сграфито цртежа. На очуваном делу цртежа приказани су један поред другог цветови у кругу између којих је лепезаст мотив (сл. 13). Идентична декорација која обухвата

7 C14 анализа је извршена у лабораторији *ISOTOPTECH ZRT. H-4025 Debrecen*.

вертикалне накапине тамније глеђи, прецизност изведеног цртежа и организацију мотива присутна је на здели са локалитета Црквине у Стојнику и поклопцу из горњег града Београдске тврђаве, датованих у 16. век.[8]

Пронађени метални предмети представљају функционалне делове ношњи и откривени су у гробовима. Овај гробни инвентар чине: бронзана каричица са закачком, бронзане игле и бронзана дугмад кружне главе са петљом за качење.

* * *

На основу добијених података, анализом пронађених фрагмената керамике и резултата C14 анализе узорака са 3 скелета, на локалитету Јовање се налазила црква брвнара подигнута не пре 16. века. Изграђена је на старијој некрополи о чему сведоче скелети чија оријентација не одговара оријентацији цркве, већ су положени у правцу северозапад-југоисток, док гробови положени у складу са оријентацијом цркве упућују на закључак да се са сахрањивањем на овој некрополи наставило и после њене изградње.

Некропола у центру Каменице

Приликом изградње локалног пута према Рамаћи, половином прошлог века, у центру села је откривена, али делом и трајно уништена некропола (сл. 14). Ископавањима 2015. године у оближњем воћњаку (сл. 15) истражена је површина од 99 м^2, у оквиру које је откривено

Сл. 14. Поглед на некрополу у центру Каменице
Fig. 14. Necropolis in the center of Kamenica

Сл. 15. Некропола у центру Каменице, локалитет пре ископавања
Fig. 15. Necropolis in the center of Kamenica, site before excavation

8 Бирташевић 1970, 69, 79, сл. 68; Bajalović Hadži-Pešić 1981, sl. 104–105.

Сл. 16. Некропола у центру Каменице, гробови у источном делу некрополе
Fig. 16. Necropolis in the center of Kamenica, graves in the eastern area of the necropolis

28 гробних целина. Након антрополошке анализе константовано је да је у њима било сахрањено 48 индивидуа.[9] У 17 гробних целина откривени су остаци једне индивидуе, у 9 гробних целина су се налазили остаци две индивидуе, док су два гроба садржала скелетне остатке од пет индивидуа. Скелети 22 индивидуе припадају одраслим особама, и то: 10 мушкараца, 9 жена и три индивидуе непознатог пола. Јувенилном узрасту припадају скелети 7 индивидуа, од којих су 2 мушког, 2 женског пола, док пол преостале 3 индивидуе није утврђен. Дечијем узрасту припадају скелети 20 индивидуа.

Скелети откривени *in situ* су положени на леђа, оријентисани у правцу запад-исток, уз повремена одступања до правца северозапад-југоисток, са главом на западу, односно северозападу (сл. 16 и 17). Код два покојника ноге су биле савијене у коленима, док су у свим осталим гробовима испружене. Руке су у највећем броју случајева положене на стомаку, мада има и покојника код којих су положене на карлици, затим на грудима, а у три случаја је једна рука на стомаку а друга на грудима. Код три индивидуе руке су савијене у лактовима, према раменима или високо на грудима.

Од гробних конструкција појављују се појединачни, издвојени случајеви и то у виду пободеног плочастог камена испод ногу, који је откривен у једном гробу, док је у једном случају са леве стране скелета поређан низ необрађеног камења. Гробови у источном делу некрополе су много плиће укопани него у централном и западном делу. То је свакако условљено конфигурацијом терена и стеном која се у овом делу појављује непосредно испод површине. Као резултат овако плитког сахрањивања, услед земљаних радова дошло је до велике деваста-ције скелетних остатака.

9 Антрополошку анализу извршила је 2016. године Драгица Бизјак. Подаци о старости и полу изнети у даљем тексту су преузети из њеног *Извештаја антрополошке анализе хуманог остеолошког материјала – локалитет Некропола у Каменици*.

Сл. 17. Некропола у центру Каменице, гробови у централном делу некрополе
Fig. 17. Necropolis in the center of Kamenica, graves in the center area of the necropolis

Осим у једом гробу у ком су откривене две наушнице, у осталим гробовима није било гробних налаза. Обе наушнице су у облику карике кружног попречног пресека. Једна од њих има два коленца од тордиране жице (сл. 18). Уже датовање гроба на основу ових налаза није могуће будући да су наушнице у облику карике присутне од 9. века, док се наушнице са два коленца јављају од 12. века и остају у употреби кроз цео средњи век.

Сл. 18. Некропола у центру Каменице, наушница са два коленца
Fig. 18. Necropolis in the center of Kamenica, earring

У источном делу локалитета, ван граница некрополе, откривена је праисторијска керамика, без трагова грађевинских елемената. На основу облика, фактуре и начина обраде опредељена је у бронзано и гвоздено доба, па се

може препоставити да је овде доспела спирањем са виших кота. Због савременог насеља које захвата овај простор истраживања нису могла бити проширена у том правцу.

* * *

Археолошким истраживањима Некрополе у центру Каменице потврђено је постојање некрополе, по свој прилици дужег трајања. Оријентација гробова, положај скелета на леђима у испруженом ставу са рукама прекрштеним најчешће на стомаку или грудима, и одсуство гробних прилога указују на хришћанске сахране. Услед недостатка покретног археолошког материјала, сем наушница у виду алке које се хронолошки не могу прецизније определити, не можемо са сигурношћу одредити тачно време када је некропола формирана и у ком временском распону је на њој вршено сахрањивање. Међутим, на основу карактеристика гробова, осталих археолошких локалитета и налаза у Каменици, као и довољно великој старости некрополе да се током времена заборавио њен сакрални значај, те се овај простор користи као обрадиво земљиште већ генерацијама, оквирно је датована у средњи век.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Bajalović Hadži-Pešić 1981 – M. Bajalović Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.
Бирташевић 1970 – М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, Београд 1970.
Новаковић 2005 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 2005.
Петровић 1956 – Д. Петровић, *Локалитет Црквине*, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956, 253.

Marija Kaličanin Krstić
Institute for the Protection of Cultural Monuments
Kragujevac

Bojana Šarenac
Institute for the Protection of Cultural Monuments
Kragujevac

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN KAMENICA FROM 2012 TO 2015
– Summary –

The village of Kamenica is located between Kragujevac and Gornji Milanovac, on the edges of the Rudnik mountain. During archaeological excavations that took place from 2012 to 2015 with pauses, a team from Institute for the Protection of Cultural Monuments Kragujevac inspected three sites in the village`s area: Crkvina site, Jovanje site and the necropolis in the center of Kamenica.

The archaeological site of Crkvine rises next to Dikovan spring, 3 km upstream of the center of Kamenica. Archaeological excavations in this area started in October 2012 and continued with pauses in 2013 and 2014. A church uncovered during these excavations was dated to the 15th century, based on the building process, shape of the base, uncovered graves and discovered movable archaeological finds. This dating is especially influenced by the discovery of a gravestone with an inscription dated to 1370. The church was built in a single phase. A great number of tableware ceramic discovered around the church, as well as zones of scorched earth that appear in the northern apse and east of the church, lead to the assumption that after the destruction of the church a younger settlement layer was formed.

Jovanje site is located on a slope beneath a local road, not far from the center of Kamenica. Archaeological excavations carried out in June and July 2013 on an area of 150 m^2 discovered the remains of a 6m x 11m church. According to the gathered data, analysis of uncovered ceramic fragments and the results of C14 analysis of samples from three skeletons, the wooden church was not built before the 16th century. It was built on an older necropolis, which is attested by skeletons whose orientation does not match the orientation of the church, east-west, but which were laid down in the direction of northwest-southeast, while the graves oriented in the east-west direction that match the orientation of the church lead to the conclusion that burials on this necropolis continued even after the church had been built.

Necropolis in the center of Kamenica is located in an orchard in the center of the village. The excavations carried out at this site discovered 28 graves and anthropological analysis showed that they contained 48 skeletons. The orientation of the graves and the skeletons placed on their backs in a stretched position with crossed arms, usually on the stomach or on the chest without burial artefacts in the graves, indicate that they were Christian burials. Due to insufficient movable archaeological finds, the exact date of the forming of the necropolis cannot be specified, however based on the Christian characteristics of the graves, other archaeological sites in Kamenica and the sufficient age of the

graves which lost their sacral meaning, the necropolis in Kamenica was dated to the middle age period.

All of the finds uncovered during archaeological excavations in Kamenica area in the period from 2012 to 2015 were dated to the middle age and late middle age period, when life in this area was very active and, therefore, the results shown in this research represent a part of a broader image of the medieval Rudnik.

Key words: the village Kamenica, archaeological excavations, Middle Ages, localities Crkvina and Jovanje, necropolis at the center of Kamenica.

УДК: 904:726.825(497.11)"13/14"
930.2:003.071(497.11)"13/14"
902.2(497.11)"2017"

Ненад Карамијалковић
Завод за заштиту споменика културе
Крагујевац

СПОМЕНИК ПРИЧА ПРИЧУ: СРЕДЊОВЕКОВНИ НАДГРОБНИК ИЗ РУДНИЧКЕ КАМЕНИЦЕ

***Сажетак**: Надгробни споменик и епитаф презвитера Стипана (Стефана), некадашњег ратника Драгослава Васиљевића, из села Каменица у подножју планине Рудник, откривен је 2017. године. У раду је укратко описано место налаза надгробника (археолошки локалитет Црквина), а затим је приступљено детаљнијем опису и анализи споменика, с посебним освртом на сачувани епиграфски натпис, који се састоји из четири различита текста. Главни (централни) текст, заједно са спомеником, датован је у другу половину 14. века, односно између 1365. и 1371. године, док су остала три текста настала касније, током 15. века. Драгослав Васиљевић / презвитер Стипан (Стефан) припадао је угледној, можда и племићкој породици из Каменице, а његова погибија везује се за битку коју још увек не можемо прецизно лоцирати у прошлости, иако има снажних индиција да је реч о сукобу српске властеле који се одиграо на Косову 1369. године. Надгробник је уникатан, будући да представља за сада једини писани споменик на коме се заједно појављују имена цара Уроша Немањића и кнеза Лазара Хребељановића.*

***Кључне речи**: средњовековни надгробни споменик, село Каменица, планина Рудник, Драгослав Васиљевић, презвитер Стипан (Стефан), цар Урош, кнез Лазар.*

Место налаза споменика

У подножју планине Рудник, на њеним источним обронцима, смештено је село Каменица. Село припада територији Града Крагујевца (некадашњој Општини Крагујевац), а налази се на пола пута између Крагујевца и Горњег Милановца. Са суседним селима Каменица при-

пада рудоносном басену планине Рудник,[1] где је рудно богатство као магнетно поље вековима привлачило и усмеравало делатност људи. Почеци вађења руде на овим просторима датирају још од праисторије, а организован развој рударства започиње са Римљанима, да би се наставио у средњовековној српској држави. Упоредо са све бројнијом популацијом развијала се и мрежа путева, специјализована рударска насеља и уз њих утврђени центри, одакле се контролисала рударска производња и убирали порези од добијеног метала и трговачког промета.[2] Једно од ових рударских насеља било је и село Каменица, познатије као родно место великог челника Радича Поступовића, једног од најугледнијих српских властелина прве половине 15. века. Каменица се у изворима под тим именом први пут помиње 1428–1429. године, у повељи деспота Ђурђа Бранковића којом потврђује добра и баштине управо поменутом Радичу Поступовићу.[3]

Археолошка истраживања стручњака Завода за заштиту споменика културе Крагујевац започета су у Каменици 2012. године. У периоду од 2012. до 2015. у селу су археолошки истражена три локалитета: „Црквина", „Јовање" и некропола у центру Каменице.[4] На локалитету „Црквина"[5] откривени су остаци цркве у облику триконхоса, спољних димензија 10,60 x 10,60 м (сл. 1). Црква је датована у 15. век, током кога је вероватно и страдала са најездом Османлија (пронађени су остаци горења), што указује на њен кратак животни век.[6] Почетком маја 2017. године започети су радови на изградњи потпорног зида, северно од остатака цркве. Том приликом откривен је надгробни споменик са епиграфским натписом, који је већ након првог читања изазвао велико интересовање јавности и струке.

1 По богатим рудним налазима (сребру, олову, бакру итд.) планина је и добила име.

2 Детаљније о историји рударства на планини Рудник вид. Динић 1962, 1–26.

3 Новаковић 2005, 335.

4 Иницијатива за истраживања потекла је од Миомира Пљакића, власника предузећа „Флорес д.о.о" из Крагујевца, родом из Каменице. Највећи део истраживања финансирао је управо господин Пљакић, док је део новца обезбеђен од Министарства културе и информисања Републике Србије. Истраживањима је руководила Марија Каличанин Крстић, археолог Завода за заштиту споменика културе, Крагујевац.

5 Археолошки локалитет „Црквина" налази се на левој обали Каменичке реке, 3 км узводно од центра Каменице, недалеко од извора Дикован. У подножју овог локалитета 1953. године случајно је пронађен надгробни споменик од сивог пешчара извесног *Радока, сина Васила Златоноса*. На основу анализе дуктуса (начина писања) датован је у прву половину 15. века и везан за породицу Златоносовића (или Златоносића), босанске властеле за коју се сматра да је уништена у сукобима са краљем Твртком II 1430. године. Вид. Петровић 1971, 131–151.

6 Детаљније о средњовековној каменичкој цркви вид. у раду М. Каличанин Крстић и Б. Шаренац у овом Зборнику.

Сл. 1. Остаци каменичке цркве из 15. века након завршених конзерваторско-рестаураторских радова (новембар 2017)
Fig. 1. Remains of a Kamenica church from the 15th century after the completion of conservation and restoration works (November 2017)

Опис и анализа споменика

Масивна надгробна камена плоча, дебљине 19 цм, дужине/висине 160 цм и ширине 53 цм, пронађена је у хоризонталном положају, у правцу југозапад-североисток, удаљена 5,27 м од североисточног угла цркве и 3,70 м од зида централне апсиде. Будући да је пронађена на падини, могуће је да се налазила и на вишем положају, те да се услед клизишта и померања терена приближила самој цркви. Споменик је тежак 350 кг, а на основу прелиминарне анализе рађен је од отпорног вулканског камена којим су Рудник и околина богати. У току су детаљно испитивање и конзервација-рестаурација споменика у атељеу професора Слободана Маринковића у Сирчи код Краљева, након чега ћемо имати још поузданије податке. Споменик је типа обелиска, са суженим пирамидалним делом на врху, а на себи садржи чак четири различита текста (нажалост без податка о години настанка), са бројним уметничким мотивима и украсним елементима (сл. 2). По својим димензијама, облику и неколико натписа највише подсећа на надгробни споменик деспота Стефана Лазаревића, који је 1427. године подигнут на месту његове смрти, у још једним Црквинама, овога пута засеоку Марковца, у општини Младеновац.[7]

7 Више података о надгробном споменику деспота Стефана Лазаревића види у документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда, у досијеима споменика културе.

Споменик обилује оштећењима, од којих су најуочљивије две симетричне вертикалне рупе кружног облика, којима је споменик пробијен, а које указују на каснију, секундарну употребу истог. Рупе су на међусобном одстојању од 83 цм. Ширина горње рупе је 8 цм, а доње 5 цм. О секундарној употреби споменика указује и значајно оштећење на полеђини надгробника, где недостаје скоро читава десна половина, прецизно исечена клесањем (сл. 3). Оштећење је дубине 6 цм, димнезија 114 цм (95 цм) x 30 цм. Рупе детектоване на предњем делу споменика су и овде видљиве. На основу облика оштећења позадине споменика, рупа пробијених кроз њега, као и откривених археолошких остатака улаза у цркву, претпоставља се да су накнадне интервенције извршене како би се споменик прилагодио грађевинским потребама црквене конструкције, односно како би секундарно био уграђен у цркву као нека врста сполије, највероватније као надвратник. Ово накнадно прилагођавање споменика десило се у првој половини 15. века, када је датирана сама црква.

Осим поменутих, споменик садржи још неколико видљивих оштећења. Недостаје значајан део подножја, а од споменика је била одваљена и лева бочна страна, која је садржала засебан текст (сл. 4). Овај одваљени део пронађен је приликом ископавања у непосредној

Сл. 2. Надгробни споменик презвитера Стипана (Стефана) / Драгослава Васиљевића из Каменице
Fig. 2. Tombstone of presbyter Stipan (Stefan) / Dragoslav Vasiljevic from the village of Kamenica

Сл. 3. Оштећена (исечена) полеђина споменика
Fig. 3. Damaged (cropped) back of the monument

Сл. 4. Бочни натпис на споменику
Fig. 5. Side inscription on the monument

близини самог надгробника, тако да је током поступка конзервације реинтегрисан са спомеником. Карактеристично је и оштећење централног текста надгробника на два места, и то управо на оним деловима који садрже имена битна за реконструкцију личности и догађаја о којима споменик говори, што упућује на могуће намерно ломљење управо тих недостајућих слова.

Још једна битна карактеристика каменичког споменика јесте велико богатство уметничких (украсних) мотива и елемената. Док је предњи део оивичен флорално-спиралном и цик-цак траком које се надовезују, са касније невешто додатом спиралом која краси сужени врх споменика, бочне стране и позадина споменика садрже вреднији

уметничке мотиве. Бочне стране украшене су приказом великог мача са једне (сл. 5), односно друге врсте мача или неког сличног оружја са друге стране (ова страна била је у значајној мери оштећена). Поменути мотиви сведоче да је покојник био истакнути ратник, можда чак и витез или војсковођа. Полеђина споменика украшена је уклесаним крстастим орнаментом са великим централним крстом малтешко-темпларског типа и интересантним мањим бочним крстовима који се развијају из њега. Лево од централног крста уклесана је звезда (могућа симболика уз крст је свакако *Витлејемска звезда*), а изнад њега мањи крст и цик-цак линија са кратким текстом – *Постави камен, амин*. По облику слова овај текст је додат током 15. века, а писала га је иста рука која је урезала текст на предњој страни споменика, на његовом суженом врху, о коме ће више речи бити касније. Овај кратак текст на позадини се вероватно односи на подизање, тачније усправљање споменика након враћања његове првобитне намене (обележавање гробног места презвитера Стипана), односно након рушења цркве у којој је био уграђен. Поменути мотиви на полеђини споменика заслужују подједнаку пажњу као и сами текстови, будући да могу да укажу на статус покојника, односно евентуални витешки ред коме је нпр. ратник припадао, што ваља проверити у будућности.

Сл. 5. Мотив мача на десном боку споменика
Fig. 5. The motif of the sword on the right side of the monument

О Стипановом (Драгослављевом) надгробном натпису

Већ смо навели да надгробник садржи чак четири различита текста, што је реткост за наше средњовековне споменике. Иницијално читање старосрпског текста обавио је Ђорђе Миловановић, историчар уметности Завода за заштиту споменика културе Крагујевац, док

је детаљно читање и тумачење урадила проф. др Гордана Томовић, којој се овом приликом захваљујем. Осим поменутог кратког натписа на полеђини надгробника, предњи део споменика садржи два натписа – један, свакако изворни, са 15 редова текста на централном делу споменика, украшен флорално-спиралном и цик-цак траком, и други изнад поменутог, на суженом пирамидалном врху, са накнадно уклесаним текстом који је оивичен спиралом (сл. 2). Главни (изворни) текст исклесан је прилично вешто, дубоко, чисто и правилно, са готово уједначеном величином слова. Почиње симболичном инвокацијом у облику арханђеоског крста (са представом рајских врата) и гласи:

‡ А СЄ ПОКО(И)	‡ А овде је место покоја
ШЄ РА(БА) Б(О)ЖИЋ	слуге божијег
ПРО[СВИ]ТЄ	презвитера
РЬ СТИПАНЬ А	Стипана
ЗОВО[МЬ МИР]	званог мирски
СКИ ДРЬ[Г]ОСЛ	Драгослав
АВ(Ь) ВАСИЛЄ(ВИ)Ү А [П]	Васиљевић.
ОГИБЄ ВЬ ДН	Погибе у данима
И Ц(Ь)РА ХРОША	цара Уроша
А ВЬ Д(РЬ)ЖАВѢ КН(Ь)ЗА	а у држави кнеза
[ЛАЗАР]А А ПОСТА	Лазара. Постави
ВИ СЬ БИЛИГЬ ВО	билиг Воихна
ИХНА БРАТѢЧ(Ь)Д	његов братучед.
Ь МѢ А ПОП(И)СА ПОПЬ	Ово је написао поп
МИТКО	Митко.

Централна личност, односно особа којој је подигнут надгробник је презвитер Стипан, чије је световно име било Драгослав Васиљевић. Презвитер је свештенослужитељски чин, други по реду у православној црквеној јерархији, виши од ђакона, а нижи од епископа, посвећен хиротонијом. Презвитери монашког реда служе у манастирима, а мирског реда у парохијама. Као *презвитер мирски* Стипан је, дакле, био парохијски свештеник. Самим тим, готово сигурно је у питању члан породице која је чинила локално становништво села Каменице, могуће имућније и угледније од осталих, о чему сведочи чињеница да је од многобројних надгробника пронађених у околини каменичке цркве, током археолошких истраживања на локалитету Црквина

2012–2015, једино Стипанов/Драгослављев са натписом, и то веома богатим. Не можемо знати да ли се радило о породици са племићком титулом, будући да натпис то не бележи, као ни доступни извори из тог времена. Такође, из текста, као и преко мотива оружја закључујемо да се радило о ратнику, који је у одређеном тренутку (вероватно у каснијем животном добу) прихватио свештеничку ризу[8] и узео духовно име Стипан (Стефан), али који се и као свештено лице придружио неком боју, у коме је страдао – *погибе у данима цара Уроша, а у држави кнеза Лазара*. Ово помињање владавине цара Уроша Немањића и државе кнеза Лазара Хребељановића од пресудне је важности за датовање самог споменика, али можда још и више због чињенице да је то за сада једини сачувани писани споменик у коме се заједно помињу ове две знамените личности наше историје, што каменичком надгробнику даје огроман културно-историјски значај. За разлику од владавине цара Уроша (1355–1371), почетак владавине кнеза Лазара, заправо његово добијање титуле кнеза и преузимање своје властелинске *државе*[9] (области) није прецизно утврђено. Лазареве активности у периоду од 1363. до 1371. су слабо забележене у изворима, али се сматра да је као *ставилац* напустио двор цара Уроша између 1363. и 1365, након чега следи његов постепен успон као кнеза и обласног господара,[10] што значи да се тражена битка могла одиграти једино између 1365. и 1371. године. Управо тај период, због недостатка извора, познат је као „глуво доба", у коме се, можда због опште несигурности, унутрашњих размирица и сукоба мање него обично бележило.[11] Самим тим, није могуће прецизно утврдити време и место битке и погибије презвитера Стипана. Уз све контроверзе, најизгледнија тврдња чини се она дубровачког бенедиктинца и историчара из 16. века Мавра Орбина о сукобу српске властеле (коалиције Николе Алтомановића, кнеза Лазара и цара Уроша са једне, односно браће Мрњавчевић са друге стране) 1369. на Косову, на коме су се преплитали интереси и области поменутих

8 Прелазак из световне сфере живота у духовну (свештенство или монаштво) честа је појава у српском средњем веку, посебно изражена код владара и властеле.

9 Под појмом *држава* овде се не подразумева држава у данашњем смислу речи, као независан и суверен територијално-политички оквир, већ област коју је одређени властелин добијао на управу од централне власти, односно владара. У овом случају ради се о управној области кнеза Лазара, који је формално признавао врховну власт цара Уроша до његове смрти 1371. године.

10 За више детаља о властелинском успону кнеза Лазара вид. Михаљчић 2001, 29–52.

11 У седмој деценије 14. века осетно се смањује дипломатска грађа домаћег порекла, па је тако нпр. из периода од септембра 1363. до марта 1365. сачувана само једна повеља цара Уроша. Овој историјској празнини значајно је допринела и чињеница да су за период од 1368. па наредних десет година нестале одлуке *Трију већа*, основне серије Дубровачког архива, можда и најзначајнијег за реконструкције овог дела српске историје. Михаљчић 1975, 117.

владара.[12] Орбин и његово дело *Краљевство Словена* дуго су оспоравани од ауторитета као што су Иларион Руварац, Константин Јиречек и Михаило Динић, пре свега због ауторове тврдње о издајству кнеза Лазара у поменутој бици.[13] Међутим, по овом питању последњих деценија приметна је ревизија ставова многих истакнутих историчара, од којих је Сима Ћирковић први скренуо пажњу „на озбиљне моменте због којих се Орбиново казивање не може олако одбити", у својим *Коментарима и изворима* на прво српско издање наведеног Орбиновог дела из 1968. године, да би нешто касније и Раде Михаљчић детаљно и аргументовано указао на релевантност Орбинових тврдњи о сукобу српске властеле на Косову и улози кнеза Лазара у истом, 20 година пре судбоносног боја Срба са Османлијама, такође на Косову.[14] Било како било, теза о поменутој бици, а посебно о учествовању и страдању у њој Драгослава Васиљевића, тј. презвитера Стипана/Стефана из рудничке Каменице, до нових сазнања и открића остаје управо то – теза о којој ваља промишљати и укрстити мишљења.

Друга личност која се помиње у централном тексту је Стипанов *братучед Во(ј)ихна*. „Братучед" у то време значи брат од стрица, тетке или ујака, као и данас у неким деловима Србије. Тај споменик је, дакле, подигао неки Воихна који је био брат покојног Стефана Драгослава. Сви наравно знамо за кесара Воихну, господара Драме и Јефимијиног оца, док је о једном другом Воихни, такође из друге половине 14. века, из Коњуха у Македонији, писала поменута Гордана Томовић. Дакле, иако је ово име временом нестало у српском народу, изгледа да је у 14. веку било популарно, те нам не може рећи нешто више о самој личности која је подигла споменик, а иста ситуација је и са последњом особом која се помиње у натпису, а реч је о аутору изворног текста – *попу Митку*.

Поред анализе личности и догађаја у самом натпису, проучавање епиграфског текста може довести до једнако вредних података. Наиме, резултат морфолошке анализе натписа, словних и реченичних знакова и правописних знакова указује на степене епиграфског развоја писма, на основу кога се доста прецизно може датовати и сам споменик. У овом случају, реч је о језику који има одлике народног говора, са аутором слабе писмености (грешке у падежима, чест недостатак слова, обрнута слова), али и са изузетно интересантним елементима икавице (*Стипан*, *билиī*). Самим обликом, украсом и обли-

12 Орбин, 50.

13 Орбин је тврдио да су Мрњавчевићи (краљ Вукашин и деспот Угљеша) однели убедљиву победу, заробивши самог цара Уроша, а умало и жупана Алтомановића, док се кнез Лазар повукао пре одлучујућег судара двеју војски.

14 Михаљчић 1975, 100–124.

цима већине слова у натпису (нпр. слово А са омчастом петљом, К са десним извијеним делом одвојеним од леве усправне црте, Н са преломљеном средњом цртом), надгробна плоча одговара периоду друге половине 14. века, како је у досадашњој анализи и датован споменик (између 1365. и 1371. године). Међутим, натпис садржи и неке словне облике који корелирају са ћириличним писмом карактеристичним за области ван Србије (нпр. слово Д са ножицама у облику троугла, које се махом јавља крајем 14. и почетком 15. века у Босни, или слово З које подсећа на седмицу и које се у том облику појављује искључиво у Херцеговини, било као правилна или изврнута седмица). Такође, по блиским лингвистичким аналогијама (нпр. по икавици и облику слова) каменички натпис је можда најближи надгробном натпису Вигња Милошевића из 1404. године, који се налази у Херцеговини – на Кочеринском пољу код Мостара.[15] Сви наведени подаци, уз додатак чињенице да текст не садржи ниједну лигатуру, што је опет карактеристика за средњовековну Херцеговину, упућују на закључак да је аутор текста, *попъ Митко,* дошао из јужних (приморских) српских области, где се икавица јавља у 14. веку, ширећи се из суседних хрватских крајева. Отуда вероватно икавица у срцу Шумадије. Овде ваља поменути да једна група истраживача, пак, верује да је реч о ретком примеру нашег старијег глагољско-ћириличног правописа у последњим годинама државе Немањића, занимљивом због својих језичких одлика, међу којима се налазе и икавизми, док други сматрају да се ради о рудничком *мелтинѣ поту* (хомогенизацији хетерогеног друштва), будући да је Рудник, уз Ново Брдо, као једно од рударских средишта Србије дуго био стециште људи из разних крајева Балкана, али и читаве Европе, па се у његовом подножју могло наићи на разне облике језичких позајмица и варијација.

Остала два натписа на споменику, на његовом горњем, суженом делу, и са леве бочне стране, имају своју посебни историју, коју сажето можемо представити на следећи начин. Бочни натпис је уклесан пар деценија од смрти покојника, будући да слова јасно одговарају крају 14. и почетку 15. века, када се за њим још видно жалило. Транскрипцијом на савремени српски језик текст гласи – *И за њим су сви век ридали, амин* (сл. 4). Овај натпис потврђује велики значај покојника за локалну заједницу, која за њим тугује и након више деценија. С друге стране, на горњем делу плоче накнадно је уклесан други натпис, у неко друго време, али не много касније (свакако током 15. века), који је, изгледа, теолошке садржине. Пре његовог уклесивања споменик је насилно и намерно оштећен, па је уследило додавање, плитко урезаним словима, скоро као гребањем, текста клетве као мера заштите од

15 Вид. Томовић 1974, 95.

Сл. 6. Натпис на врху споменика
Fig. 6. The inscription at the top of the monument

могућих будућих скрнављења – *Писа Прибко за памет, да је проклета та рука која овај камен потре* (сл. 6). Да ли је аутор мислио на оне који су споменик накнадно уградили у цркву или на оне који су разорили цркву док је споменик био њен саставни део, не можемо знати. У сваком случају, са доласком и владавином Османлија споменику се губи траг, као и самој цркви, која је остала у народном сећању као *манастир Каштун*, задужбина великог челника Радича Поступовића.[16]

Откриће овог надгробног споменика 2017. године представља снажан допринос очувању културног наслеђа Србије и отвара врата за различите анализе и тумачења његовог епиграфског текста, која могу бацити ново светло на нашу средњовековну прошлост.

16 Петровић 1971, 135.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Динић 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, Београд 1962, 1–26.
Михаљчић 1975 – Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.
Михаљчић 2001 – Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић: историја, култ, предање*, Београд 2001.
Новаковић 2005 – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 2005.
Орбин – М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.
Петровић 1971 – Д. Петровић, *Једна слика из традиционалне историје Груже*, Наша прошлост IV–V (1969–1970), Краљево 1971, 131–151.
Томовић 1974 – Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974.
Ћирковић 1968 – С. Ћирковић, *Коментари и извори*, у: М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 312–313.

Nenad Karamijalković
Institute for the Protection of Cultural Monuments
Kragujevac

THE STORY OF A MONUMENT : MEDIEVAL TOMBSTONE FROM KAMENICA NEAR RUDNIK – Summary –

The tombstone discovered in May 2017 at the archaeological site of Crkvina, in the village of Kamenica at the foot of Mount Rudnik, is unique in its content and function, and is an important testimony to the study of history, art and orthography of the medieval Rudnik area and Serbia. The monument was discovered in the immediate vicinity of the remnants of the medieval church. In addition to it, in 1953, near the locality of Crkvina, on the bank of the Kamenica River, another tombstone was found, with a more modest inscription, erected for a certain *Radok, the son of Vasil Zlatonos*, which, like the aforementioned sacral object, was dated to the first half of the 15th century.

The monument impresses with its dimensions (thickness 19 cm, length / height 160 cm, width 53 cm and weight of 350 kg) and appearance (in the form of obelisk), and even more with its importance, which can be interpreted in several aspects. The monument contains four different texts, without data of the year of its creation, with numerous artistic motifs and decorative elements, of which the display of swords on the sides of the monument is especially emphasized, as well as the great cross of the Maltese-templar type on the back of it. These motives, as well as the original (central) text in 15 rows bring some important information about the personages, letters and political circumstances of that time. On the basis of these data, we learn that the monument was erect-

ed to a respectable local inhabitant Dragoslav Vasiljević, the latter parochial priest (*mirski prezviter*) Stipan / Stefan. Although he dedicated himself to the vocation of a priest, Stefan at some point joined a military campaign, or a battle in which he was killed (*pogibe*), during the period of the reign of Emperor Uros Nemanjić, and in the region (*državi*) of Prince Lazar Hrebeljanović. The monument was built by Stefan's uncle's son (*bratučed*) Voihna, while the text writer was a certain priest called Mitko. The shape of the letters in the inscription, as well as the tombstone itself, correspond to the period of the second half of the 14th century, while the mentioned rulers allow closer dating of the monument itself – between 1365 and 1371. It is much more difficult to establish the battle in which Stefan was killed, but on the basis of the determined time frame and the area in which the battle took place (the state of Prince Lazar), there are strong indications that is was a conflict between the Serbian nobility in Kosovo in 1369, described in detail by Mavro Orbini, Benedictine monk and historian from the 16th century Dubrovnik. In any case, regardless of the interpretation of the tombstone text, the mere fact that it is the only discovered inscription on which the names of the Emperor Uros and Prince Lazar appear together makes this monument one of the most important artifacts of Serbian cultural heritage.

The other three inscriptions, subsequently inscribed during the 15th century, among which is the curse text intended for those with improper intentions toward the monument, numerous damage to it, as well as the discovered archaeological remains of the entrance to the church, indicate its further destiny – the tombstone was later used as some kind of binder for the church, most likely as an overhang, and later with the arrival of the Ottomans and the destruction of the church in the 15th century, the monument itself disappeared.

In addition to the aforementioned, the phenomenon of *ikavica* (non-Serbian pronunciation) on epic writing is equally interesting (*Stipan* instead of *Stefan*, *bilig* instead of *beleg*), which points to the possible coastal origin of priest Mitko, the author of the inscription, but also on the influence of the multinational mining area of the Rudnik mountain, which attracted people from all over Europe. There are also different interpretations of the above, which indicates that this monument will arouse attention and different opinions of both professional and lay public of Serbia for a long time.

Key words: medieval tombstone, village of Kamenica, Mount Rudnik, Dragoslav Vasiljević, presbyter Stipan (Stefan), tsar Uroš, knez (prince) Lazar.

УДК: 75.052.025.3/.4(497.11)"15"
726.54(497.11)"15"
902.2(497.11)"2017"

Владан Миливојевић
Народни музеј, Аранђеловац

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ДОЊОЈ ШАТОРЊИ У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ И АРХИТЕКТОНСКИХ ИСПИТИВАЊА

***Сажетак**: У раду су приказани резултати археолошких и делом архитектонских истраживања цркве Свете Николе у Доњој Шаторњи, обављених у склопу конзерваторских и реставраторских радова у последњој четвртини 20. века. Највећа пажња посвећена је дефинисању и датовању грађевинских фаза на храму. Размотрена су досадашња мишљења и предложена нека нова решења. Издвојене су четири фазе: I – црква; II –припрата; III – обнова цркве и припрате и доградња куполе; IV – звоник. Последње две фазе припадају 19. веку, док су прве две средњовековне и јасно се раздвајају, што отвара питање ктиторства и старости првобитног храма, с обзиром на положај ктиторског натписа из 1425. године.*

***Кључне речи:** манастир Никоље, црква Свете Николе, ктиторски натпис, грађевинске фазе.*

Као и сви други руднички манастири, подигнути на скровитом месту, покрај речица и потока који извиру под висовима највеће шумадијске планине, и манастир Никоље, у атару Доње Шаторње на североисточним обронцима Рудника, саграђен је на левој обали Никољске реке, на мањој заравни (к. 343 м), са севера ограниченој стрмом падином а са југа речним коритом (сл. 1 и 2). У прошлости је ово место било тешко приступачно, тако да је и у 19. веку путовање до манастира представљало праву авантуру.[1]

Црква Светог Николе је, пре свега, позната по ктиторском натпису уклесаном на надвратнику западног портала припрате, јединстве-

1 Каниц 1985, 469.

ном средњовековном извору тог типа сачуваном на подручју данашње Шумадије. Међутим, овом споменику црквеног градитељства из епохе највећег процвата Рудника у недовољној мери је поклоњена пажња, па о њему углавном сазнајемо из општих прегледа црквених споменика овога краја и Шумадијске епархије.[2] Једино је, колико нам је познато, М. Недељковић посветио опширнији рад овој рудничкој светињи, који за нашу тему, међутим, нема превелик значај.[3] Срећна околност је да су у последњој четвртини прошлог столећа извршени конзерваторско-рестаураторски радови на цркви, праћени архитектонским и мањим археолошким (1977) истраживањима, о којима је стручна јавност остала готово необавештена.[4]

Сл. 1. Манастир Никоље, снимак с југа (фото: В. Миливојевић, 2018)
Fig. 1. The Monastery of Nikolje, photographed from the south (V. Milivojević 2018)

Намера нам је била да на основу расположиве документације Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу прикажемо резултате тих истраживања, археолошких детаљније, архитектонских и

2 Вид. Мано-Зиси 1933, 231–237; Бошковић и др. 1956, 151–154, Пајкић 1997, 209–212; Челиковић 1998, 69–78; Радић, Пајкић 2006, 44–48; Јованчевић 2009, 348–353.

3 Недељковић 2010, 309–392.

4 Резултати су делимично, уз нека спорна тумачења, инкорпорирани у радове П. Пајкића, учесника и једно време руководиоца пројекта конзервације цркве.

конзерваторских делимично, и да отворимо расправу о најважнијим грађевинским фазама на цркви Светог Николе, о чему у литератури постоје различити ставови.[5]

Историја и предање

По предању црква Светог Николе у Доњој Шаторњи задужбина је деспота Стефана Лазаревића, подигнута у знак сећања на његовог сестрића Николу који је на том месту погинуо.[6] Из ктиторског натписа ипак сазнајемо ко је и када сазидао никољску цркву:

изволѥниемь ѡ(т)ца и поспѣшенїѥмь с(и)на и сьврьшениемь с(ве)т(а)го |2| д(ȣ)ха м(и)ло(с)тию и любовию и сь бл(а)гословениемь сьзіда се сыи с(в)еты и б(о)ж(ес)твны храмь вь име с(ве)т(а)го и славнаго ве- |3| ликаго архіереа и чюдотворца николи вь дны бл(а)гочьстиваго и хр(и)столюбиваго и прѣславнаго великаго деспота сте- |4| фана самодрьжца вьсѣмь срьбскымь землꙗмь и подȣнавю и ȣгромь и честь бльгарске землѥ и босьнске и арбанасомь и помо- |5| рию сь троудомь и ѡткȣпомь вѣрнаго властелина г(осподи)нȣ деспотȣ николе дорѣчновикꙗ да мȣ е вь бл(а)жены покои и вѣчноу паметь и да мȣ е |6| помощникь вь д(ь)нȣ страшнаго сȣдища х(ристо)ва · вь лѣтѡ ѕ ц л г · индиктиѡн а. (сл. 7)

Ктитор цркве је, дакле, Никола Доречновић, властелин депота Стефана Лазаревића, а црква је изграђена 1425. године.[7] Никола Доречновић се не помиње у другим историјским изворима. Судећи по натпису, није имао титулу, па се претпоставља да није обављао неку важну функцију у Деспотовини.[8] Поједини истраживачи сматрају да је ктитор преминуо пре довршетка градње храма, због призива бла-

5 Користим прилику да се захвалим колегама из крагујевачког Завода на документацији коју су ми дали на увид.

6 Милићевић 1876, 232; Дробњаковић 1923, 375.

7 Натпис је виша пута објављиван и тумачен. Вид. Вуичъ 1828, 317; Стојановић 1902, бр. 238; Поповић, Смирнов 1933, 259–261; Мано-Зиси 1933, 232–233, сл. 3; Бошковић и др. 1956, 154, сл. 127–128; Томовић 1974, 104–105; Петровић 2009, 86–90, сл. 8, 13, црт. 4, 5; Недељковић 2010, 316–322. Стародубцев 2013, 136. Осим Ј. Вујића, чије погрешно читање преноси Љ. Стојановић, остала читања једва да се разликују. Највише је неслагања око тумачења ктиторовог презимена или патронима. Најчешће је то Никола *Дорјановић* (Мано-Зиси 1933, 233; Бошковић и др. 1956, 151; Томовић 1974, 104), које је у литератури прихваћено, понекад и као *Дорјеновић* или *Дореновић*. М. Недељковић је презиме растумачио као Горјановић, идентификујући ктитора никољске цркве са Николом III Горјанским (†1435), сестрићем деспота Стефана Лазаревића, позивајући се и на народно предање о сестрићу Николи. Недељковић 2010, 316–322. Правилно читања је, ипак, *Доречновић*, пошто је слово *н* у лигатури са словом *ч*, нашта је указао: Петровић 2009, 86–90.

8 Бабић 1968, 148–149.

Сл. 2. Црква Св. Николе, снимак са североистока (В. Миливојевић 2018)
Fig. 2. Saint Nicolas Church, photographed from the northeast (photo by V. Milivojević 2018)

женог покоја и вечног сећања на њега у завршници натписа.[9] Пошто је овај натпис једини писани траг о Никољу из епохе средњег века, не може се са сигурношћу тврдити да је црква Светог Николе од самог настанка била манастирска.

У 16. веку, у селу Шаторњи је, судећи по турским дефтерима, постојао манастир посвећен Светом Николи. У пописима из 1516, 1525. и (после) 1528. године јавља се манастир Ђурановић, чији је други назив био Свети Никола. Број калуђера се кретао од једног до тројице, док је величина прихода знатно варирала.[10] И помен манастира Светог Николе код Шаторње у попису из 1523. године вероватно се односи на исти манастир.[11] Поједини истраживачи у манастиру Ђурановићу препознају манастир Никоље, доводећи у везу његов назив са патронимом ктитора Дорјановић или Дореновић.[12] У пописима из

9 Пајкић 1997, 209; Челиковић 1998, 69; Радић, Пајкић 2006, 44; Петровић 2009, 89–90.

10 Аличић 1984/85, I–298, 393, II–250.

11 Аличић 1984/85, II–8.

12 Кнежевић 1996, 205. О. Зиројевић, међутим, претпоставља да се манастир Ђурановић налазио на лок. Ђурине ћелије у суседном селу Манојловцима. Зиројевић 1984, 103; Зиројевић 1994, 157 нап 15. О археолошким истраживањима на Ђуриним ћелијама вид. рад Ј. Гордић и Д. Ћирковића у овом зборнику.

1559/60. и 1572. године у Шаторњи је и даље присутан манастир Светог Николе, али се наводи као „други“.[13] Пошто се у дефтеру насталом (после) 1528. године испред манастира Ђурановића наводи још један манастир Светог Николе, са једним калуђером чије винограде држе становници Рудника и села Шаторње, закључено је да су у Шаторњи једно време постојала два манастира посвећена истом свецу.[14] Неки аутори су склони да у овом *другом* Светом Николи виде манастир Никоље.[15]

На каменим фасадама и на живопису припрате налази се неколико угребаних натписа, често нејасне садржине, од којих поједини садрже године па се могу датовати од друге половине 15. до првих деценија 18. века.[16] Најмлаћи натпис је из 1721. године и налази се на живопису на северном зиду припрате, из чега се може извести закључак да је никољска црква служила и у време аустријске окупације северне Србије.[17] То потврђује и податак да је 1735. године у Рудничком дистрикту, тадашњој Ваљевској епископији, уписана „нурија монастира Шаторна“ са припадајућим околним селима.[18] Изгледа да је преживео повратак Турака у Србију (1737–1739), јер се 1741. године помиње манастир Светог Николе у нахији Рудник који тимарнику годишње плаћа 300 акчи.[19] До краја 18. века Никоље се више не помиње у писаној грађи. Нема га ни међу појућим манастирима у Рудничкој нахији 1804/1805. године, па се може претпоставити да је у међувремену запустео.[20] По предању, које је забележио Б. Дробњаковић, у време досељења Павловића у Шаторњу, око 1809. године, никољска

13 Аличић 1984/85, III–41, III–260.

14 Аличић 1984/85, II–250; Кнежевић 1996, 208, 211.

15 Зиројевић 1984, 153–154.

16 Натписи су са пуно техничких и других грешака објављени у Петровић 2011, 134–136, сл. 1, црт. 2–6, па се наведено датовање може узети само условно. Нажалост, након поновног дерсовања зидова поједини натписи нису више видљиви.

17 Р. Петровић погрешно датује запис у 1621. годину, за кога каже да се је угребан на тамнољубичастом камену. Петровић 2011, 135, црт. 4.

18 Радосављевић 1997, 40, 42–43; Радосављевић 1998, 20–21; Ђокић 2017, 28. Под називом „Шаторња Доња“ манастир Никоље је забележен и у једном недатираном натпису у псалтиру игумана Тимотеја. Стојановић 1903, бр. 4525.

19 Павловић 2016, 191.

20 Перовић 1978, бр. 52, 104; Ђокић 2017, 28. Н. Ђокић, на истом месту, претпоставља да се иза запустелог манастира Придворице, који се у документу под називом *Описаније неких монастиреј в Сербији находјашчихсја*, датованом у 1804/1805. годину, наводи иза појућих манастира Благовештења и Вољавче, заправо крије манастир Никоље, с чиме се не би могли сложити. Вероватно је реч о садашњем манастиру Петковици који се налази у Страгарима, а некада је припадао ишчезлом насељу Придворици.

црква је била у рушевини.[21] Међутим, у литератури и у конзерваторској документацији налазимо да је црква обновљена 1803. године, односно у „време Карађорђа“, што се закључује на основу једног лоше интерпретираног натписа.[22] Постоји и мишљење да је управо те године Сали-ага, звани Руднички бик, запалио и опљачко манастир и да је у време Првог српског устанка Никоље обновљено.[23]

Никоље се у архивској грађи поново јавља тек 1817. године када је планирана обнова цркве и манастира, започета наредне, 1818. године.[24] Ту обнову помиње Ј. Вујић, први од путописаца и истраживача који је посетио манастир 1826. године. Он преноси данас изгубљен натпис у коме је стајало да је храм Светог Николе обновљен „трудом и настојанијем“ јеромонаха Теодосија, родом из Студенице, у време кнеза Милоша Обреновића. Иако се у натпису не помиње година обнове цркве, по Вујићу се то догодило 1817, и то 6. октобра, што је касније прихваћено у литератури.[25] До 1836. године црква Светог Николе је била манастирска, када је претворена у мирску, и као таква служила је до 1989. године када је Никоље поново постало манастир, овога пута женски.[26]

Архитектура и сликарство цркве Светог Николе

Први, кратак опис никољске цркве налазимо код Ф. Каница који каже да је уз „старији део“ (16 x 4,5 м), надвишен куполом, дограђен торањ, „вероватно приликом реновирања 1817. године“.[27] Стручна

21 Дробњаковић 1923, 375.

22 Prokić 1984, 1; Prokić, Ristić 1986, 1; Пајкић 1997, 209–210; Радић, Пајкић 2006, 46; Јованчевић 2009, 350. Реч је о натпису, наводно, изведеном на фреско-малтеру, који је откривен у куполи цркве приликом конзерваторских радова, на основу чега су изградња кубета и обнова цркве датовани у 1803. годину. Prokić 1980, 1; Prokić 1984, 1. Р. Петровић је публиковао овај натпис за кога каже да је из 1802. године и да је уклесан на оштећеној плочи од белог мермера, дим. 32,50 x 19 x 5 цм. Мада је натпис објављен са пуно техничких грешака, разабире се да је прота Атанасије Поповић Антонијевић, а то је чувени буковички свештеник који је учествовао у подизању Првог српског устанка, начинио некакву воду, вероватно чесму. Петровић 2011, 136. То би значило да је ова плоча као сполија уграђена приликом неке касније обнове цркве и зидања куполе.

23 Челиковић 1998, 70, 72; Боловић, Челиковић 2014, 621. По усменом саопштењу колеге Челиковића тај податак је преузет из документације Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу.

24 Марковић 1954, бр. 31, 35, 51.

25 Вуичъ 1828, 317. На архивске податке који говоре о обнови цркве тек 1818. године скрећу пажњу: Недељковић 2010, 346–349; Ђокић 2017, 28–29.

26 Дробњаковић 1923, 375; Недељковић 2010, 349–358; Ђокић 2017, 29–30.

27 Каниц 1985, 469.

запажања о архитектури и живопису храма први је изложио Ђорђе Мано-Зиси, скренувши пажњу на зидно сликарство у припрати које је упоредио са млађим слојем сликарства у оближњем манастиру Благовештењу, чији је Никоље, наводно, било метох.[28] Цркву Светог Николе је 1950. године посетила и екипа истраживача на челу са Ђурђем Бошковићем и дала кратак опис грађевине са скицом основе и пресецима (сл. 3).[29]

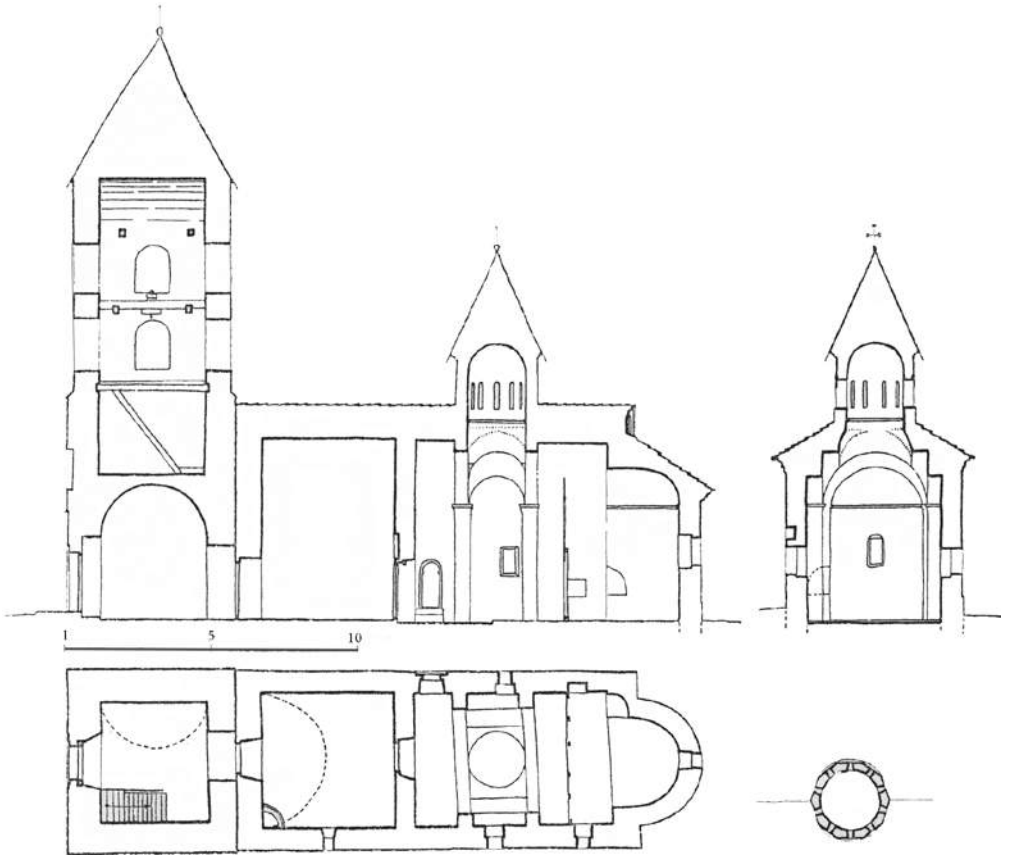

Сл. 3. Основа цркве с пресецима (преузето: Бошковић и др. 1956, 152)
Fig. 3. Church floor base with cross sections (taken from: Bošković and others 1956, 152)

Храм Светог Николе састоји се из три дела: цркве, припрате и звоника, укупне је дужине 21,57 м (сл. 1–4). Црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе (10,70 х 6,17 м), подељена у три неједнака травеја. Изнад средњег травеја је мала, спољa десетострана купола која почива на луцима што повезују два пара пиластара.[30] Купола је

28 Мано-Зиси 1933, 231–237.

29 Бошковић и др. 1956, 151–153.

30 У литератури се још од Ђ. Мано-Зисија провлачи грешка да је кубе споља осмострано, што исправља Недељковић 2010, 358, нап. 167.

изведена изнад правоугаоног простора тако да је прелаз ка кругу тамбура извршен неправилним и доста избаченим пандатифима. Источни и западни травеј имају полуобличасте сводове. Полукружна олтарска апсида је нижа, засведена је полукалотом и има засебан кров.[31] По архитектури, начину и времену градње, црква Светог Николе у Д. Шаторњи је сврстана у скупину моравских споменика сажетог уписаног крста са куполом, без бочних конхи, какви су: Рамаћа, Копорин, Јошаница, Врањевшница, Славковица, Кастаљан и Јешевац.[32] Унутрашњост цркве (олтар и наос) су 1850. године осликали пожаревачки мајстори Живко Павловић и Илија Стоичевић, о чему сведочи фреско-натпис изнад западног улаза, са унутрашње стране.[33]

Сл. 4. Звоник (фото: В. Миливојевић 2018)
Fig. 4. Belfry (photo by V. Milivojević 2018)

Припрата (4,94 x 6,17 м) је висока као и црква и засведена је полуобличастим сводом. Западни портали цркве и припрате су правоугаони, са оквирима сачињеним од широких, профилисаних мермерних греда. Једна врата налазе се и на северном зиду западног травеја наоса, као и на јужном зиду припрате.[34] Живопис припрате је дело сликарске школе чији су мајстори у трећој или четвртој деценији 17. века осликали и цркву манастира Благовештења Рудничког.[35] Постојање старијих слојева сликарства на унутрашњим зидовима припрате нигде се не помиње.

Уз припрату је на западу призидан масиван троспратни звоник у виду куле, незнатно шири од остатка грађевине (5,93 x 6,33 м), чији приземни део има функцију ексонартекса. На западном зиду звоника је троструко профилисан и лучно засведен улаз, изнад кога су три лунете, једна већа и две мање испод ње (сл. 4).[36]

31 Мано-Зиси 1933, 231–232; Бошковић и др. 1956, 152–153.
32 Радуловић 1989, 48–49, 56; Ристић 1996, 233–234.
33 Васић 1971, 59–62.
34 Мано-Зиси 1933, 232; Бошковић и др. 1956, 152; Пајкић 1997, 211.
35 Петковић 1995, 149–150; Петковић 2004, 30.
36 Мано-Зиси 1933, 231–232; Бошковић и др. 1956, 152–153; Пајкић 1997, 211.

Сл. 5. Јужна фасада цркве након конзервације (В. Милуновић 1986)
Fig. 5. South facade of the church after conservation (V. Milunović 1986)

Конзерваторско-рестаураторске радове на цркви Светог Николе, који су с прекидима трајали од 1977. године до пред крај 20. века, обавио је Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу.[37] Обијањем малтера са фасада установљено је да је црква зидана ломљеним и притесаним каменом и жућкастом сигом, а дерсована је црвенкастим малтером. Припрата је рађена сигом и ломљеним каменом са „грубо обрађеним фасадама које су биле омалтерисане танким слојем жућкастог малтера".[38] Зидови цркве и припрате су у доброј мери надзидани, што значи да је грађевина у прошлости била рушена и обнављана. Ова фаза је у презентацији споменика јасно раздвојена тако што је омалтерисана и окречена у белу боју, као и звоник из 19. века, док су аутентични делови зидова дерсовани (сл. 5). Кровна конструкција је промењена и постављен је кров од шиндре, док је затечени под од мермерних плоча, након подизања и бетонирања унутрашњости сва три дела грађевине, поново враћен, али на првобитну нивелету. И

37 Руководиоци пројекта конзервације били су П. Пајкић и Р. Прокић.

38 Пајкић 1997, 211; Радић, Пајкић 2006, 46. Није наглашено да ли се ради о изгледу првобитне фасаде припрате или је реч о каснијем малтерисању. С обзиром на постојање натписа урезаних на камену којим је припрата зидана, њена првобитна фасада изгледа није била омалтерисана.

терен око цркве је денивелисан и постављен је нови тротоар на првобитном нивоу.[39] У међувремену је поново, знатно лошије, извршено дерсовање и кречење зидова храма, а шиндра је замењена бакарним кровом (сл. 1, 2 и 4).

Сл. 6. Старији слој живописа у олтару (В. Миливојевић 2018)
Fig. 6. Older layer of iconography in the altar (V. Milivojević 2018)

Упоредо с поменутим радовима, Републички завод за заштиту споменика културе обавио је конзервацију зидног сликарства у припрати, али и испитивање и конзервацију старијег слоја живописа откривеног у олтару.[40] Наиме, испоставило се да је на зиду апсиде, испод фресака из средине 19. века, присутна делимично очувана композиција *Служба архијереја* (сл. 6). Углавном се сматра да је реч о сликарству насталом у време градње цркве (1425),[41] с тим што постоји и мишљење да су ове фреске из каснијег доба.[42] Два слоја живописа су

39 Prokić, Ristić 1986; Prokić 1988, 3–5.

40 Радови на конзервацији фресака извођени су осамдесетих година. Руководилац је био конзерватор Р. Петровић, а стручни консултанти проф. др С. Петковић и П. Пајкић. Постојање старијег слоја живописа у олтару помиње још Пајкић 1978, 45, али он тада није био видљив у целости.

41 Петровић 1987, 59; Пајкић 1997, 211; Челиковић 1998, 74, 76; Радић, Пајкић 2006, 47–48; Петровић 2009, 82–85, сл. 2–7, црт. 1–2, који *Службу архијереја* у Никољу иконографски и стилски доводи у везу са истом сценом у Манасији.

42 Стародубцев 2013, 136, нап. 25, где није прецизирано из ког времена је старији живопис и да ли се може довести у везу са сликарством припрате из 17. века.

откривена и на спољном лицу западног зида припрате, сондирањем и делимичним уклањањем источног зида звоника око западног портала (сл. 7). У лунети изнад ктиторског натписа налази се допојасна представа Светог Николе, патрона храма, поред кога су, са леве и десне стране, Христос и Богородица (сл. 8). Фреска је датована у 15. век.[43] Преко доњег, зазиданог дела лунете је млађи живопис који је вероватно покривао цео западни зид, што се закључује на основу откривених површина, док је остатак заклоњен источним зидом звоника. Да ли је реч о живопису из 17. или из 19. века, питање је које је остало отворено.[44]

Сл. 7. Западни портал припрате у току конзерваторских радова (В. Милуновић 1986)
Fig. 7. Western portal of the narthex during conservation works (V. Milunović 1986)

Градитељске фазе на никољској цркви у литератури се различито тумаче и датују. Док су сви истраживачи сагласни у томе да је црква подигнута 1425. године, како стоји у ктиторском натпису, око времена градње припрате, па и звоника, постоје неслагања. Старији истраживачи, који су пред собом имали омалтерисане и окречене фасаде, закључили су да је припрата грађена истовремено са црквом (1425), што се и касније у литератури понавља.[45] Усамљено је мишљење Б. Челиковића по коме је нартекс дозидан и осликан у 17. веку, приликом обнове храма.[46] Занимљиво је да у радовима П. Пајкића, штампаним након обављене конзервације цркве, нема ни речи о томе да ли је припрата призидана или не.[47]

Сматрајући, очигледно, да овај живопис није средњовековни, Т. Стародубцев га није уврстила у своје обимно дело посвећено зидном сликарству у земљама Лазаревића и Бранковића. Вид. Стародубцев 2016.

43 Петровић 2009, 85–86, сл. 9, 11–12, црт. 3.

44 Petrović 1985, 2; Petrović 1986, 1–2; Петровић 2009, 86, сл. 11, црт. 3.

45 Каниц 1985, 469; Мано-Зиси 1933, 232; Бошковић и др. 1956, 152; Радуловић 1989, 56; Ристић 1996, 234; Јованчевић 2009, 350.

46 Челиковић 1998, 70; Боловић, Челиковић 2014, 621.

47 Пајкић 1997, 209–212; Радић, Пајкић 2006, 44–48. У једном свом ранијем тексту, публикованом на почетку конзерваторских радова у Никољу, Пајкић

Сл. 8. Фреска патрона у ниши (фото: В. Миливојевић 2018)
Fig. 8. Fresco of the patron in a niche (photo by V. Milivojević 2018)

Што се тиче поменутог презиђивања зидова, тј. велике обнове цркве, она се у литератури ставља у почетак 17. века, јер је црква, наводно, страдала средином 16. столећа, „непосредно пре обнове Пећке патријаршије“,[48] или, по другом мишљењу, 1594. године.[49] У овој обнови, сматра се, осликана је припрата.[50] Већ је напоменуто да се једна рестаурација никољске цркве смешта и у сам почетак 19. века, или у време Првог српског устанка, када је, наводно, црква „темељно преправљена“, омалтерисана, окречена у бело, а око прозора и на тамбуру куполе исликани су црвеном бојом геометријски орнаменти.[51]

За монументални звоник на западу већина аутора је мишљења да је подигнут 1817. године, с тим што једни тај подухват везују за

каже да је припрата дозидана и осликана у 17. веку. Пајкић 1978, 45. М. Недељковић је у свом раду о Никољу заступао оба става – да је припрата зидана када и црква и да је касније дограђена. Недељковић 2010, 359, 362.

48 Пајкић 1997, 209; Радић, Пајкић 2006, 46; Јованчевић 2009, 349–350.

49 Недељковић 2010, 338–339. Б. Челиковић је опрезнији јер каже да се не зна када је манастир први пут настрадао, али се и по њему то свакако догодило пре почетка 17. века. Челиковић 1998, 69. У конзерваторској документацији на једном месту налазимо да је црква президана у 19. веку. Prokić, Ristić 1986, 1.

50 П. Пајкић вероватно омашком износи да су почетком 17. века исликани и припрата и наос, јер у даљем тексту каже да у самој цркви постоје само два слоја живописа, из 1425. и из 1850. године. Пајкић 1997, 209, 211. Вид. и Радић, Пајкић 2006, 46–47.

51 Пајкић 1997, 209–210; Челиковић 1998, 70, 72; Радић, Пајкић 2006, 46; Јованчевић 2009, 350. По М. Недељковићу Никоље је обновио сам вожд Карађорђе „пред крај своје владавине“, да би већ 1813. године, с пропашћу устанка, црква поново настрадала. Недељковић 2010, 360.

последњу обнову цркве,[52] док други не, пошто сматрају да је црква обновљена још у Карађорђево време.[53] Једино се М. Недељковић двоумио између 1818. године, када је, по њему, црква реновирана, и времена након обнове.[54]

Из свега наведеног видимо да нема јединственог става по питању раздвајања и датовања грађевинских фаза на цркви Светог Николе у Д. Шаторњи, односно око хронологије страдања и обнове манастира Никоља. На овај проблем ћемо се вратити након што изложимо резултате археолошких истраживања.

Археолошка истраживања

Археолошка истраживања су трајала од 30. августа до 15. септембра 1977. године.[55] Циљ ископавања, чији је руководилац био мр Димитрије Мадас, био је добијање основних информација о нивелетема терена, дубини фундирања и начину градње темеља цркве. Отворено је укупно седам сонди: једна у североисточном углу порте (сонда 1), четири уз спољне зидове храма (сонде 2–5) и две у његовој унутрашњости (сонде 7 и 8) (сл. 9).[56]

У сонди 1 (1 х 1,50 м), постављеној у североисточном углу порте, већ на 0,30 м дубине наишло се на здравицу, али и на темељне(?) остатке северног и источног оградног зида (угао?). Истраживање је настављено до дубине од 1,20 м, па је установљено да су оба зида плитко фундирана и да су зидана ломљеним каменом који је повезан кречним малтером. Ширина зидова је неуједначена, у просеку 0,60–0,70 м. Северни зид није имао изведено лице, док је источни зид, који се пружао по правцу север-југ, био нагнут ка истоку, јер је са спољне

52 Каниц 1985, 469; Мано-Зиси 1933, 231; Бошковић и др. 1956, 152; Петровић 2009, нап. 9 и стр. 87.

53 Пајкић 1997, 209, 211; Челиковић 1997, 70; Радић, Пајкић 2006, 46. Занимљив је став Н. Ђокића по коме је црква обновљена 1818. године, а звоник дозидан годину дана раније. Ђокић 2017, 28–29.

54 Недељковић 2010, 348, 358.

55 Од документације са ахеолошких истраживања на располагању су нам били: *Izveštaj o arheološkim radovima oko crkve Sv. Nikole u D. Šatornji*, обима 13 куцаних страна (Madas 1978а), *Inventar predmeta pronadjenih prilikom arheoloških sondiranja*, 1 и по страна (Madas 1978б), фотодокументација (11 фотографија) и неколико скица у оловци, чију су финализацију за потребе овог рада урадили Драган Ћирковић, дипл. археолог из Чачка, и аутор. Извештај са ископавања и инвентар пронађених предмета је до сада, колико нам је познато, у ограниченој мери користио једино Недељковић 2010, 359, 363–364, 366.

56 Madas 1978а, 1. Било је планирано постављање 8 сонди, али се од сонде 6, која је требала да буде отворена у ширем комплексу цркве, одустало, с тим што је првобитна нумерација сонди од бр. 1 до 8 задржана.

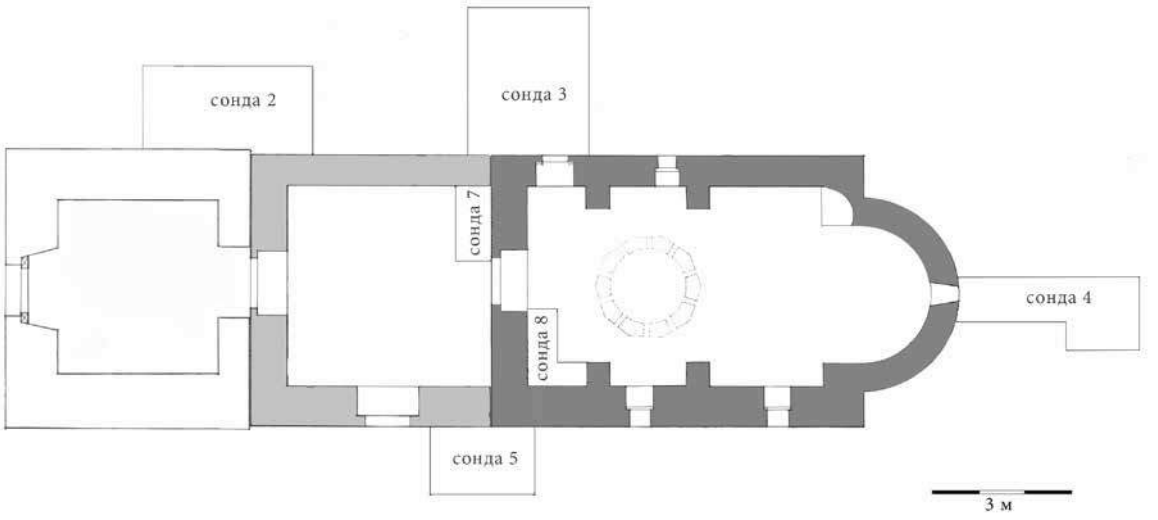

Сл. 9. Ситуациони план цркве (Документација ЗЗСК Крагујевац, В. Миливојевић)
Fig. 9. Layout drawing of the church (Documentacion IPCM Kragujevac, V. Milivojević)

стране била вододерина која је поткопала његове темеље.[57] Нажалост, тачан положај сонде у односу на цркву није познат, па самим тим ни откривених зидова.

Сонда 2 (3,70 x 1,90 м) је отворена уз спољни северни зид храма, код споја припрате и звоника. Копана је до дубине од око 1,40–1,50 м мерено од прага западног портала звоника, који је узет за репер.[58] Након што је уклоњен слој жућкасте компактне иловаче са ситнијим каменом, протумачене као сипар, на дубини од 0,50 м откривена је надгробна плоча неправилног облика, грубље обраде, дугачка 1,64 м, дебела 12–17 цм. Плоча је била *in situ*, оријентисана по правцу исток-запад и означавала је нивелету првобитног терена око цркве, по Д. Мадасу из времена пре него што је подигнут звоник. Испод плоче, на дубини од 0,40 м, истражен је гроб бр. 1/77, чији је западни део укопан у живу стену. Констатована је гробна конструкција од плочастог камена насатице пободеног око покојника, који је сахрањен у опруженом ставу на леђима, са рукама савијеним у лакту и прекрштеним на стомаку (сл. 10). Комади трулог дрвета преко скелета и присутност гвоздених клинова у угловима раке указују да је сахрањивање обављено у дрвеном сандуку. Других предмета није било. За темеље припрате и звоника закључено је да се доста разликују (сл. 11). Темељни део припрате је израђен од локалног, сивозеленог камена који је повезан

57 Madas 1978a, 1–2.

58 Дубина је установљена на основу измерених тачака на скицама основе сонде и гроба бр. 1, пошто се у *Izveštaju* каже да је копано до дубине од 1,11 м.

Сл. 10. Гроб бр. 1, сонда 2 (фото: Д. Мадас 1977)
Fig. 10. Grave No. 1, trench 2 (photo by D. Madas 1977)

кречним малтером. Дубина темеља је на коти 0,57 м нижој од реперне тачке. Темељ звоника је знатно дубљи, 1,37 м у односу на репер, што је и разумљиво с обзиром на масивност и величину овог објекта. Доњи део темеља урађен је ситнијим каменом у виду стопе у висини од 0,93 м, истурен 10–15 цм, док је изнад стопе 0,44 м темељ зидан крупнијим каменом и пажљивије.[59]

У сонди 3 (3,30 x 2,60 м), која је захватала део северног зида цркве и припрате, испод затечене калдрме, чија је дебљина износила 8–12 цм, појавио се слој жуте иловаче, дебео око 10 цм, затим слој мрке земље измешане са гарежи, дебљине 10–12 цм, и на крају компактна светломрка земља која је протумачена као здравица, а копана је до дубине од 0,80 м.

Сл. 11. Темељи припрате и звоника, сонда 2 (фото: Д. Мадас 1977)
Fig. 11. Foundations of the narthex and belfry, trench 2 (D. Madas 1977)

59 Madas 1978a, 2–4.

Сл. 12. Темељи цркве и припрате, сонда 3 (фото: Д. Мадас 1977)
Fig. 12. Foundations of the church and narthex, trench 3 (D. Madas 1977)

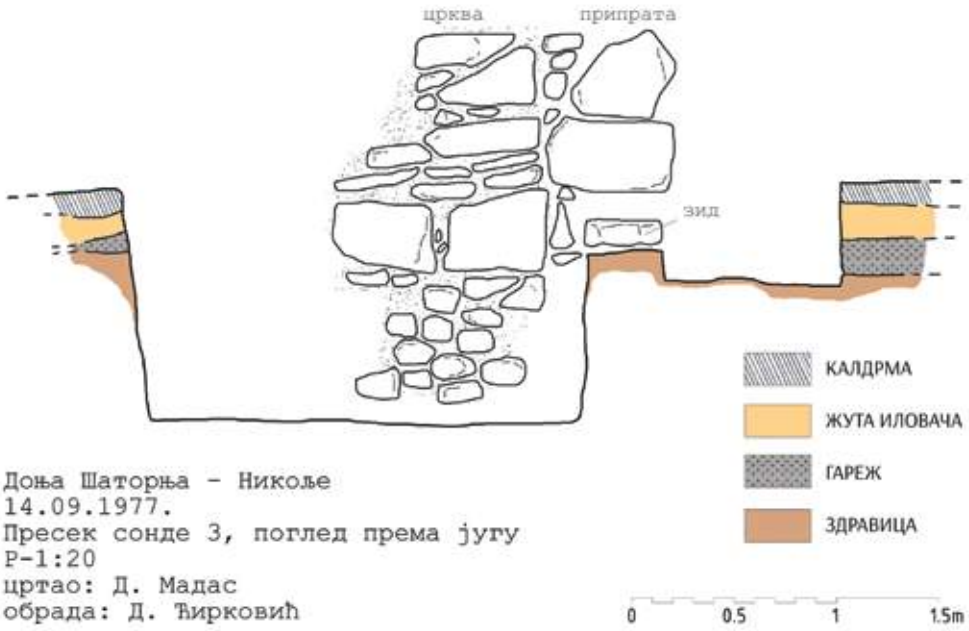

Сл. 13. Јужни профил сонде 3 (Д. Мадас, Д. Ћирковић)
Fig. 13. Trench 3, south profile (D. Madas, D. Ćirković)

Доња кота мрке земље са гарежи, по Д. Мадасу, представља нивелету првобитног терена око цркве, која је на овом месту била за око 0,32 м нижа од затечене калдрме, односно око 0,40 м од реперне тачке.[60] У сонди 3 није било гробова, што је необично с обзиром на њен положај. Када су у питању темељи цркве и припрате установљено је да међу њима не постоји конструктивна веза, тј. да су раздвојени по вертикалној линији (сл. 12). Темељ северног зида цркве је дубље укопан, 1,07 м у односу на репер, и грађен је веома пажљиво, зеленкастим ломљеним каменом, док је темељ припрате плићи, 0,67 м у односу на репер, и знатно немарније урађен (сл. 13). Код места споја са припратом, на 10–15 цм испод површине затеченог терена, откривени су остаци сухозида, постављеног управно на зид цркве. Ширина сухозида износила је 0,40 м, био је сачуван у висини од само једног реда камена, а испраћен је у дужини од 3,20 м.[61]

Сонда 4 је постављена управно на апсиду (4 х 1 м, не рачунајући мање проширење код југоисточног угла сонде). Непосредно испод површине затеченог терена пронађено је неколико поремећених скелета.[62] Кости су биле у слоју наталоженог сипара, чија је дебљина износила око 0,40–0,50 м. Испод сипара појавила се мрка земља и једна аморфна надгробна плоча (дуж. 2,04 м), слична оној у сонди 2 (сл. 14). Она је означавала првобитну нивелету терена источно од цркве, која је на овом месту за 0,90–0,95 м била нижа од репера, што се јасно види и на основу почетка темеља апсиде (сл. 15). Преко источног краја надгробне плоче констатована је нагорела црвенкаста земља и остаци гарежи, дебљине до 13 цм. Руководилац ископавања је закључио да је на плочи ложена ватра.[63] Даљим ископавањем откривена су три гроба (бр. 2/77, 2/77а и 2/77б), укопана у здравицу. Гроб бр. 2/77а је дечији. Западну ивицу раке је означавала иструлела даска која је била пободена код главе покојника. Гробови одраслих индивидуа (бр. 2/77, 2/77б) су имали гробне конструкције у виду камена поређаног око покојника. Преко покојника у гробу бр. 2/77 су пронађени остаци иструлеле даске којом је он очигледно био покривен. Анализом остатака поклопнице методом С14 добијена је 1318. година ±75 година.[64]

60 Madas 1978a, 4.

61 Madas 1978a, 4–5.

62 Madas 1978a, 5. Из *Izveštaja* није јасно да ли су сви скелети били поремећени и колико их је укупно било. С обзиром на то да ниједан гроб није нумерисан, претпостављамо да су у питању само дислоциране кости.

63 Madas 1978a, 5–6.

64 На крају *Inventara* пронађених предмета се каже да су комади органске материје из гроба 2/77 послати на С14 анализу. Резултат те анализе, рађене у Институту „Руђер Бошковић“ у Загребу, саопштава М. Недељковић, који наводи и сигнатуру предмета Z–582, од 22. 10. 1978. Недељковић 2010, 359 и нап. 174.

Сл. 14. Надгробна плоча, сонда 4 (Д. Мадас 1977)
Fig. 14. Gravestone, trench 4 (D. Madas 1977)

Најдубље укопан гроб је пронађен на дубини од 2,26 м у односу на реперну тачку. У гробовима није било покретних налаза, тако да се на основу дубине и положаја гробова који су се преклапали једино могла успоставити релативна хронологија ових сахрана.[65] Нажалост, због нејасног излагања у извештају са ископавња, нисмо били у могућности да то и учинимо.

Сонда 5 (2,50 x 1,50 м) је позиционирана уз јужни зид цркве, код споја са припратом. За разлику од северног, у темељном делу јужног зида цркве је констатовано проширење, ширине 0,25 м, на коти 0,80 м нижој од реперне тачке. Проширење се ка дубини постепено повлачи ка северу, што значи да је спољна страница темељног рова била укосо ископана. Стопа је сачињена од ситнијег ломљеног камена и нема трагова било каквог везива. У односу на репер, дубина темеља је 1,35 м. Темељ припрате је плићи, зидан је од ситнијег камена убаченог у темељни ров без икаквог реда, уз уливање кречног малтера у већој количини. Почевши од нивелете на којој се јавља темељно проширење на цркви, на припрати је констатован низ „аплицираног" крупног, сивозеленог камена који за 0,35 м испада из равни зида. Каменови су равних површина постављени у низ без везива, а пошто је слична ситуација констатована и у сонди 3, мада о томе на одговарајућем месту и *Izveštaju* није било говора, претпостављено је да су опасивали и цркву и припрату. Ова конструкција нејасне намене откривена је плитко, одмах испод постојеће калдрме. Када је реч о слојевима, у сонди 5 је ископавана компактна светломрка земља у којој је, до дубине од 1,54 м у односу на репер, пронађено неколико скелета.[66] Кота аутентич-

65 Madas 1977a, 6–7.

66 Нумерације гробова се у *Izveštaju* не помињу. О броју и међусобном односу скелета нема података, нити постоје цртежи сонде 5 и гробова.

ног терена није констатована па се морала реконструисати на основу нивелета поменутих каменова или почетка темељног проширења јужног зида цркве.[67]

Када је реч о истраживањима у порти, треба још напоменути да је у току и након археолошких радова вршена денивелација терена око цркве због постављања новог плочника, и том приликом је уз јужни зид откривена зидана гробница призматичног облика са полуобличастим сводом. Улаз у гробницу је са западне стране, и био је затворен великим каменим квадером. У централном делу гробнице, у опруженом положају са рукама прекрштеним на стомаку, лежао је скелет одрасле особе на чијим грудима су били видљиви делови одеће са порубом од срме, бронзаним копчама и ситним стакленим перлама црвене боје. Уз леву страну лобање налазио се новчић кован 1815. године, а изнад главе стаклена бочица. Јужно од скелета су биле дислоциране људске кости од, највероватније, три индивидуе, што је закључено на основу броја лобања. Све је указивало да се ради о породичној гробници угледних личности с краја 18. и првих деценија 19. века.[68]

Сл. 15. Темељ апсиде, сонда 4 (Д. Мадас 1977)
Fig. 15. Apse foundation, trench 4 (D. Madas 1977)

У сонди 7, отвореној у североисточном углу припрате, испод затечене поднице од мермерних плоча, дебљине 3–5 цм, појавио се насути слој мрке, прашинасте земље, дебљине 24–29 цм. Он је лежао на слоју „беличастог шута“, дебелом око 12 цм, испод кога је здравица. Д. Мадас је претпоставио да горња кота шута, иначе 0,66 м нижа од репера, представља нивелету првобитног пода који није очуван. Темељ западног зида цркве, тј. источног зида припрате, укопан је у здравицу до дубине од 0,45 м, односно 1,18 м мерено од реперне тачке. О првобитном нивоу поднице сведочи и изглед прага мермерног портала цркве, чије је западно лице делом откривено у сонди 7. Наиме, установљено је да је украсна профилација која се налази на довратницима и надвратнику присутна и на западној страници прага портала, што значи да је и доња греда портала некада већим делом била изнад ни-

67 Madas 1978a, 7–8.
68 Madas 1978a, 10–11.

воа поднице, тј. да је била видна.[69] Приликом конзерваторских радова утврђено је да је и праг западног портала припрате такође профилисан (сл. 7).[70]

Сонда 8 је постављена по дужини уз јужни зид западног травеја наоса, али је, судећи по неким скицама, изгледа проширена тако да је обухватила и западни зид наоса до портала, добивши изглед ћириличног слова Г. На тај начин испитан је простор који је најчешће резервисан за сахрану ктитора. Стратиграфска слика у овој сонди била је следећа: мермерне плоче затеченог пода, дебеле 3–6 цм, лежале су на кречној подлози (3 цм). С обзиром на чињеницу да је затечени под у свим деловима цркве (олтару, наосу, припрати и звонику) био идентичан, а чиниле су га добро уклопљене мермерне плоче, претпостављено је да он потиче из времена доградње звоника.[71] Испод је била мрка, прашинаста земља (око 16 цм), идентична насутој земљи у припрати, испод које се појавила малтерна подлога старијег пода (4 цм), на коти 0,67 м нижој од реперне тачке.[72] Супструкција „првобитне" поднице лежи на здравици, која је копана до дубине од 1,27 м мерено од репера. У односу на репер, темељ западног зида цркве укопан је 1,14 м.[73] Гробови у овој сонди се не помињу.

На крају, побројаћемо покретне налазе из већ поменутог инвентара откопаних предмета, за које, нажалост, није наведен контекст налаза, тако да ти подаци немају већу вредност. Међу малобројним керамичким материјалом издваја се више фрагмената дубоког „порцуланског" тањира, већих димензија, са „глазираном" мрком шаром и плавим неправилним мрљама ритмично распоређеним на унутрашњем зиду посуде. Различитим судовима припада неколико зелено глеђосаних уломака, затим један фрагмент са представом винове лозе са гроздовима и неколико атипичних фрагмената грубље

69 Madas 1978a, 9.

70 Петровић 2009, 86–87, сл. 10.

71 Madas 1978a, 9.

72 Madas 1978a, 10. О изгледу старије поднице нешто више сазнајемо из конзерваторске документације, пошто је приликом конзерваторско-рестаураторских радова који су уследили у целом храму подигнута затечена подница и из цркве и припрате избачена насута мрка земља. Испод се појавила местимично очувана старија подница од опека „средњовековног формата". Prokić 1984, 2. Опеке су биле постављене преко набијене земље(!) и слоја кречног малтера. Prokić 1988, 4. Вид. Петровић 2009, 82, сл. 1. Уклањањем млађег патоса и насуте земље, на зидовима припрате ослобођене су најниже зоне живописа, тамо где су биле сачуване. Prokić 1983. Уколико је то тачно, што се тренутно не може проверити јер је најнижа зона зидова припрате префарбана розе бојом, онда би се могло закључити да је подизање нивоа подница у цркви и припрати извршено у времену после осликавања припрате, највероватније у 19. веку.

73 Madas 1978a, 9–10.

израде. Керамика није датована. Од металних предмета пронађени су велики шупаљ кључ са телом четвртастог и кружног пресека и дршком елиптичног пресека, мала звонолика чаша од танког бакарног лима, са флоралним „штанцованим“ украсом на спољној страни и дном проширеним у малу коничну стопу, и бакарно постоље кружног облика, степенасте профилације. Од новца је пронађено 7 комада аустријских крајцара, четири су из 1800. године, једна из 1816. године, док су две лоше очуване, затим 1 пара Милана Обреновића из 1868. године и 5 комада перфорираног турског сребрног новца.[74]

Руководилац археолошких истраживања је, сумирајући њихове резултате, истакао да терен око цркве очигледно није аутентичан, с тим што дебљина слоја наплавине варира. И нивелета зетечене подснице у цркви и припрати је такође за преко 20 цм виша од првобитне. Зидови цркве, припрате и звонаре нису у конструктивној вези, грађени су различитом техником и, донекле, другачијем каменом, а ни дубина фундирања им није иста, па је изведен закључак да ови објекти не припадају истом времену. Када је у питању црква, Д. Мадас је њену градњу сместио у последње деценије 14. столећа, везујући је за гробове бр. 1/77 и бр. 2/77, који по њему припадају најстаријем хоризонту сахрањивања, а датовани су на основу начина укопавања покојника и изгледа надгробних обележја. За припрату, по Мадасу, нема поузданих елемената који би указивали на време њеног зидања. Гледиште да је звоник подигнут у 19. веку, није довођено у питање.[75]

Закључно разматрање

На основу резултата археолошких и конзерваторских радова могу се издвојити најмање четири веће грађевинске фазе на цркви Светог Николе у Доњој Шаторњи и продискутовати о њиховом датовању. Кренућемо од друге фазе, а то је припрата, јер, за разлику од Д. Мадаса, сматрамо да се најпре она, а не црква може хронолошки определити. Ктиторски натпис Николе Доречновића из 1425. године, будући да је уклесан на надвратнику западног портала припрате, говори о томе када је она сазидана и ко је био њен ктитор. Питање, дакле, треба поставити из ког времена је црква, односно да ли је и она задужбина Николе Доречновића или је реч о старијој грађевини?

Датовање цркве у позни 14. век, које је у извештају са ископавања предложио Д. Мадас, само на основу начина укопавања покојника и обележавања гробова приписаних најстаријем хоризонту сахрањивања, не може се прихватити, јер се такви гробови срећу у много

74 Madas 1978б, 1–2.

75 Madas 1978а, 12–13.

дужем временском периоду, и без гробних прилога нису погодни за прецизније хронолошко одређење. Ни година добијена C14 анализом органске материје из гроба бр. 2 није релевантна, јер је у питању само један испитани узорак.[76] На већи временски распон између зидања цркве и припрате пре би могла да указује разлика у нивоима терена са којих је започето укопавање темеља ових грађевина. Наиме, на основу описа стратиграфије у *Izveštaju* и приложеног илустративног материјала (сл. 12 и 13) стиче се утисак да то није последица конфигурације првобитног терена, већ да су темељи припрате укопани у или кроз слој мрке земље са гарежи (можда и сипара?), формиран изнад нивоа првобитног терена око цркве, док су темељи цркве укопани само у здравицу. Ово запажање би, ипак, требало примити с резервом, пошто се о односу темељних делова припрате и поменутих слојева у *Izveštaju* ништа изричито не каже. Нажалост, денивелацијом терена око цркве могућност провере овог запажања је под великим знаком питања.

Пажњу привлачи и чињеница да у ктиторском натпису стоји да је Никола Доречновић саградио храм „с трудом и откупом“ (**сьзіда сє сыи с(в)єты и б(о)ж(єс)твны храмь... сь троудомь и ѡткȣпомь**), што наводи на помисао да је Доречновић само другостепени ктитор, који је откупио и, можда, обновио већ постојећу цркву, уз коју је доградио припрату. Међутим, поставља се питање значења речи *ѻткуп* у овом контексту? Да ли се ради о откупу црквене грађевине са припадајућим поседом и правима, или само земље на којој је планирано њено зидање, или једноставно о уложеним средствима за градњу цркве, само су нека од могућих питања и тумачења.[77]

76 Метод C14 иначе није погодан за утврђивање прецизније хронологије када је у питању средњи век.

77 У још неколико ктиторских натписа наилазимо на исту или сличну формулацију. У натпису над порталом припрате цркве Свете Недеље (Ваведења Богородице) у Призрену каже се да храм сазида и ослика „**повѣлѣніємь н сь ѡткȣпѡмь**“ млади краљ Марко 1371. године. Ивановић 1967, 20–21; Јовановић 1988, 34–35. За припрату манастира Добруна, жупан Петар, у монаштву Јован, син жупана Прибила, у натпису из 1343. године наглашава: „**сьздахь и пописахь сь ѡткȣпѡмь**“. Ђорђевић 1994, 143. У ктиторском натпису Јелене Балшић на цркви Свете Богородице на острву Брезовици, на Скадарском језеру, стоји да она цркву сазида „**сь троудомь и ѡткȣпомь**“. Томовић 1974, 113. *Ѻткуп* се у истом контексту јавља и у неким повељама. Цркву Светог Стефана у Кончи велики војвода Никола „**сьзидаль своимь троудомь и ѡткоупомь**“. Новаковић 1912, 444. У Душановој повељи старцу Григорију (1343) се каже како је Григорије сазидао и украсио цркву Светог Петра у Кориши и остала здања „**сь троудомь и ѡткȣпомь**“. Соловјев 1926, 127. У *Светоарханђеловској хрисовуљи*, пак, стоји да је ту цркву Григорије купио („**кȣпиль**“). Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 91, 122. У повељама има неколико примера када је баштинска црква била предмет размене и купопродаје. Вид. Тарановски 1996, 558, 647. У сваком случају, читав проблем захтева посебну расправу.

С друге стране, није немогуће, мада није уобичајено, да ктитор цркве и дозидане припрате буде иста личност и да је временски распон између њихове градње релативно мали, деценију до две. Такав је, на пример, случај код манастира Раванице и Манасије, где припрату дограђују први ктитори храма.[78] Намеће се и питање: због чега би се Никола Доречновић одлучио на зидање припрате, без обзира на то да ли је он или неко други пре њега сазидао цркву? Не знамо, нажалост, да ли је црква Светог Николе у средњем веку била манастирска. Судећи по завршној формулацији ктиторског натписа и тумачењу фреске патрона храма, закључује се да је била гробна црква ове властеле.[79] Чињеница је, међутим, да у југозападном углу наоса није пронађен ктиторов гроб, па поједини аутори одбацују ту могућност.[80] Наведено место, по свему судећи, није ни било предвиђено за сахране, пошто растојање између југозападног пиластра и западног зида наоса износи само 1,46 м. У северозападном углу цркве простор је још мањи, док су у централном травеју размаци између пиластара на северном и јужном зиду 1,72 м. Припрата би, дакле, могла бити место вечног покоја ктитора и његове породице, мада се не може искључити ни могућност да су сахране обављене у самој цркви, у централном травеју.[81]

На крају, осврнућемо се и на готово идентичне западне портале на цркви и припрати, што би наизглед ишло у прилог претпоставци да су они хронолошки блиски, тј. да је временски распон између градње цркве и припрате био мали. Не може се, међутим, искључити могућност да је портал припрате израђен по узору на доста старији портал на цркви, нити да су оба портала постављена приликом реновирања цркве и доградње припрате, што не дозвољава изношење било каквих претпоставки о старости првобитног храма. Упада у очи да једино надвратник на порталу цркве није од мермера, нити је полиран, за разлику од осталих делова оба портала, па је могуће да он није аутентичан, тј. да је накнадно постављен. То оставља места сумњи да је надвратник са ктиторским натписом можда првобитно стајао изнад улаза у цркву и да је приликом доградње припрате из неког разлога премештен на садашње место.[82] У том случају, црква би била задужбина Николе До-

78 Мандић 1981, 33–38; Тодоровић 1992, 82, 96–97; Ристић 1996, 79, 187.

79 Петровић 2009, 89–90.

80 Радић, Пајкић 2006, 44; Недељковић 2010, 323.

81 Р. Петровић је изнео претпоставку да је надгробна плоча изнад ктиторског гроба некада била у северозападном углу припрате, јер је ту на сликаном соклу приказана биљна орнаментика са значењем рајског цвећа. Петровић 2008, 264; Петровић 2011, 134.

82 Профилације на надвртаницима на оба портала се не уклапају најбоље са профилацијама на довртаницима. Судећи по дужини надвратника са натписом и ширини портала на цркви то би такође био случај, ако претпоставимо да је кти-

речновића и прецизно би се могла датовати у 1425. годину, док би припрата била из каснијег времена, можда чак из 16. века.[83] Међутим, занимљиво је да се у северозападном углу припрате, у западном зиду, непосредно изнад поднице, налази сполија – полирана мермерна греда са сличном профилацијом као на порталима – која би могла бити део надвратника са портала цркве (сл. 16).[84] Уколико је ово запажање тачно, могао би се извести закључак да је оштећени надвратник на цркви замењен и употребљен као грађевински материјал приликом зидања припрате и да је надвратник са ктиторским натписом ипак на аутентичном месту. То нас враћа на почетну претпоставку да је припрата из 1425. године, а да је црква старија, можда и од 15. века, с обзиром на то да јој је средином треће деценије 15. столећа била неопходна поправка портала.

Сл. 16. Сполија у северозападном углу припрате (В. Миливојевић 2018)
Fig. 16. Spolia in the northwest corner of the narthex (V. Milivojević 2018)

торски натпис првобитно био изнад улаза у цркву, тако да се на основу димензија надвратника и портала ништа не може закључити.

83 Ако је веровати П. Петровићу, у прозорском отвору припрате, вероватно северном, налази се запис из 1584. године (Петровић 2011, 135–136 црт. 5), што би био *terminus ante quem* њене градње. Овај прозор је, по нашем мишљењу, зазидан приликом осликавања припрате, што је још један доказ да је она свакако старија од 17. века. Приликом конзервације, прозор је са унутрашње стране остао зазидан, док је на фасади видан.

84 Можда је реч о фрагменту псеудосаркофага или неке друге конструкције. Фреске у припрати делом прелазе преко мермерне сполије.

Дакле, када је реч о прве две градитељске фазе на храму Светог Николе у Д. Шаторњи, цркви и припрати, из досадашњег излагања можемо да закључимо да између њих постоји известан временски хијатус, супротно преовлађујућем мишљењу по коме су обе грађевине настале 1425. године. Уколико им је ктитор исти, припрата је подигнута поменуте године, док би се градња цркве могла сместити у прву четвртину 15. века. Ако се ради о задужбинама различитих личности, црква је још старија, можда из 14. века. Морамо, ипак, оставити и могућност, у случају да је ктиторски натпис премештен са једног на други портал, да је првобитна црква задужбина Николе Доречновића, а да је припрата дозидана касније, пре 17. века. Једино би нова археолошка истраживања могла да пруже одговор на ово и на питање намене храма Светог Николе. Такође, неопходна је подробнија анализа и поузданије датовање старијих слојева живописа у олтару и у ниши изнад ктиторског натписа, који се у литератури стилски и временски доводе у везу.[85] По најновијим проценама, сликарство у олтару је ипак из турског времена,[86] тако да остаје да видимо да ли је уопште и фреска патрона храма средњовековна. Подсећамо да ни сликарство на спољном западном зиду припрате, делом закљоњено звоником, није поуздано датовано.

Трећу фазу представља велика обнова храма у којој су зидови цркве и припрате, порушени у знатној мери приликом страдања манастира, президани до кровног венца. Тада је, наводно, осликана припрата, па се на основу старости живописа ова обнова углавном датује у почетак 17. века, а страдање у средину или крај 16. столећа, о чему је већ било говора. Уочено је да се остаци првобитног слоја живописа у олтару (*Служба архијереја*) налазе само на доњим, старијим деловима зидова,[87] док се за фреске у припрати нигде не каже да ли их има и на президаним деловима или не, што је веома важан податак за одговор на питање да ли је црква Светог Николе настрадала пре или после прве половине 17. столећа. Увидом у сачуване површине зидног сликарства у припрати стекли смо утисак да се и оно налази само на старијим, аутентичним деловима зидовима, што указује да је црква

85 Вид. Петровић 2009, 86, сл. 12.

86 Већ је напоменуто да Т. Стародубцев старији слој живописа у олтару не сматра средњовековним. Такође, по прелиминарној процени (на основу фотографија) проф. др Драгана Војводића са Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, сликарство у олтару је из поствизантијског периода, с краја 16. или, вероватније, из 17. века, а прецизније датовање није могуће због тога што су очувани само доњи делови фигура. Уваженом професору се захваљујемо на стручном мишљењу.

87 Петровић 1987, 59; Петровић 2009, 82.

срушена у времену тек након живописања нартекса.[88] И заиста, било би веома необично да је приликом обнове храма осликана припрата а да је у олтару и наосу остао тешко оштећен, готово уништен живопис. Осликавање припрате имало би смисла једино ако су фреске у цркви биле релативно добро очуване или их до тада уопште није ни било, већ су и црква и припрата истовремено живописани, што је могуће с обзиром на најновије датовање сачуваних фрагмената фресака у олтару. Дакле, по свему судећи, до 17. века црквена грађевина није претрпела озбиљнија оштећења, што, наравно, не значи да је ова светиња све време служила и да се манастирски живот у њој одвијао без прекида.

Није позната судбина Никоља у време Велике сеобе Срба (1690), када су поједини руднички манастири заувек запустели.[89] С обзиром на то да се у Никољу служило 1735. и 1741. године, а вероватно и нешто раније (1721), евентуално напуштање манастира од стране монаха у време опште бежаније преко Саве и Дунава било је привременог карактера. Након 1741. године, па све до 1817, када је планирана обнова манастира, Никоље се у изворима више не помиње. Нема га ни међу пројућим манастирима на Руднику 1804/1805. године, што значи да је напуштен пре Првог српског устанка, највероватније у време Кочине крајине (1788–1791), када су пострадали Благовештење и Вољавча, преостала два рудничка манастира.[90]

Ништа не указује да је манастир обновљен 1802/1803. године или у време Првог српског устанка, нити да је никољска црква у то време рушена, како налазимо у литератури. Из архивске грађе јасно се види да је обнова цркве започета тек 1818. године и да је то био крупан подухват, јер су биле потребне четири године, све до 1822, да се тај посао обави.[91] Прве године су „маистори већ свршили до крова“,[92]

88 Однос аутентичних и президаних делова зидова сада је видан само на спољним фасадама припрате, пошто су унутрашње површине, на којима нема фресака, омалтерисане.

89 Примера ради, Ђурине ћелије у Манојловцима су напуштене крајем 17. века, с тим што црква и конак тада нису запаљени. Радичевић и др. 2015, 252.

90 На могућност да је Никоље настрадало у време Кочине крајине указује и Радосављевић 2004, 387.

91 Марковић 1954, бр. 51; АС, КК, XV–1169 (1833). Занимљиво је да никољску цркву заједно са мештанима обнавља већ поменути студенички јеромонах Теодосије, као што су и манастире Благовештење и Вољавчу крајем 18. века обновили избегли студенички монаси, чији је манастир такође настрадао у време Кочине крајине. Овај Теодосије би могао бити бивши игуман Вољавче. О страдању и обнови Вољавче и Благовештења вид. Петковић 2004, 11–13; Ђокић 2006, 275–279. Користим прилику да се захвалим колегиници Т. Вићентић на уступљеним копијама архивске грађе из Архива Србије.

92 Марковић 1954, бр. 51.

што значи да је управо тада извршено презиђивање зидова храма (III фаза) и подизање куполе, која на првобитној цркви, с обзиром на распоред пиластара, могуће није ни постојала.[93] На северном зиду цркве су остављени отвори за врата и прозор, а на јужном зиду припрате за врата, која су касније зазидана и приликом конзервације поново отворена (сл. 2 и 5) Вероватно су тада проширени већ постојећи прозорски отвори на цркви, који су у средњем веку сигурно били ужи, а није искључено ни да је један од прозора на јужном зиду тек овом приликом пробијен.

Последњу, четврту фазу представља звоник на западу, у литератури датован 1817/18. годином. Реч је о грађевини већих димензија, веома масивној, па би њено подизање у то оскудно доба био тешко остварљив подухват. Због тога би изградњу звонаре требало очекивати касније, у време када сличне објекте добијају околне манастирске цркве у Вољавчи (1838) и Благовештењу (1844). На то, између осталог, указује слој малтерисања и кречења нанет преко фресака на спољном западном зиду припрате, тј. чињеница да је приликом обнове храма урађена и његова западна фасада, што не би имало смисла ако је у том тренутку планирана доградња звонаре. С друге стране, познато је да Никоље ни 1836. године није имало звоно,[94] па вероватно ни звонару. Из преписке црквених и државних органа 1842. године сазнајемо да је никољска парохија била намерна да те године подигне „звонару од камена“, па претпостављамо да је до краја пете деценије 19. века то и учинила.[95] Управо тих година су вршене и неке оправке на цркви, која је 1850. године поново осликана.

Резимирајући досадашње излагање можемо да издвојимо следеће фазе: I фаза – *црква*, вероватно без куполе (прва четвртина 15. века или старија); II фаза – *припрата* (1425. година); III фаза – *президани делови зидова и купола* (1818–1822. година); IV фаза – *звоник* (пета деценија 19. века). При томе, остаје недоумица око могућег премештања ктиторског натписа, што би знатно утицало на датовање прве две фазе

93 Није искључено да је кубе додато и касније, јер се у документацији на једном месту каже: „izvršeno je probijanje srednjeg svoda pa je izvedena kupola, koja sa spoljnih strana nema izraženo kockasto postolje, već je preko krovne forme uobličeno nepravilno zidano postolje kupole“. Prokić 1984, 1. У сваком случају, купола је озидана ако не приликом обнове цркве 1818–1822. године, онда убрзо, пошто је првобитно била покривена шиндром преко које је лим, за који је утврђено да је постављен приликом сређивања крова средином 19. века. Због поменутог натписа у куполи сматрало се да је она озидана 1803. године. Prokić 1980, 1. Вид. нап. 20.

94 Ђокић 2017, 30.

95 АС, МБ, 1842, 241; МПс–П, 1842, VI, 468. Н. Ђокић помиње овај податак из архивске грађе, али остаје при мишљењу да је звонара дограђена 1817. године. Ђокић 2017, 29, 31.

(*црква* – 1425; *припрата* – до краја 16. века). Неке мање интервенције вероватно су изведене и приликом осликавања храма у 17. веку. Ако је тада осликан и западни зид припрате са спољне стране може се претпоставити да је испред цркве постојао дрвени трем који је те фреске штитио.[96] Будућа истраживања и анализе ће показати у којој мери су наши закључци и претпоставке били исправни.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Аличић 1984/1985 – А. Аличић (прир.), *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век*, књ. I–III, Чачак 1984/1985.
Бабић 1968 – Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у: Моравска школа и њено доба, ур. В. Ђурић, Београд 1968, 143–155.
Бошковић и др. 1956 – Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, Ј. Нешковић, М. Величковић, З. Симић-Миловановић, *Манастир Никоље код Шаторње*, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II – Централна Србија, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956, 151–154.
Боловић, Челиковић 2014 – А. Боловић, Б. Челиковић, *Духовно и културно наслеђе*, у: Рудник, шапат висина, ур. Б. Челиковић, М. Кнежевић, Београд 2014, 607–706.
Васић 1971 – П. Васић, *Живопис Живка Павловића и Илије Стоичевића у манастиру Никоље у Доњој Шаторњи*, Зборник радова Народног музеја у Чачку II (1971) 59–62.
Вуичъ 1828 – І. Вуичъ, *Путешествіе по Сербіи*, Будим 1828.
Дробњаковић 1923 – Б. Дробњаковић, *Јасеница*, СКА, СЕЗ XXV, Насеља и порекло становништва 13, Београд 1923.
Ђорђевић 1994 – И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
Ђокић 2006 –Н. Ђокић, *Прилог историји манастира Вољавче*, Шумадијски записи III (2006) 243–290.
Ђокић 2017 – Н. Ђокић, *Прилог историји Никољске цркве у Шаторњи*, Каленић 2 (2017) 27–33.
Зиројевић 1984 – О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
Зиројевић 1994 – О. Зиројевић, *Попис манастира Смедеревског санџака из 1516. године*, Саопштења XXIV (1994) 157–160.
Ивановић 1967 – М. Ивановић, *Натпис Младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену*, Зограф 2 (1967) 20–21.
Јовановић 1988 – В. Јовановић, *Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову*, у: Зборник округлог стола о научном истраживању Косова, ур. П. Ивић, Београд 1988, 17–66.

96 Вид. Пајкић 1997, 211.

Јованчевић 2009 – Н. Јованчевић, *Манастири Српске православне епархије шумадијске. Устројство, историја, архитектура и сликарство манастирских храмова*, у: Српска православна епархија шумадијска 2002–2008, шематизам, прир. Н. Јованчевић, Крагујевац 2009, 277–394.
Каниц 1985 – Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1985.
Кнежевић 1996 – Б. Кнежевић, *Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVII–XXVIII (1995/1996) 203–212.
Madas 1978a – D. Madas, *Izveštaj o arheološkim radovima oko crkve Sv. Nikole u D. Šatornji*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Madas 1978б – D. Madas, *Inventar predmeta pronadjenih prilikom arheoloških sondiranja*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Мандић 1981 – С. Мандић, *Стари раванички нартекс*, у: Манастир Раваница – Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981.
Мано-Зиси 1933 – Ђ. Мано-Зиси, *Неколико старих српских цркава*, Старинар VIII–IX (1933–1934) 231–237.
Марковић 1954 – Р. Марковић (прир.), *Књажеска канцеларија* II, *Крагујевачка нахија 1815–1839*, свеска 1 (1815–1827), Београд 1954.
Милићевић 1876 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
Мишић, Суботин-Голубовић 2003 – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
Недељковић 2010 – М. Недељковић, *Никоље, манастир у Рудничкој планини*, у: Српски обичајни календар за просту 2011. годину, ур. С. Павићевић, Београд 2010, 309–392.
Павловић 2016 – М. Павловић, *Војно-административно уређење Смедеревског санџака 1739–1788*, докторска дисертација, Универзитет у Новом саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2016.
Пајкић 1978 – П. Пајкић, *Средњевековни споменици културе на Руднику*, у: Истраживачки зборник – Рудник, Крагујевац 1978, 44–50.
Пајкић 1997 – П. Пајкић, *Опис манастира Епархије шумадијске*, у: Српска православна епархија шумадијска 1947–1997, шематизам, ур. Н. Јованчевић, Крагујевац 1997, 157–239.
Перовић 1978 – Р. Перовић (ур.), *Први српски устанак. Акти и писма на српском језику* I *(1804–1808)*, Београд 1978.
Петковић 1995 – С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995.
Петковић 2004 – С. Петковић, *Благовештење Рудничко*, Крагујевац 2004.
Petrović 1985 – R. Petrović, *Izveštaj sa istraživačkih radova u crkvi Sv. Nikole u Donjoj Šatornji*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Petrović 1986 – R. Petrović, *Izveštaj o slikarsko-konzervatorskim radovima u Crkvi Nikoljači u selu Donja Šatornja*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Петровић 1987 – Р. Петровић, *Сликарско-конзерваторски радови у Доњој Шаторњи, Новој Павлици, Црној Реци и Алтун-алем џамији у 1986. години*, Гласник Друштва конзерватора Србије 11 (1987) 59–60.

Петровић 2008 – Р. Петровић, *Две сцене „Св. Зосим причешћује св. Марију Египатску“ и „Св. Пахомије и арханђел Гаврило“ на фрескама из XVII века у припрати цркве Св. Николе у Горњој Шаторњи*, Митолошки зборник 18 (2008) 259–265.
Петровић 2009 – Р. Петровић, *Новооткривене фреске и мермерни ктиторски натпис из 1425. године у цркви Свете Николе у Горњој Шаторњи*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 37 (2009) 81–108.
Петровић 2011 – Р. Петровић, *Зидни графити и фреске у припрати цркве Свете Николе у Горњој Шаторњи из XVII века*, Митолошки зборник 25 (2011) 127–146.
Поповић, Смирнов 1933 – П. Поповић, С. Смирнов, *Два српска натписа на камену из прве половине XV в.*, Гласник Скопског научног друштва XII (1933) 258–261.
Prokić 1980 – R. Prokić, *Crkva Svetog Nikole, Šatornja – Topola. Izveštaj o radovima 1979. godine*, у: Crkva Svetog Nikole u Donjoj Šatornji, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Prokić 1983 – R. Prokić, *Predmer i predračun radova na crkvi Sv. Nikole u Šatornji – Topola*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Prokić 1984 – R. Prokić, *Crkva Sv. Nikole u Donjoj Šatornji. Izveštaj o dosadašnjim radovima*, у: Crkva Sv. Nikole, Donja Šatornja, Topola. Nastavak konzervatorskih radova, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Prokić 1988 – R. Prokić, *Crkva Svetog Nikole u Šatornji. Zvonik (projekat)*, Документација ЗЗСК Крагујевац.
Prokić, Ristić 1986 – R. Prokić, M. Ristić, *Izveštaj o dosadašnjim konzervatorskim radovima crkve Sv. Nikola u Donjoj Šatornji*, у: Program konzervatorsko-restauratorskih radova crkve Sv. Nikola u Šatornji – Topola u 1986. godini (nastavak radova), Документација ЗЗСК Крагујевац.
Радић, Пајкић 2006 – Б. Радић, П. Пајкић, *Знаменитости Шумадије*, Крагујевац 2006.
Радичевић и др. 2015 – Д. Радичевић, В. Миливојевић, Д. Црнчевић, *Ђурине ћелије на Руднику: прелиминарни резултати археолошких истраживања у 2014. и 2015. години*, Гласник Српског археолошког друштва 31 (2015) 233–255.
Радосављевић 1997 – Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 31 (1997) 37–50.
Радосављевић 1998 – Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718–1739*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 32 (1998) 9–33.
Радосављевић 2004 – Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831. Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2004.
Радуловић 1989 – Е. Радуловић, *Скупина моравских споменика без бочних конхи*, Крушевачки зборник 4 (1988–1989) 47–77.
Ристић 1996 – В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.
Соловјев 1926 – А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права, од XII до краја XV века*, Београд 1926.

Стародубцев 2013 – Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића* I *(ктиторски натписи)*, Саопштења XLV (2013) 133–146.
Стародубцев 2016 – Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, Београд 2016.
Стојановић 1902 – Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902.
Стојановић 1903 – Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903.
Тарановски 1996 – Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд 1996.
Тодоровић 1992 – Д. Тодоровић, *Припрата цркве Св. Тројице у Ресави*, Саопштења XXIV (1992) 81–98.
Томовић 1974 – Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
Челиковић 1998 – Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998.

Vladan Milivojević
National Museum
Arandjelovac

SAINT NICOLAS CHURCH IN DONJA ŠATORNJA IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH
– Summary –

The monastery of Nikolje is situated on the northeast slopes of the Rudnik mountain, in the territory of the village of Donja Šatornja, on the left bank of the Nikolje River. The monastery church, consecrated to Saint Nicolas, is well-known for its ktitor (founder, donator) inscription from 1425, carved on the door lintel of the west portal of narthex, which informs that the church was a donation of Nikola Dorečnović, "a loyal nobleman" to the despot Stefan Lazarević. Nikolje also appears in Turkish registers in the 16th century and after that only in the original documents from the first half of the 18th century, at the time when services were still officiated in the monastery. After that, Nikolje was not mentioned until 1817.

Saint Nicolas Church is a single vessel edifice with a rectangular ground plan (10,70 x 6,17 m), including a semi-circular apse in the east and narthex in the west (4,94 x 6,17 m), to which a large three-storey belfry in shape of a tower was annexed in the 19th century (5,93 x 6,33 m). The central bay is surmounted by a decagonal dome from the outside.

Short notes on Saint Nicolas temple were left by Joakim Vujić, Feliks Kanic, Borivoje Drobnjaković, Đorđe Mano-Zisi and Đurđe Bošković. In the last quarter of the 20th century the church underwent conservation-restoration works

which also included a smaller scale archaeological research realized in 1977. A total of 7 trenches were opened: 2 inside the church, 4 next to its outside foundations and 1 in the churchyard. The results of the excavation have not been published. However, the findings related to the architecture of the church are partially known, but they have been often wrongly interpreted in literature, especially regarding the construction phases and their dating. According to a prevailing opinion, the church and narthex were erected in 1425, the temple was destroyed in the middle of the 16th century and underwent a thorough reconstruction at the beginning of the 17th century, when the walls were rebuilt and narthex was painted. A larger reconstruction was probably carried out at the beginning of the 19th century and the belfry was added in 1817.

By using the archaeological and conservation documents of the Institute for Protection of Cultural Monuments in Kragujevac, various historical documents and literature, but also by analysing the church building itself, we have come to slightly different conclusions regarding the construction phases of the Saint Nicolas Church. The archaeological research has confirmed that the narthex was annexed to the existing church, that the finished level of the older floor in the church and narthex was 20–29 cm lower than the found one, as well as that the level of the original terrain around the temple used to be up to 0,50 m lower. In the southwest coin of the naos, where the ktitor was usually buried, no grave was found. However, several graves without grave goods were discovered around the church.

The fact that the church and narthex were not built at the same time has opened the question of dating of these two buildings. Having in mind that the ktitor inscription is situated on the portal of the *narthex,* this paper considers a possibility that, in fact, only this part belongs to the donation of Nikola Dorečinović (II phase), while the *church* is older (I phase), without, however, rejecting the possibility that both buildings belong to the donation of the same person and that the time lap between their construction was relatively small, one or two decades. The church suffered a huge destruction only between 1735 and 1804/5, probably at the time of Kočina krajina (1788–1791) and was thoroughly reconstructed in 1818–1822, when its *walls were rebuilt and surmounted by a dome* (III phase), which probably had not existed before. The *belfry* (IV phase) was annexed to the narthex as late as in the middle of the 19th century (IV phase).

Key words: the monastery of Nikolje, Saint Nicolas Church, ktitor inscription, construction phases.

УДК: 75.052.046(497.11)"13/14"

Ана Јелић
Музеј рудничко-таковског краја
Горњи Милановац

СЛИКАРСТВО ОЛТАРСКОГ ПРОСТОРА И НАОСА ЦРКВЕ МАНАСТИРА БЛАГОВЕШТЕЊА РУДНИЧКОГ

***Сажетак**: У раду је анализирано сликарство наоса и олтарског простора цркве манастира Благовештења на Руднику. Старији слој живописа, видљив само у фрагментима, је средњовековни, настао на размеђи 14. и 15. века, на основу чега је датована и црква. Млађи слој фресака, доста добро очуван, потиче из 17. века, приближно око 1630. године, из ког је времена и сликарство припратне које на овом месту неће бити разматрано. Млађи живопис је у наосу подељен на 4 зоне: зону стојећих фигура, зону медаљона, зону Великих празника и зону са попрсјима пророка, док је на западној и источној страни изостављена зона медаљона. У своду су сачувани поједини видови Христа, а у олтару су представе Служба архијереја и Силазак св. Духа на апостоле, док је у полукалоти апсиде представа Богородица Шира од Небеса. Стилска анализа и поједини детаљи указују на могуће мајсторе који су осликали Благовештење.*

***Кључне речи**: Благовештење, наос, олтар, зидно сликарство, слој живописа, сликарска дружина.*

Манастир Благовештење Рудничко је смештен у живописној клисури Благовештењске реке која се улива у Сребрницу, североисточно од највиших врхова планине Рудник. Налази се у атару Страгара, удаљен око 6 км од центра насеља. Манастирска црква је посвећена Благовестима пресвете Богородице. То је мања једнобродна грађевина, правоугаоне основе, без куполе, са полукружном апсидом на истоку и дозиданом припратом на западу, знатно вишом од цркве, уз коју је средином 19. века призидан монументални звоник. Нема података о томе када је манастир заснован, нити ко је ктитор цркве. Први сачуван помен манастира је у турском дефтеру из 1476. године, где је убележен као Свети Благовестин.

Зидно сликарство Благовештења одувек је привлачило пажњу истраживача. По налогу кнеза Милоша, манастир је 1826. године посетио Јоаким Вујић, који у свом *Путешествију* бележи да он лежи између високих шумних планина, при реци Сребрници, да је веома стар и да је у старо време много пута био пљен од стране Турака, као и да је за време кнеза Милоша био обновљен и покривен.[1] Феликс Каниц се у Благовештењу обрео седме или осме деценије 19. века и забележио да је манастир мало запуштен, да њиме управља архимандрит Василије Нешић, родом из села Страгара, али и да је, поред малог броја монаха, знатно напредовао – око храма подигнут је обиман зид, црква и конак су темељно обновљени и сграђена је велика троспратна звонара на западној страни. Каниц претпоставља да су Благовештење, као и многе друге грађевине, изградили бивши дубровачки рудари у 14. и 15. веку, који су радили у овом крају где је врло рано развијено рударство.[2] М. Милићевић је, пишући о Благовештењу у књизи *Кнежевина Србија*, образложио због чега не говори о живопису овог манастира, наводећи како није спреман за тај подухват, али напомиње да су вредне зидне слике намерни да изуче М. Валтровић и Д. Милутиновић.[3] Њих двојица дају прве стручне податке о манастиру, а израдили су и три цртежа и четири акварела спољашњег и унутрашњег изгледа цркве.[4] Сликарством Благовештења бавили су се и Ђ. Мано-Зиси, Р. Љубинковић и П. Пајкић, посветивши му мање или више простора у оквиру својих радова о овом манастиру.[5] С. Петковић је у својој малој књижици о манастиру Благовештењу такође сумарно обрадио сликарство цркве и припрате.[6] Конзерваторске радове на живопису обавио је 1981. године Републички завод за заштиту споменика културе, под руководством Радомана Гашића. Тада је на источном зиду припрате откривена композиција *Страшни суд*, која је омогућила поузданије оквирно датовање првобитног сликарства Благовештења и, посредно, цркве.[7]

Старији слој живописа

На местима где је оштећен или отпао сликани слој млађег сликарства, појавили су се остаци старијег слоја живописа (сл. 1–3). Те фреске су се очувале захваљујући томе што је нови слој рађен ди-

1 Вујић 1902, 133–134.
2 Каниц 1985, 471.
3 Милићевић 1876, 233.
4 Валтровић, Милутиновић 2006, 240–249.
5 Мано-Зиси 1933/34, 219–230; Љубинковић 1956, 180–187; Пајкић 1997, 163–167.
6 Петковић 2004, 27–45.
7 Петковић 2004, 27; Пајкић 1982, 44.

ректно преко њих и што их, супротно уобичајеном поступку, сликар није штоковао и стварао неравнине ради лакшег везивања новог слоја малтера и фреско боје, већ је преко њих одмах набацивао танак слој малтера и на њему сликао.[8] Фрагменти старијег слоја налазе се у наосу, олтарском простору и у припрати. У наосу су видљиви у приземној зони на северном и јужном зиду, у висини до 1 м, и испод представе Јована Крститеља, испод прозора, до самог иконостаса. У проскомидији је сачуван један већи фрагмент са орнаментом у виду винове лозе са гроздовима.

Сл. 1. Остаци старијег слоја живописа на соклу, јужни зид наоса
Fig. 1. Layer of the older remains, south wall of the nave

Због фрагментарне очуваности, није могуће поуздано утврдити идентитет светитеља који су били представљени у приземној зони. Могуће је да су на северном и јужном зиду наоса, одмах изнад сокла, били насликани св. ратници, у стојећем ставу, на тамнозеленој позадини.[9] На то упућују изглед обуће на ногама представљених фигура,

8 Пајкић 1982, 44.

9 Св. ратници су се најчешће сликали у првој зони наоса. То су личности које су се истицале у првим вековима хришћанства, јер су браниле и штитиле хришћанску веру и мученички страдале. Они се сликају у ратничкој опреми, како држе копље или мач, са штитом. Одевени су у ратничку одећу-оклоп. Од св. ратника обично се сликају св. Димитрије, св. Нестор, св. Никита, св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат... Могли су у првој зони да буду приказани и св. врачи. Они се још називају и брзопомоћницима, јер су брзо пристизали у помоћ и лечили без новчане надокнаде. Приказивани су са својим атрибутима, као што су кутије са лековима, пинцете... Најчешће се приказују два брата, св. Кузман и св. Димитрије, а популаран је био и св. Пантелејмон.

чији су делови дати у виду трака, и добро су обрађени, и хаљине-хитони чији су доњи делови видљиви. Хаљине су окер боје са наборима, и пластично су моделоване. На њима се виде сенчења у црвеној, зеленој и плавој нијанси. Како су у наосу цркве обично сликане личности и сцене из црквене и библијске историје, поређане по хијерархијском значењу, може се претпоставити да су и у Благовештењу у зони изнад сокла били приказани св. ратници.[10] Приметно је да су фигуре на старијем слоју живописа биле ниже постављене у односу на фигуре које припадају млађем сликарству.

Сл. 2. Остаци старијег слоја живописа испод представе Јована Крститеља, северни зид наоса
Fig. 2. Layer of the older remains below the fresco of John the Baptist, north wall of the nave

На основу стилских и иконографских одлика, по обради драперија и боја које су употребљене приликом осликавања, фреске старијег благовештењског живописа датују се у размеђе 14 и 15 века.[11] То се најбоље може сагледати у монументалној композицији Страшног суда – Другог Христовог доласка. Ова фреска налази се на спољном западном зиду цркве (источни зид припрате) и заузима горњу трећину зида. Доста добро је очувана, у поређењу са фрагменатима истог сликарства у наосу и олтарском простору. Одликује се низом елемената карактеристичних за време око 1400. године.[12] Боје које је сликар употребио као и начин на који их је наносио подсећају на остварења Моравске Србије.[13] Да је сликар био талентован најбоље се види по томе како је обрадио лик Исуса Христа. Христово лице је врло лепо моделовано, а приказан је како благосиља Богородицу у одећи која лепо пада у богатим наборима.

Фреске у наосу, олтару и на спољном западном зиду цркве припадају

10 Петковић 2004, 27.

11 Петковић 2004, 27. П. Пајкић датује живопис у последње деценије 14. века. Пајкић 1982, 44; Пајкић 1997, 163.

12 Петковић 2004, 28–29, Пајкић 1982, 44.

13 Петковић 2004, 29. Изузев Каленића, мање задужбине у Моравској Србији последње трећине 14. века и прве половине 15. века нису увек живописали сликари натпросечне надарености.

јединственој хронолошкој целини, тј. осликане су у истом периоду и од исте сликарске руке. Анонимни сликар Благовештења Рудничког је највероватније припадао кругу бољих мајстора који су крајем 14. или почетком 15. века радили на подручју централне Србије.[14] Ипак, прецизније закључке о старијем слоју живописа није могуће донети због његове фрагментарне очуваности. Због тога би овим фрескама ваљало посветити додатну истраживачку пажњу.

Сл. 3. Остаци старијег слоја живописа, северни зид наоса
Fig. 3. Older remains, north wall of the nave

Млађи слој живописа

За разлику од старијег слоја, млађи слој живописа је доста добро очуван, ако изузмемо приземну зону која је пропала. Фреске су добро урађене, на влажном малтеру, с тим што су на неким деловима вршена досликавања на сувом малтеру, нарочито на лицима светитеља. Према уметничким, стилским и иконографским карактеристикама, живопис се датује у трећу или четврту деценије 17. века, најприближније око 1630. године, и везује се за период настојања патријарха Пајсија да оживи уметничке тенденције у Србији.[15]

Једнобродна црква манастира Благовештења Рудничког, са полукружном апсидом, наосом и припратом, уобичајени је тип црквене грађевине за који је систем декорације био утврђен вековима пре њене изградње и живописања. Неке специфичности у распореду живописа ипак постоје, и оне су највероватније биле условљене карактеристикама архитектуре цркве, али и историјским околностима у којима је живопис настао. Велику улогу игра образовање наручилаца и порекло сликара.

Живопис је прегледно распоређен у хоризонталним појасевима који у непрекидном ритму опасују зидове наоса и олтарског простора. Распоређивање по зонама истакнуто је бордурама којима су зоне одвојене. Особености живописа су нарочито видљиве у детаљима, али постоје и нека нова решења којима се он одликује.

14 Петковић 2004, 29; Пајкић 1982, 45; Мано-Зиси 1933/34, 222.
15 Петковић 2004, 30; Милићевић 1876, 318.

Олтарски простор

У највишој зони олтарског простора, који симболично представља место где се укрштају небеска и земаљска црква, приказан је *Нерукотворени образ Христов-Мандалион*, без натписа.[16] Представа је дата у виду беле тканине убруса која пада у наборима. Христос је представљен са крстастим ореолом у средини убруса. Појава овог мотива у олтару тумачи се евхаристичком симболиком.[17] Приказана у олтару, ова композиција симболизује бескрвну Христову жртву и добија сакраментално значење.[18] Тема оваплоћења се у олтару истиче попрсјем Богородице у полукалоти апсиде, као и убрусима. Испод ове композиције налази се прозор који је поделио на два дела композицију *Силазак св. Духа на апостоле*. Композиција *Силазак св. Духа* налази се испод композиције *Нерукотворени образ Христов*.[19] У композицији *Силазак св. Духа на апостоле*, апостоли су приказани симетрично са леве и десне стране, како седе у просторији на полукружној катедри. Апостоле предводе *апостол Петар* и *Павле.* Кодексе у рукама држе *апостоли Петар* и *Павле*, *Јован Богослов*, *јеванђелист Марко*, *Лука*, *Матеј*, док остали држе савијене свитке. Иза катедре је једноставна архитектура. У лучној површини насликано је попрсје *Мелхиседека*. Одевен је у пурпурну царску одежду, са круном на глави. У раширеним рукама носи *Нојеву барку.* Он би требало да персонификује *Космос*. Представа *Силазак св. Духа* тумачи се идејом апостолства, која се понавља у православној цркви кроз тајну рукоположења свештеника. Композиција *Благовести,* насликана је на источној страни изнад тријумфалног лука предолтарског простора, на месту које је било уобичајено за ову композицију у византијским црквама од 12. века, а касније се понавља и у црквама из турског периода. Композиција *Благовести* је обично била подељена на две целине, као што је случај и овде у Благовештењу. На левој страни је представљен *арханђео Гаврило са крилима*, сигниран **ⷭⷬⷯ ⷝⷃⷬⷮⷦⷖⷖⷅ**. Десну руку је у гесту благосиљања подигао према *Бо-*

16 Нерукотворени Христови ликови, у виду којих се Христос јавио верницима, у споменицима из 16. и 17. века срећу се и на другим местима у храму. Најчешће је убрус укомпонован изнад апсидалног прозора, и то тако да дели композицију *Благовести* на два дела. Присутни су редовно у декорацији купола цркава из турског периода. Петковић 1965а, 69–70.

17 Грабаръ 1930, 26–27.

18 Значење *Мандалиона* мења се уколико црква има куполу, а слика је смештена у олтар или непосредну близину олтара.

19 Смештај представе *Силазак св. Духа на апостоле* тумачи се идејом апостолства, која се непрестано понавља у православној цркви кроз тајну рукоположења. По узору на програме споменика 14. века, ова тема се некад распоређује и у олтарима цркава из 16. и 17. века. Петковић 1965а, 165, 181, 190, 196, 199, 206, 211.

ородици, док у левој руци држи штап. Одевен је у плаву хаљину, преко које је пребачен црвени огртач. Око главе има ореол златне боје. Иза њега је сликана представа архитектуре. На десној страни је представљена *Богородица* како стоји, сигнирана **ΜΡΘΥ**. Одевена је у црвени мафарион,[20] са златним украсима и траком при дну, и плаву хаљину која пада у наборима. Око главе има ореол златне боје. Иза ње се види сликана представа архитектуре и намештај. Највероватније да је у питању престо.

У олтарском простору фигурална зона одвојена је од горње зоне једноставним геометријским мотивом који се простире по профилисаном венцу. Овакво, профилисано одвајање зоне није често у нашим црквама. Видимо га у Сопоћанима, Студеници, Апостолима у Пећи. Касније се губи, и скоро увек се слика орнамент на равној подлози без венца. Оваква употреба венца честа је у црквама из 14. и 15. века у Мистри, с тим што су ту као украс на венцу употребљени скулптурални орнаменти.[21]

Сл. 4. Богородица Шира од Небеса, олтарски простор
Fig. 4. Mother of Jesus is wider than the Heaven, altar area

У полукалоти апсиде је огромна фигура *Богородица Шира од Небеса*. То је Богородица у ставу Оранте са Христовим медаљоном на грудима. *Богородица* је приказана фронтално, са рукама подигнутим у ставу молитве (сл. 4). Она пружа своје руке Свевишњему. Обучена је у плави хитон и пурпурни химатион. Чак и њена одећа указује на

20 Црвена боја указује на високи ранг, углед и значај личности која је носи.
21 Љубинковић 1956, 181.

побожност, тј. на прослављање људскости прославом у Небесима.[22] Око њеног нимба, што је веома необично, налази се текст који је оштећен.[23] По један арханђео приказан је са њене леве и десне стране, сигнирани **АГГЛОС КЇРЇѴ**. Њих двојица су одевена у владарске одеће плаве и пурпурне боје, украшене златом. У десним рукама носе палице, док у левим пружају Богородици и Христу диск земље на коме је Христов монограм. Од Богородице су одвојени црвеном траком. Богородица на грудима, у разнобојном медаљону, има представу Христа. Христос носи зелени хитон и пурпурни химатион. Приказан је у тренутку зачећа, али већ као дете. Има кратку смеђу косу. Десну руку је подигао у ставу благосиљања, а у левој руци држи савијени свитак. Око главе има крстасти нимб. Иза њега је простор који симболизује небески свод. Уместо овог типа Богородице, у апсидалним конхама могућа је и представа *Богородице са Христом на престолу*, као нпр. у Краљевој цркви у Студеници, Богородичиној цркви у Пећи, Старом Нагоричину,[24] али се на том месту могу наћи и другачија решења, као нпр. у Љевишкој или Грачаници, где у апсидалној конхи имамо представу *Богородице Оранте*.[25]

У конхи апсиде, испод представе *Богородица Шира од Небеса* налази се композиција *Служба архијереја*. Ова композиција слика се у олтарском простору скоро у свим црквама од 11. века, а редовно се јавља и у црквама из 16. и 17. века.[26] У касновизантијским црквама *Поклоњење Агнецу*, заједно са *Причешћем апостола*, кога у Благовештењу нема, објашњава присуство Христа у евхаристији. *Службу архијереја* чине по три фигуре најпознатијих отаца из првих векова хришћанске цркве. Распоређени су симетрично са северне и јужне стране апсидалног прозора. Одевени су у архијерејску одежду, у полуставрионе са омофорима и различито стилизованим крстовима, епитрахиљима. Клањајући се они прилазе средишту апсиде где је највероватније била приказана представа *Христос Агнец*, која је уништена када је пробијен прозор у апсиди. Архијереји у рукама држе развијене свитке са текстовима евхаристичког садржаја. Њих предводи по један арханђео Господњи са обе стране.

22 Плава боја је у Византији означавала земаљско и људско, док је црвена или пурпурна означавала божанско и небеско. Управо зато Богородица на себи носи плави хитон, јер она није божанство, већ је припадница људског рода, али је прекривена пурпурним плаштом јер је милошћу благодатна.

23 Највероватније да је у питању химна у њену славу.

24 Бабић 1987, 114; Тодић 1993, 71.

25 Панић, Бабић 1988, 116–117.

26 У црквама из турског периода понекад је недостајало *Причешће апостола*, углавном због недостатка површине за њено илустровање, због малих димензија цркава. Петковић 1965а, 67; Некада се ова тема смешта и на неку другу површину олтарског простора, као у Црној Реци, где заузима свод ђаконикона. Станић 1975, 121.

Идући од севера ка југу овде су представљени: *св. Георгије Богослов* (**СТЫ ГЛЇГОРИЄ БОГОСЛОВЧ**), епископ Цариграда, *св. Митрофан* (**СТЫ МИТРОФѦН**),[27] дуге браде, *св. Василије Велики* (**СТЫ ВѦСЇЇЛІЄ**), са дугом брадом и кратком косом, и један анђео у ђаконској одећи. Затим иду: један анђео у ђаконској одећи, *св. Јован Златоусти,* сигниран **СТЫ ЇѠѮЗЛѦТОЧ**.., препознатљив по краћој бради и тонзури, *св. Атанасије* (**СТЫ ѦѲѦNѦСЇЇЄ**), *св. Никола* (**СТЫ NИКОЛѦ**)[28] и на крају је празан простор без представе.

У ђаконикону насликана је младалачка фигура *св. Стефана* у архиђаконској одећи, док је на месту које је по правилу предвиђено за проскомидију насликана представа *св. Петра Коринчког* (сл. 5). По правилу, ту је требало да буде насликана *Визија св. Петра Александријског*.[29] Литургијско значење ове теме која је установљена у византијској иконографији у 10. и 11. веку, одредило је њено место у олтарском простору и у нашим споменицима, посебно у сликарству 14. века. *Св. Петар* је приказан обучен у раздерану лаку тунику. Уобичајена сцена у којој *Петар Александријски* пита *Христа*: „Ко ти раздра ризу“, а мали *Христос* одговара: „Арије безумни“, постала је нејасна. *Петар Коринчки* је непостојећа личност. Не би имало логике ни да су сликари мислили на пустиножитеља из 13. века *Петра Коришког*. Не зна се зашто је дошло до такве грешке.[30] Можда сликар није познавао добро иконографске обрасце. Уместо *Петра Александријског*, насликао је *Петра Коринчког*. У манастиру Ломници, представа *Визија Петра Александријског* је слично означена као у Благовештењу, као *Визија св. Петра Коринчког*.[31]

Сл. 5. Св. Петар, олтарски простор
Fig. 5. St. Peter, altar area

27 Митрофан – цариградски патријарх у време цара Константина Великог.

28 Св. Никола је један од најпопуларнијих брзопомоћника, широко распрострањеног култа. Он се нешто ређе слика у оквиру композиције *Служба архијереја*. Пејић 2002, 123.

29 Петковић 2004, 30.

30 Петковић 2004, 35–36.

31 Мазалић и Филиповић читају поред *Визије Петра Александријског* у манастиру Ломница натпис: СТ ПТР КОРИ НСК, стављајући у текст под знак питања *Петар Корички*, док у напомени тумаче исти натпис као „*Петар Коринѕки*“. Филиповић, Мазалић 1951, 146. *Представа св. Петра* је смештена на северном зиду проскомидије. Архијереј је одевен у богато украшену свештеничку одећу

Наос

Теме свода подељено је на четири поља. Идући у правцу исток-запад, насликана је композиција *Вазнесење Христово*, која припада циклусу *Великих празника*, затим су насликане три представе Христа, *Христос Пантократор*, *Христос Старац Дана* и на крају *Христос Емануил*.

У средишњем кругу на пурпурној позадини насликан је *Христос Пантократор*, сигниран **ΘΠ̅Ѧ̅NДО IC XC KP̅ѦTOP̅ѦC** (сл. 6).[32] Пантократор је приказан у попрсју као младић смеђе, дуге косе и браде. Обучен је у црвени хитон и плави химатион. Десном руком благосиља, док у левој руци држи затворен кодекс. Кодекс је раскошно украшен бисерима и драгим камењем. Христос око главе има златни нимб који је оивичен траком, у чијем средишту је крст. У угловима око *Христа Пантократора* су представе апокалиптичних бића, тј. три крилате животиње и један арханђео са крилима. Они држе затворене кодексе у рукама. Крилати симболи јеванђелиста који носе медаљон са *Христом Пантократором* илустрација су *Апокалиптичне визије* која се ослања на текст пророка Језекиља (Јез. 1, 4–11) и Откровења Јовановог (Отк. 4, 6).[33] Јеванђелисти имају устаљено место и сликају се на пандантифима. Апокалиптична бића, повезана са симболима јеванђелиста, наглашавају јединствену улогу старозаветних визија и новозаветних текстова о схватању Христове двоструке природе и најаве његовог Другог доласка.[34] У Благовештењу Рудничком нема куполе, а самим тим ни пандантифа. Њихова представа на своду може се тумачити као замена за програм који је био уобичајен у куполним грађевинама, а не као апокалиптичне визије какве се једино јављају у манастиру Ломници.[35] У кружном медаљону, на зеленој позадини, на-

са епитрахиљем, надбедреником и капом украшеном крстовима и означен је погрешно као *св. Петар Корински*. Шево 1999, 84.

32 Лик Пантократора у темену куполе, који изражава идеју о Христу као творцу и владару васионе, био је прихваћен у Србији још у 13. веку, о чему сведочи сликарство у куполи цркве Св. Петра у Расу. Међу споменицима 14. века чији је програм могао да послужи као узор мајсторима из 16 и 17. века су Краљева црква у Студеници, Грачаница, Дечани, Богородичина црква у Пећи. Радојчић 1966, 18.

33 Шево 1999, 93.

34 На Балкану су апокалиптичне визије ретко улазиле у програме монументалног сликарства, а њихова прва појава код нас је у Краљевој цркви у Студеници, могуће инспирисана призором из јужне галерије цариградске Св. Софије. Бабић 1987, 66–68.

35 У Ломници представа је допуњена још и колима и серафимима и симболима крилатих јеванђелиста. У оваквом облику *Апокалиптична визија* се не среће у нашим споменицима из турског доба. Шево 1999, 93–94.

Сл. 6. Христос Пантократор, теме свода
Fig. 6. Christ Almighty, dome

Сл. 7. Христос Старац Дана, теме свода
Fig. 7. Christ Old man of the Day, dome

сликана је представа *Христос Старац Дана,* сигнирана **СЛАВА СЄТЬ** (сл. 7). Око медаљона је трака са текстом +**СТЬ : СТЬ : СТЬ ГЬ СЬВАСѲЬ ИСПЛЬНЬНБО ИЗЄМЛЮ СЛАВИ ЄГО СѲСАНА ВЬВИШНИХЬ** итд. Медаљон држе четири херувима и четири анђела са крилима. Христос је приказан као старац седе косе и браде. Једном руком благосиља, а другом држи савијен свитак. Обучен је у пурпурни химатион и хитон. Око главе има нимб у који је уписан крст. Представа *Христос Старац Дана* се често слика на сводовима мањих сеоских цркава 16. и 17. века, уз ликове *Пантократора* и *Емануила*.[36] Натпис **СЛАВАСЄТЬ** у овој пред-

36 Петковић 1965а, 66–67.

Сл. 8. Св. Захарије, св. Јеремија, зона светитељских портрета, северни зид наоса
Fig. 8. St. Zackary, St. Jeremy, zone of portraits of saints, north wall of the nave

стави Христа је иконографска одлика сеоских сликарских дружина из Грчке, каква је нпр. она из Линотопа, а које су утемељене на узорима из старијих споменика Епира, Костура или Охрида.[37] Западно од ове представе насликан је *Христос Емануил*, сигниран **ОЄМАНО**..... Приказан је у кружном разнобојном медаљону. Четири анђела придржавају медаљон. Обучен је у богато украшену црвену одежду. Око главе има нимб у коме је уписан крст. Иза њега је представа небеског свода са звездама.

У овом делу је и представа *Вазнесење Христово* (**ВАЗНЪСЄНЇЄ ХСВО**) која припада циклусу *Великих празника*. *Вазнесење* се слика у горњим зонама олтарског простора скоро у свим споменицима из турског периода. Христос је приказан у кружној мандорли коју носе четири анђела.

У наосу цркве, у зони одмах испод темена свода, представљена је галерија од петнаест ликова, најпопуларнијих великих пророка. Помоћу сачуваних натписа имена уз пророке, њихових физиономија и карактеристичних атрибута које држе у рукама, као и текстова исписаних на свицима, могу се идентификовати сви пророци који су представљени. На јужној страни, идући од истока ка западу, представљени су: *Соломон*, *Језекиљ*, *Авакум*, *Илија*, *Јелисеј*, *Јован Крститељ са крилима и Малахија*. На северној страни, идући од запада ка истоку, насликани су: *Захарија*, *Јеремија*, *Данил*, *Гедеон*, *Јаков*, *Мојсије*, *Арон* и *Давид* (сл. 8 и 9). Сви светитељи су приказани са свицима на којима су

37 Шево 1999, 143.

Сл. 9. Св. Данило, св. Гедеон, св. Јаков, зона светитељских портрета, северни зид наоса
Fig. 9. St. Danilo. St. Gedeon, St. Jakob, zone of portraits of saints, north wall of the nave

исписани текстови. Врло су живих покрета руку и главе. Одевени су у различита одела, а у рукама имају различите атрибуте.

Међу пророцима у овој зони нарочито је занимљив лик *св. Јована Крститеља*, сигниран **ПРООРОКЪ ІѠНЬ**, на јужном зиду наоса (сл. 10). Међутим, његово име је погрешно написано. То је, у ствари, *Крилати Јован Крститељ – Кефалофорос*. Представљен је са смеђом брадом, дугом смеђом косом и крилима. Изражава идеју о анђеоском веснику (крила према: Малахија 3:1 и Матеј 11:10). У руци држи развијени свитак на коме је исписан текст. Сликар увек уместо *Јован* пише **ІѠНЬ**. То је случај и код представе *Јована Златоустог*. Представа *св. Јована Крститеља* се у православној уметности јавља доста рано, нпр. у Ариљу у 13. веку, и своје уобичајено место заузима на јужном зиду у близини иконостаса, баш као и овде у Благовештењу, на коме се устаљује у 17. веку.[38] *Св. Захарија* (**ПРОРОКЪ ЗѦХѦРІѦ**) је насликан као голобради младић који у десној руци држи свитак са текстом, а у левој седмокраки свећњак. *Св. Јеремија* (**ПРОѠРОКЪ ЄРЄМІѦ**) је представљен као старац шиљате браде и седе косе, обучен у хаљину и огртач. Са обе руке држи развијени свитак на коме је лик Богородице. Он је могао бити приказан и са вратима као његовим атрибутом, мада врата као атрибут може да има и *Језекиљ*. *Св. Данило* (**ПРОРОКЪ ДѦНІІЛЬ**) је приказан као голобрад, са капом (тефилин) старозаветних личности. У десној руци држи развијени свитак са текстом, а у левој стену са ликом Богородице. Она је везана за његову префигурацију Богородице. Обучен је у пурпурну хаљину са плавим огртачем.

38 Основу за иконографију ове теме, познате у византијском сликарству још од 9. и 10. века, нађена је и у текстовима пророка Малахија (3,1) и речима јеванђелисте Матеје (10,11). Татић-Ђурић 1973, 39–51.

Сл. 10. Св. Јован Крститељ–Кефалофорос, зона светитељских портрета, јужни зид наоса
Fig. 10. St. John the Baptist–Kefalophorus, zone of portraits of saints, south wall of the nave

Св. Гедеон, сигниран **ПРОѠРОКЬ ГЄДЄѠН**, насликан је са коврџавом седом косом и брадом, обучен у светлоплаву хаљину са пурпурним огртачем. У десној руци, која је сакривена под огртачем, држи свитак са текстом, а у левој руци држи руно са ликом Богородице. Руно је везано за његову префигурацију Богородице. *Св. Јаков* (**ПРОѠРОКЬ ІАКОВ**) је приказан као голобради младић који у десној руци држи лествице. Обучен је у пурпурни огртач са орнаментима, који је једним аграфамом стегнут у висини груди. *Св. Мојсије* (**ПРОѠРОКЬ МОЇСИЇ**) има смеђу браду и круну на глави, обучен је у пурпурну хаљину и плави огртач. У левој руци држи свитак са текстом, а у десној руци испред себе држи купину у пламену (неопалима купина) на којој је лик *Богородице*. *Св. Арон* (**ПРОРОКЬ АРОНЬ**) је представљен као старац дуге седе косе и браде, у десној руци држи свитак са текстом, а у левој држи жезло. *Св. Давид*, сигниран **ПРОРОКЬ ДАВИЇДЬ**, приказан је као старац седе косе и браде, у царском оделу са царском круном на глави. Носи плави огртач који је богато украшен и везан аграфамом. У левој руци држи кивот, у десној свитак са текстом. *Св. Соломон* (**ПРОРОКЬ СОЛОМОНЬ**) је приказан као голобради младић са

круном на глави, обучен у веома богато украшену пурпурну хаљину. У руци држи свитак са текстом. *Св. Језекиљ* (**ПРОѺРОКЬ ЄЗІКЬЇЛЬ**) је старац седе косе и браде, у десној руци држи врата, а у левој држи свитак са текстом. *Св. Авакум*, сигниран **ПРОРОКЬ ѦВѦК...МЬ**, је голобради младић, одевен у светлоплаву хаљину са пурпурним огртачем. У десној руци држи грм са ликом *Богородице*, док му је у левој свитак са текстом. *Св. Исаија* (**ПРОРОКЬ ИСѦІИѦ**) је представљен као старац седе косе и браде, одевен у пурпурну хаљину са плавим огртачем преко једног рамена. Лева рука му је прекривена огртачем и њом држи свитак са текстом, док у десној руци држи клешта са жаром. *Св. Илија*, сигниран **ПРОРОКЬ ИИЛИѦ**, приказан је као старац седе косе и браде, у пурпурној хаљини са плавим огртачем који је везан на једноставан начин у висини груди. У левој руци држи свитак са текстом. *Св. Јелисеј* (**ПРОѺРОКЬ ЄЛИСѢЇ**) је младић са брадом, одевен у плаву хаљину са пурпурним огртачем украшеним орнаментом и пребаченим преко једног рамена. У десној руци држи свитак са текстом. *Св. Малахија*, сигниран **ПРОРОКЬ ѦѦЛѦХЇѦ**, насликан је као младић кратке косе, одевен у плаву, украшену хаљину и пурпурни огртач са орнаментом. У десној руци држи свитак са текстом.

Испод зоне са попрсјима пророка је зона са сценама *Великих празника*. *Велики празници* илуструју најважније моменте јеванђеоске приче. Најзначајнији догађаји везани за православну цркву су испричани кроз сцене *Великих празника*. По три празника насликана су на јужном и северном зиду наоса, а остали су распоређени на источној и западној страни наоса. Једино су сцене *Преображења* и *Распећа* насликане у припрати и уврштене су у циклус *Христовог Страдања*.

На јужној страни, идући од истока ка западу, приказане су сцене *Рођење Христово*, *Сретење*, *Крштење Христово*, а на супротној, северној страни, идући од запада ка истоку, приказане су сцене *Васкрсење Лазарево*, *Улазак у Јерусалим* и *Васкрсење Христово*. На западној страни наоса налази се композиција *Успење Богородице*.

Рођење Христово један је од два најзначајнија хришћанска празника. Ова композиција има уобичајено иконографско решење. Радња се одиграва у пећини. У средини композиције је Богородица у полулежећем ставу. Јасле у којима је мали Христос су поред ње. Над њом се извирују главе вола и магарца. При врху сцене је сегмент неба са три зрака, од којих средњи, најдужи зрак, пада на јасле. Сцена купања је у десном углу, где су приказане две дадиље које купају новорођенче. У левом углу су Јосиф и пастир. У горњем углу сцене су три мудраца који на коњима путују на поклоњење. Предводи их анђео на белом коњу. Пећина у којој лежи Богородица није дата као реална предста-

ва.[39] Сцене *Рођења* обједињене су у јединствен призор. Такво решење није неуобичајено и среће се на византијским иконама и илустрацијама рукописа у 11. веку.[40]

Сретење, сигнирано **СТРѢТЄНИЇЄ ХВО**, има уобичајено иконографско решење (сл. 11). Приказано је као симетрична композиција.[41] Фигуре су симетрично распоређене око жртвеника јерусалимског храма. На левој страни су Богородица и Јосиф, који у рукама прекривеним скутом држи две беле птице, док су са десне стране Симеон Богопримац, који у рукама држи дете Христа, и пророчица Ана, са подигнутом десном руком, док у левој руци држи развијени свитак са текстом. Пророчица Ана је у већини балканских цркава из времена робовања под Турцима насликана са подигнутом десном руком. Осим геста руке, занимљив је приказ смеђе косе која се види испод белог вела којим је прекривена глава. То није у складу са јеванђеоским изворoм, где се наводи да је Ана била жена од 84 године (Лука 2:37).[42] Присутни се налазе испред насликане архитектуре која је приказана у виду зида надвишеног кулама и зградама. У склопу архитектуре је и храм са занимљиво приказаним дверима. Двери представљају затворена врата старозаветне Светиње над светињама у јерусалимском храму.[43] На основу двери, можемо закључити да се догађај одиграва испред храма.

---

39 Рођење Христово, као један од два најзначајнија догађаја новозаветног текста и један од два најсвечанија хришћанска празника, рано је опевано у византијској поезији и праћено многим обредима Божићног прослављања. Тиме се објашњава рана појава илустрације готово свих епизода овог догађаја. Бабић 1975, 49–57.

40 Бабић 1975, 49–57.

41 У нашим споменицима 14. века шема са троје учесника (Богородица, Јосиф и пророчица Ана) на левој страни сцене (при чему је дете Христос редовно у рукама мајке) и Симеоном Богопримцем који их сачекује са десне стране, среће се у Краљевој цркви у Студеници и Грачаници, док се симетрична композиција какву видимо у Благовештењу Рудничком ослања на старија решења, каква су у Св. Апостолима у Пећи и Милешеви. Бабић 1987, 97–98; Радојчић 1963, 79. У споменицима чије сликарство потиче из времена турске власти срећу се обе композиционе варијанте, асиметрична у Црној Реци и Петковици, а симетрична у Ломници и Пустињи. Станић 1975, црт. 3; Кајмаковић 1971, 319; Мирковић 1961, 97.

42 Пејић 2002, 107.

43 Како јеванђеоски текст не наводи где се овај догађај збио, сликарство ранијих епоха опредељује се за две варијанте призора. У Ариљу, Краљевој цркви у Студеници... иза учесника у сцени је насликана тробродна базилика, чиме се сугерише да се догађај одвија испред храма. Живковић 1970, црт. 16; Бабић 1987, 143–146. У Старом Нагоричину, Перивлепти у Охриду и Грачаници фигуре су распоређене око олтара, дакле у унутрашњости храма. Тодић 1993, 75, 101–102; Тодић 1988, сл. 34.

Сл. 11. Сретење, јужни зид наоса
Fig. 11. Visitation of the Virgin, south wall of the nave

Композиција *Крштење Христово* (**КРЬШЄНИЂ ХВО**) описана је у јеванђеоским текстовима, апокрифима и у црквеној поезији (сл. 12). Дата је као симетрична композиција. Христос је у средини приказан како стоји у Јордану. Око плоче на којој стоји су змије, док по води пливају рибе. Персонификација Јордана дата је у виду дечака, који је приказан лево од Христа, како седи на риби, а у рукама држи амфору. Христос је обавијен око бедара перизомом, а десном руком благосиља. Река више личи на школьку и нема везе са реалном представом. Изнад њих је у светлосном сегменту неба приказан *Бог-отац* као *Христос старац Дана*. Зрак у средини пада на Христову главу. На левој обали реке налази се *Св. Јован Крститељ,* обучен је у хаљину од кострети и огртач. Десну руку је ставио на Христову главу, док је на десној обали група од пет анђела који пружају руке Христу. У доњем углу, иза *Јована Крститеља* насликано је дрво са олисталом крошњом.

Васкрсење Лазарево (**ВѪСКРЇЬСЄНИЂ ЛѪЗѪРОВО**) (сл. 13) од раног хришћанства сматрана је префигурацијом Христовог васкрсења. Васкрсење Лазарево је једно од највећих Христових чуда. Тај догађај је подсетио на Христову осуду, страдање и смрт. Сцена има есхато-

Сл. 12. Крштење Христово, јужни зид наоса
Fig. 12. Baptism of Christ, south wall of the nave

Сл. 13. Васкрсење Лазарево, северни зид наоса
Fig. 13. Lazarus Resurrection, north wall of the nave

лошки карактер и везана је за надгробну иконографију. У централном делу композиције представљен је Христос који пружа десну руку испред себе. Обучен је у црвени химатион и плави огртач. Око главе има крстасти нимб. Иза Христа је група од шест апостола. Апостоли су приказани са подигнутим рукама према Христу. Пред њим су приказане у проскинези Лазареве сестре, Марија и Марта, са рукама прекривеним скутовима. Иза њих је младић, у белој хаљини, који држи надгробну плочу. Десно, у подножју је гробница у чијем мрачном отвору стоји Лазар, а испред њега је младић који одвезује његов повез. Група Јевреја налази се ван градских зидина. Становници Јерусалима приказани су као сведоци овог чуда. Сликар их је приказао у капији града Јерусалима. Лазар је приказан умотан у чаршав како стоји на вратима камене пећине, док га човек конопцем вуче.[44]

У сцени *Улазак у Јерусалим* (**ЧВЄТОНОСЇЄ**) сликар је представио Јевреје како носе високе капе (сл. 14). Такве капе носе и деца. Христос благосиља десном руком док јаше на „мазги" беле боје. Два дечака бацају пред Христа палмине гранчице, док један дечак простире под ноге животињи црвену кошуљу.[45] У крошњи палме која се види у позадини седи дечак и сече гране, док се други дечак пење уз дрво. Иза Христа су апостоли. Десно од Христа приказан је народ пред градом Јерусалимом. Ова сцена се приказује процесијом и литургијом у овом граду још од 4. века, а илуструје се у исто време и на рељефима саркофага.[46] Улазак у Јерусалим је традиционална слика медитеранског гостопримства, а детаљи са децом која кидају и бацају маслинове гранчице пред госте описани су у апокрифном Никодимовом јеванђељу и литургијској поезији, као знак да и деца препознају Христа.[47]

Васкрсење Христово (Силазак у Ад), сигнирано **ВѪСКРѢСЄНЇЄ ХВО**, приказано је као симетрична композиција. Христос стоји у центру на вратима Ада. Обучен је у тамну хаљину. Христова фигура уписана је у *Мандорлу*. Са његове стране је по један саркофаг у коме стоје праведници. Занимљив је приказ самог Ада, како стоји у саркофагу везан ланцима. Ту су и старозаветни цареви са крунама на главама. Испред њих је Адам кога Христос држи за руку.

Услед проширивања пролаза између наоса и припрате фреске на западном зиду су пропале. На основу сачуваних фрагмената може се

44 Петковић 2004, 35.

45 Сцена простирања хаљина и махања гранчицама пред уваженим гостом има ослонац у старом медитеранском обичају гостопримства, који описују и јеванђеоски текстови, мада се не наводи да тај гест чине деца. Шево 1999, 103.

46 Шево 1999, 103.

47 Важност идеје да су управо деца препознала Спаситеља нагласио је још у 11. веку Михајло Хонијат, говорећи: „Христос поставља пред себе одојчад да и они препознају свог господара". Millet 1916, 284.

Сл. 14. Улазак у Јерусалим, јужни зид наоса
Fig. 14. Coming to Jerusalem, south wall of the nave

закључити да је ту била насликана сцена *Успење Богородице*, која такође припада циклусу *Великих празника*.[48] То је било уобичајено место за ову композицију, која је решена симетрично. Одар на коме је била приказана Богородица је уништен, а налазио се у централном делу композиције. Нажалост, остао је видљив само горњи део композиције. Види се како Богородица држи подигнуте руке у мандорли кружног облика. Мандорлу придржавају арханђели, са сваке стране по један. Изнад је дванаест облака, по шест са сваке стране, у којима је по један апостол. Облаци су стилизовани у облику чунова. Овакав кружни облик мандорле био је чешћи на споменицима које су радили грчки сликари,[49] док је у старијим споменицима био чешћи овални облик мандорле. Са обе стране видљив је део са сликаном архитектуром.

48 Епизоде и учесници фреске *Успења Богородице* описани су у апокрифним текстовима и илустровани у старијим споменицима. Шево 1999, 107. Основна студија о иконографији ове теме: Wratislav-Mitrovic, Okunev 1931, 134–173.

49 Шево 1999, 108.

Између зоне *Великих празника* и зоне медаљона је орнамент палмете, дат наизменично на црној и црвено обојеној позадини. Мотив палмете био је често коришћен. Овакав орнамент се и раније среће на нашим средњовековним споменицима, једино што у 17. веку уметници стављају више листића.

У зони медаљона представљени су светитељски портрети. Зона медаљона раздваја зону стојећих фигура и зону у којој су сцене *Великих празника.* Уједно представља декоративни фриз. Медаљони су дати у три тона. Наизменично се смењују окер, циглацрвено и мркоцрвено или бело, сивозелено и скоро црно обојени медаљони. Постављени су на црној позадини која је украшена флоралним орнаментом. Овде је представљена галерија најзначајнијих светитеља. Приказани су као допојасне фигуре. Идући од истока ка западу, на јужној страни представљени су: један непознат архијереј, *архиепископ св. Мелентије*, *св. Георгије Нови*, *св. Јаков Персијанац*, *св. Трифун*, *св. Катарина*, *св. Божава* и *св. Варвара*, док су на супротној, северној страни, идући од запада ка истоку, насликани: *св. Кирик*, *св. Јулита*, *св. Орест*, *св. Евгеније*, *св. Ананије*, *св. Азарије*, *св. Мисаил*, као и један архијереј нечитљивог имена. Приказани су како у једној руци држе беле крстове, који уједно означавају њихово страдање за веру, док им је друга рука под скутом или је длаком окренута упоље. Медаљони се међусобно не додирују, а уплетени су у вреже од стилизованог лишћа и цветова.

Нарочиту пажњу привлачи лик *св. Георгија Новог*, сигниран **СТЇЬ ГОРГЇЄ N**....., младог златара из Кратова.[50] Светитељ је приказан са

50 Овај кратовски златар нашао је смрт на ломачи у Софији 1515. године, одбијајући да се потурчи. Петковић 2004, 34. Већ следеће године проглашен је за светитеља. Поп Пеја му 1521. године саставља житије са описом мученичког страдања. Популарност овог текста и вероватно усмена реч која се о том догађају ширила издвојили су брзо Ђорђа Кратовца од осталих савремених мученика. Већ 1539. године у далеком Новгороду, јеромонах Илија, по казивању двојице атонских монаха а по жељи митрополита Макарија, саставља и друго житије Георгија Новог. Очигледно, у први мах његов култ су прихватили и ширили Светогорци. У живопису Моливоксије на Атосу јавља се његов лик. Праву популарност добија по обнови Пећке патријаршије. У студеничкој припрати он се смешта у прву зону уз најугледније свете пустињаке. И у низу других црквава, посебно у првим деценијама по обнови, живопише се његов портрет са високом шубаром и огртачем опточеним крзном (Ломница, Јежевица, Благовештење Рудничко, Петковица...). Занимљиво је да се у Бугарској овај лик није сликао, што је чудно, с обзиром на то да је у Софији мученички страдао. Насупрот томе, у средишњим областима српске државе, по угледу на живописе у задужбинама предводника обновљене Пећке патријаршије, па чак и у удаљеним манастирима као што су Ломница и Петковица, овај лик се уврштује међу истакнуте црквене светитеље. Петковић 1965а, 87–88; Новаковић 1876, 97–102; Шево 1999, 133.

капом на глави, одевен у пурпурну хаљину преко које је плави огртач једноставно везан. У десној руци држи крст.[51] *Св. Мелентије* је приказан у свештеничкој одећи, седе косе и браде. У руци држи затворен кодекс. *Св. Јаков Персијанац* (**СТЇЬ ІѦКОВЬ ПЄРСѦНИ**) носи хаљину са украсним обрубима преко које је пурпурни плашт који је закопчан украшеним дугметом. У десној руци држи крст, а на глави има карактеристичну капу. Приказан је као младић с брадом. *Св. Трифун* (**СТЇЬ ТРИФѮN**) се често среће у старијим српским споменицима, будући да је сматран заштитником поља и сељака.[52] Приказан је као младић кратке смеђе косе. Носи плави огртач који је једноставно везан, са украшеном поставом. У руци држи крст. Својом необичношћу издваја се попрсје женске фигуре означене као *св. Божава* (**СТѦ БОЖѦВѦ**). Приказана је са светитељским ореолом, одевена у једноставну белу хаљину са црвеним повезом око главе. Највероватније је да је грчко слово *КСИ* том приликом заменило код Грка непостојеће слово *Ж*. Нажалост, није познато која је то светитељка, пошто се у именику светитељки не може наћи ниједно име слично овоме. Могуће је да је у питању нека побожна хришћанка која је имала исцелитељске моћи, па су верници због тога желели да је узвисе светитељством.[53] Осим *св. Божаве*, у низу медаљона приказане су још три светитељке. *Св. Катарина* (**СТѦ.. КѦТЄРИНѦ**) је у хаљини преко које је пурпурни огртач, везан у висини груди на једноставан начин. Она у руци држи крст. *Св. Варвара* (**СТѦ ВѦРВѦРѦ**) је обучена у једноставну окер хаљину са црвеним повезом на глави. У руци држи крст. *Св. Јулита* (**СТѦ ѮЛИТѦ**) је одевена у пурпурни огртач, са повезом око главе и занимљивим белим детаљима по њему и украшеном поставом (сл. 15). У руци држи крст. Окренута је према *св. Кирику*, сигнираном **СТІЬ КЇРИК**, који је приказан одмах поред ње као младић одевен у белу хаљину која је украшена орнаментима. Он кажипрстом своје руке показује у правцу чела, а у левој руци држи крст. Сликање *св. Јулите* и њеног сина *св. Кирика*, као што је случај у овом манастиру, био је уобичајени програм живописа из средњовековног и турског доба.[54]

51 Опширније о иконографији св. Георгија Кратовца вид. Суботић 1993, 167–202.

52 Најстарија представа овог светитеља код нас је у Сопоћанима. О култу св. Трифуна у Србији вид. Максимовић 1961, 49–60; Живковић 1984, црт. 33.

53 То није било ништа неуобичајено за средишњи део Шумадије. Посебно у 19. веку, а и раније, био је снажан култ безимене девојке, чији је гроб постојао у манастиру Дивостину, који се налази неких тридесетак километара од манастира Благовештења Рудничког. Овом гробу придавана је исцелитељска моћ. Петковић 2004, 34.

54 Св. Кирик је као трогодишњи дечак настрадао заједно са својом мајком св. Јулитом. Он се у већини споменика са подручја Пећке патријаршије слика као дечак, док се као младић са раном на челу чешће приказује у споменицима

Сл. 15. Зона медаљона, св. Кирик, св. Јулита, св. Орест, св. Евгеније, северна страна наоса
Fig. 15. Medallion zone, St. Cyric, St. Judith, St. Orest, St. Eugene, north wall of the nave

Уз иконостасну преграду представљена је композиција *Деизиса – Моленија Богородице* (**МР Ѳ**...) *и св. Јована Крститеља пред Христом* (...**Ѡ ПРИДИТЄЧА**). Лик *св. Јована Крститеља* је насликан на северном зиду, леђима окренут иконостасу. Због тога је тешко уочити да је саставни део композиције *Деизиса*, коју чине, поред њега, *Богородица* и *Христос*.[55] *Богородица* и *Христос* су насликани на супротном, јужном зиду наоса. Богородица је обучена у плаву хаљину и црвени мафарион. У левој руци држи савијени свитак, док десну руку држи подигнуту у висини груди. Насликана је окренута ка Христу који је ту био представљен, али је уништен каснијим пробијањем прозора.

На јужној страни наоса, у најнижој зони, у правцу исток-запад, до представе *Богородице*, приказане су стојеће фигуре *св. арханђела Михаила* (**АРХАГЄЛ МИЇХАЇЛЬ**), *св. Димитрија* (**СТЫЇ Д**.....) и *св. Георгија* (**СТЫЇ ГЄѠРГИЄ**) (сл. 16), док су на северном зиду наоса, у правцу запад-исток, представљене стојеће фигуре *св. Пантелејмона* (**СТЫЇ ПАНТЄЛЄЇИМОН**), *св. Прокопија* (**СТЫЇ ПРОКОПЇИЄ**), *св. Нестора* (**СТЫЇ НЄСТОРЬ**), *св. Теодора Тирона* (**СТЫЇ ТЄОДОРЬ**.....) и једног светитеља чија је горња половина оштећена највероватније када је пробијен прозор на овом зиду наоса. Ту је могао бити насликан *св. Теодор Стратилат*.[56]

северне Грчке, поготову у сликарству мајстора из Линотопа. Шево 1999, 140. Ова иконографска појединост се ипак не може узети као поуздан аргумент за тврдњу како се сликање св. Кирика као дечака јавља само на подручју Пећке патријаршије, будући да се св. Кирик као младић са раном на челу среће и у сликарству Дечана. Марковић 1995б, 260.

55 Петковић 2004, 33–34.

56 Петковић 2004, 33.

Сл. 16. Арханђео Михаило, св. Димитрије, св. Гедеон, јужни зид наоса
Fig. 16. Archangel Michael, St Dimitrius, St. Gideon, south wall of the nave

У овој зони светитељи су насликани испод декоративно обрађених лукова. Овде видимо галерију најпопуларнијих св. ратника.[57] Приказани су као стојеће фигуре, у фронталном ставу. Одевени су у различите костиме, са атрибутима који указују на њихов позив и заслуге за хришћанску веру и страдалништво. Њихова хришћанска припадност исказана је великомученичким венцима у коси. Окер површина ореола светитеља уоквирена је белом бојом и нешто ужом црном линијом. Имена светитеља исписана су белом бојом. *Св. арханђео Михаило*, сигниран **ꙗРХꙗГГЛ МИХꙗИЛЬ**, приказан је са крилима. Одевен је у кратку тунику и панцир, а огрнут је пурпурним огртачем који је везан у висини његових груди на једноставан начин. У једној руци држи исукан и високо подигнут мач, док у другој држи куглу (сферу) са *Христовим монограмом*. На ногама има пурпурне чизмице. *Св. Димитрије* (.... **ДИМИТРЇИЄ**) и *св. Георгије* (.... **ГЄѠРГЇИЄ**) су приказани окренути један према другоме. *Св. Георгије* је голобради младић, обучен у хаљину преко које је пурпурни огртач, закопчан аграфамом, опточен бисерима. Одећа му је богато украшена. Такву одећу носе племићи. У руци држи мученички крст. *Св. Димитрије* је такође голобрад, обучен у плаву дугу хаљину преко које је пурпурна туника. Има плави огртач, украшен златним и зеленим округлим детаљима. У руци држи мученички крст. *Св. Пантелејмон* је једини св. врач који је овде насликан. Он је један од најпознатијих св. врачева. Приказан је као голобрад,

57 Марковић 1995а, 567–626.

одевен у једноставну дугу плаву хаљину преко које је пребачен пурпурни огртач, чија је постава богато украшена различитим мотивима. У једној руци држи пинцету, а у другој кутију са лековима. *Св. Прокопије* је приказан као Христов војник.[58] Он је једини насликан у пуној ратничкој опреми. У руци држи копље, а иза је штит. *Св. Нестор* је видљив само у горњем делу, тј. само глава која се види изнад пробијених врата. *Св. Теодор Тирон* је представљен као младић смеђе коврцаве косе и браде.[59] Окренут је ка *св. Теодору Стратилату* који је највероватније био насликан до њега. Одевен је у богато украшену племићку одећу, носи кратки огртач који је четвртастом украшеном копчом закачен у висини груди. У руци држи дугачак крст.

У сликарству овог периода у сеоским црквама св. ратници се чешће сликају у ратничкој опреми са оружјем, и на тај начин се истиче њихова заштитничка улога. Постоји мишљење да се у манастирским храмовима ратници сликају најчешће као и други мученици, без испољавања ратничких обележја, тј. да се приказивањем ратника у одећи мученика истиче њихово страдање за веру, потискујући у други план њихов ратнички позив. Овде у Благовештењу Рудничком само је *св. Прокопије* приказан као прави војник у ратничкој опреми са штитом и копљем, можда и *св. Нестор*. У монашким задужбинама био је омиљен тип ратника обучених у племићку одећу са обележјима мученика.[60]

У најнижој зони наоса са јужне и северне стране, ако изузмемо композицију *Деизиса*, били су представљени св. ратници и само је-

58 У византијској уметности очуване су бројне засебне представе овог светитеља у виду попрсја или стојеће фигуре. Његов култ је био у средњем веку нарочито истакнут у источним деловима Србије и западним крајевима Бугарске, ширећи се из Ниша и Прокупља где се чувају делићи моштију овог светитеља. Св. Прокопије спада у породицу популарних светитеља из реда раних хришћанских мученика. Као први палестински мученик означен је у делу Јевсевија Кесаријског, где се кратко наводи суђење и смрт овог светитења у време Диоклецијана 303. године. У византијској уметности треба разликовати два типа Прокопијевих представа. На једној страни је засебна светитељева попрсна, стојећа или коњаничка фигура, а на другој страни епизоде из његове хагиографије. Он се увек слика као голобради младић са косом средње дужине. Сличан му је приказ св. Нестора, али он може повремено, за разлику од св. Прокопија, да има разбарушену косу или кратку браду. Одећа је патрицијска или војничка. Војничко обележје преовлађује од 11–12. века. Веома често има копље у левој руци. Најстарија представа је у капели Св. врача у римској цркви Св. Марије Антикве. Габелић 2006, 527–559.

59 Већ у раном раздобљу овај св. ратник је сликан на два начина: тзв. малоазијски тип, са густим праменовима косе и брадом раздељеном у два прамена, и тзв. александријски тип са заоштреном брадом и прикупљеном косом. О најстаријим представама св. Теодора вид. Марковић 1995а, 574–577.

60 Шево 1999, 145.

дан св. врач. То су личности које су се истицале у првим вековима хришћанства и које су браниле и штитиле Христову веру.

Натписи поред глава светитеља, као и натписи на свицима које држе поједини светитељи у рукама усечени су оштрим и танким оруђем у свежу плитку подлогу живописа. На тај начин су урађене и границе појасева позадине. Позадина у приземној зони подељена је у три појаса. Први појас позадине је црне боје, други, средишњи појас позадине је маслинастоокер боје. Он је најшири, и досеже негде до испод рамена светитеља. Трећи, горњи појас позадине је црне боје. Ликови светитеља су увек исцртавани тамном линијом, док су сенке дате прилично грубо и делују доста тешко.

Постоји могућност да су у најнижој зони са јужне старне западног зида били насликани српски светитељи *Сава* и *Симеон*.[61] Али то остаје само претпоставка. Зна се да су се заједнички портрети првих Немањића, Саве и Немање, родоначелника владарске породице и оснивача самосталне српске цркве, готово увек сликали у црквама живописаним после 1557. године. Ови портрети се најчешће налазе у југозападном делу наоса, на месту које је у старијем сликарству било резервисано за поворке или генеалошко стабло Немањића.[62] Овај култ је истицан у најранијим споменицима српског средњовековног живописа, а посебно јача почетком 14. века.[63]

* * *

Зидно сликарство млађег слоја живописа у наосу и олтарском простору већим делом је очувано и у доста добром је стању. Одликују га карактеристична решења у распореду композиција, неки детаљи, али и нова решења у приказивању простора. Фреске су највероватније настале у трећој или четвртој деценији 17. века, тј. приближно око 1630. године.[64] Манастир је очито био добро економски обезбеђен, јер су током треће деценије 17. столећа обављени и обимни грађевински радови на цркви. Наиме, дограђена је припрата која је нешто виша и шира у односу на старију цркву. Касније је западни зид цркве пору-

61 О св. Симеону вид. Петковић 2000, 386.

62 Најугледнији српски светитељи св. Симеон и св. Сава се после обнове Пећке патријаршије редовно сликају у свим храмовима, каткад у припрати а каткад у западном делу наоса. У манастиру Пустињи, на пример, представљени су на пиластеру, као да је буквално схваћена песничка фигура да се српски светитељи Сава и Симеон називају стубовима вере.

63 Двојни портрет раног 14. века свакако је заснован на заједничком прослављању два српска светитеља, установљеном у Теодосијевом заједничком канону светом Симеону и светом Сави на осам гласова.

64 Петковић 2004, 30.

шен, а припрата и наос обједињени су у једну целину. По свој прилици је недуго по завршетку градње припрате осликана комплетна унутрашњост храма, пошто су фреске настале око 1630. године. Између осталог, појава лика *Ђорђа Крашовца* у наосу међу светитељима указује да је живопис рађен после 16. века а пре половине 17. столећа.

Није прецизно утврђено ко су били сликари који су осликали благовештењску цркву. Не може се са сигурношћу говорити ни о њиховом пореклу. Током првих деценија 17. века, ако се издвоје сликари као што су Георгије Митрофановић и Јован, по сеоским црквама радили су осредњи мајстори.[65] Могуће је да су у осликавању благовештењске цркве радиле две групе сликара. Једна група је осликавала припрату, а друга наос и олтарски простор, и то у краћем временском интервалу или, пак, истовремено. Такође, није искључено да је целокупно сликарство дело једне групе сликара, али да су сликари слабијих уметничких квалитета радили у припрати, а бољи у наосу и олтару. Иако се ова два живописа међусобно разликују, извесне карактеристике сликарства наоса примећују се у сликарству припрате. Нпр. цвеће и траву сликар стилизује на исти начин и боји тамнозеленом бојом. За фреске у наосу свакако се може рећи да су боље урађене. Цртеж у наосу је наглашенији у односу на цртеж у припрати. Сликар користи црну дебелу линију да би оивичио ликове. Бољем квалитету фресака у наосу допринеле су и боје које су сликари користили. И у наосу и олтару употребљавали су хладне, незасићене боје, сиву, љубичасту, црну, баш као и сликари у припрати, али су сликари у наосу тамноцрвеном бојом успели да оживе колорит фресака. Вероватно су користили боје које су им биле доступније и јефтиније, што се одразило на квалитет фресака. Боје лошијег квалитета углавном су користили мајстори који су за скромнију зараду и краће време морали да ураде неки посао за сеоске задужбине. Да су сликари у припрати били слабији види се и по томе што нису поштовали редослед приликом постављања сцена. То се приписује њиховом незнању или неискуству. Међутим, не може се рећи ни за све сликаре који су радили у наосу да су талентовани. Виде се и у наосу одступања, нарочито у рукопису сликара. Рецимо, разликује се рукопис сликара који је радио натписе у зони медаљона од сликара који је исписивао натписе у првој зони. У зони медаљона сликар слово Т исписује другачије, што указује да сликарство у наосу није рад истог мајстора.[66] Такође, то одступање у натписима видљиво је и у припрати, где имамо натписе који су калиграфски украшени, док су други натписи урађени немарно и неуредно.

65 Петковић 2004, 36.

66 Љубинковић 1956, 183.

У осликавању цркве могли су да учествују и грчки сликари, један или више њих. У неколико натписа види се мешање два језика. Сигнатуре на грчком језику су нпр. у конхи апсиде, где су два анђела сигнирана грчки **АГГЛОС КЇРЇѴ**, али и у припрати. Заједнички рад грчких и наших сликара није била необична појава, јер су уметничке везе са Грчком биле традиционалне још од ранијих времена. Оно што је занимљиво јесте да и у грчким натписима постоје погрешке, па се због тога помишља да можда грчки није био матерњи језик сликару.[67] Могуће је и да су сликари били из наших јужних крајева, где су се у пограничним областима људи без неког великог образовања служили са два језика.[68] На Македонију и неку сликарску дружину с југа могло би да укаже присуство ликова *Георгија Новог*, *Ђорђа Кратовца* и представа *Петра Коринчког*.[69] На северној страни свода припрате приказан је *Св. Ахилије Охридски*, што би такође ишло у прилог претпоставци да су сликари били из Македоније. У композицији *Благовести* Богородица је приказана како стоји, а не како седи; у композицији *Сретење* пророчица Ана има подигнуту руку; појава натписа **САВАѠѲ** уместо **ВЄТЬХ ДЬНЬМИ** у представи *Христос Старац Дан*; *св. Кирик* приказан као младић који показује своју рану, све су то иконографске карактеристике које асоцирају на сликаре са севера Грчке, нпр. из радионица у Линотопу које имају узоре у радионицама из Епира, Костура и Охрида.

Први истраживачи манастира Благовештења истакли су сродност овог сликарства са сликарством манастирске цркве у Ломници у Босни и цркве манастира Пустиње код Ваљева. Светозар Радојчић је сликаре Јована и Николу који су потписани у Ломници препознао у потписима сликара из 1622. године у Пустињи.[70] Он, такође, наводи

67 Уколико је сликарска дружина била образована на подручју северне Грчке, на сличан начин као и радионица из Линотопа – погранично село близу Костура – могло би се помишљати да су њени чланови у већини били Цинцари. Јован, Никола и Георгије су честа имена код ових становника, тако се зову и чланови дружине из Линотопа. Шево 1999, 180.

68 Љубинковић 1956, 183.

69 Филиповић и Мазалић скрећу пажњу на постојање извесних сродних иконографских решења као и стилских особина између Ломнице и Благовештења Рудничког. Натписи уз поједине сцене и композиције у живопису Ломнице имају извесне језичке особине за које би се могло рећи да су својствене југоисточним крајевима наше земље: Јужној Србији, Македонији..., па су њих двојица претпоставили да су Ломнички мајстори вероватно из тих крајева. Највероватније да се ради о једној сликарској дружини из Македоније или из Јужне Србије. Филиповић, Мазалић 1951, 133.

70 Живопис у манастиру Пустињи потписали су сликари Јован и Никола у ниши проскомидије. Њих двојица су се са Томом и Димитром потписали и на крају поменика-диптиха уз проскомидију у цркви св. Мине у Штави 1633/36. године. Пејић 2002, 21.

могућност да су сликари који су радили у Ломници били из Херцеговине или Црне Горе. И Љубинковић је указао на извесне стилске сличности сликарства у Ломници са сликарством у Благовештењу Рудничком. Обимна истраживања о српском сликарству извршио је и Сретен Петковић.[71] Он је, међутим, одбацио Радојчићеву претпоставку о могућем поистовећивању сликара Јована и Николе поменутих у манастиру Пустиња са истоименим сликарима у Ломници.[72]

Неоспорно је да благовештењско и ломничко сликарство припадају истом стилском кругу. Између ова два сликарства постоје програмске и иконографске сличности које се најбоље виде у композицијима *Визија Петра Коринчкоī*, затим у композицијама које се налазе у припрати, као што су *Издајство Јудино* у коју је уклопљена сцена *Руīања Христу*. Такође, у натписима се појављују скоро исте језичке карактеристике, нпр. име *Јован* сликар исписује као **ІѠНЬ**, затим код представе *Визија св. Петра*. Када је у питању поређење са сликарством Ломнице требало би узети у обзир временски период од скоро две деценије који раздваја ова два сликарства. Сликарство Ломнице датовано је у 1607/08. годину. Та чињеница отежава да се говори о истој сликарској дружини. Чак и да је иста дружина радила у Благовештењу, с обзиром на временску разлику, неки од сликара из Ломнице сигурно више нису били у дружини у време осликавања Благовештења. И поред наведених имена у натпису живописа Ломнице, број сликара није поуздан.[73] Познато је, међутим, да су неке сликарске дружине с краја 16. и почетка 17. века, услед породичног наслеђивања заната, трајале дуго, као нпр. сликарска дружина из Линотопа, чије датоване радове срећемо скоро девет деценија.[74]

Највероватније је да су у осликавању благовештењске цркве радили сликари скромнијих уметничких квалитета, који су дошли из наших јужних крајева, односно из Македоније, или су из Црне Горе

71 Петковић 1965а.

72 Петковић 1965б, 170–171.

73 Кајмаковић у Ломници препознаје четири сликарска рукописа. Бољег сликара наоса он назива Јован I, слабијег сликара наоса Георгије, а сликаре у припрати Јован II и Никола. Кајмаковић 1971, 259–263.

74 Шево је у монографији о манастиру Ломници велику пажњу посветила одређеним иконографским сличностима овог манастира са манастирима Пустињом и Благовештењем Рудничким. Као значајна аналогија зидног сликарства које је у Ломници извела група сликара, међу којима су били Никола и Јован, Благовештење Рудничко је добило запажено место у овом иконографском раду. Шево уочава сличност иконографских предложака које су користили сликари Ломнице и Благовештења Рудничког, али анализом стила јасно показује разлике у њиховом сликарском рукопису и закључује да је реч о двема радионицама сличног, свакако грчког порекла. Шево 1999, 14, 17, 112, 143–144, 156, 174, 177–178, 208, 214.

и Херцеговине. Пошто се у сликарству Благовештења Рудничког запажају особености карактеристичне за оба језичка подручја, онда је могуће да је сликарска дружина била састављена од сликара из Црне Горе и Македоније. Свакако је међу њима било и грчких сликара.

Многе недоумице везане за сликарство манастира Благовештења нису у потпуности разрешене, што и није било могуће учинити овим радом. Једино монографским приступом, којим би прошлост, архитектура и сликарство Благовештења били детаљно приказани, значај ове рудничке светиње јасније би био сагледан у укупној слици културног живота Балкана у време турске владавине у 16. и 17. веку.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Бабић 1975 – Г. Бабић, *Циклус Христовог детињства у пределу са хумкама на фресци у Градцу*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 49–57.
Бабић 1987 – Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987.
Валтровић, Милутиновић 2006 – М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Документи I – теренска грађа 1871– 1884*, ур. Т. Дамљановић, Београд 2006.
Wratislav-Mitrovic, Okunev 1931 – L. Wratislav-Mitrovic, N. Okunev, *La dormition de la Sainte Vierge dans le peinture medieval ortodoxe*, Byzantinoslavica III (1931) 134–180.
Вујић 1902 – Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији* II, Београд 1902.
Габелић 2006 – С. Габелић, *О иконографији св. Прокопија*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 527–559.
Грабаръ 1930 – А. Н. Грабаръ, *Нерукотвореннии Спасъ Ланскогo Сабора*, Seminarium Kondakovianum, 1930.
Живковић 1970 – Б. Живковић, *Ариље*, *цртежи фресака,* Београд 1970.
Живковић 1984 – Б. Живковић, *Сопоћани, цртежи фресака,* Београд 1984.
Кајмаковић 1971 – З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971.
Каниц 1985 – Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво* II, Београд 1985.
Љубинковић 1956 – Р. Љубинковић, *Благовештење Рудничко*, у: Археолошки споменици и налазишта у Србији II (Централна Србија), ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956, 176–187.
Максимовић 1961 – Ј. Максимовић, *Которски циборије из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961.
Мано-Зиси 1933/34 – Ђ. Мано-Зиси, *Благовештење Рудничко*, Старинар VIII–IX, Београд 1933/34, 218–231.
Марковић 1995а – М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности*, у: Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 567–630.
Марковић 1995б – М. Марковић, *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима*, у: Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 243–264.

Millet 1916 – G. Millet, *Recherches sur L`iconographie de l`evangile*, Paris 1916.
Милићевић 1976 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
Мирковић 1961 – Л. Мирковић, *Манастир Пустиња*, Богословље 5 (1961) 85–106.
Новаковић 1876 – С. Новаковић, *Служба и живот Ђорђа Кратовца. По рукопису 17. века*, Гласник СУД XXI (1867) 98–156.
Пајкић 1982 – П. Пајкић, *Значајно откриће у манастиру Благовештењу Рудничком*, Гласник Друштва конзерватора Србије 6 (1982) 44–45.
Панић, Бабић 1988 – Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1988.
Пејић 2002 – С. Пејић, *Манастир Пустиња*, Београд 2002.
Петковић 1965а – С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965.
Петковић 1965б – С. Петковић, *Време настанка и мајстори зидне декорације у Ломници*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1 (1965) 161–172.
Петковић 1986 – С. Петковић, *Морача*, Београд 1986.
Петковић 2000 – С. Петковић, *Иконографија св. Симеона Српског у доба турске владавине*, у: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 381–394.
Петковић 2004 – С. Петковић, *Благовештење Рудничко*, Крагујевац 2004.
Радојчић 1963 – С. Радојчић, *Милешева,* Београд 1963.
Радојчић 1966 – С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.
Станић 1975 – Р. Станић, *Зидно сликарство манастира Црне Реке,* Рашка баштина 1, Краљево 1975, 95–131.
Суботић 1993 – Г. Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 167–205.
Татић-Ђурић 1973 – М. Татић-Ђурић, *Икона Јована Крилатог из Дечана*, Зборник Народног музеја VII, Београд 1973, 39–51.
Тодић 1988 – Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд – Приштина 1988.
Тодић 1993 – Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993.
Филиповић, Мазалић 1951 – М. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН CI, Одељење друштвених наука, н. с. књ. 3, Београд 1951.
Шево 1999 – Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999.

Ana Jelić
Museum of Rudnik and Takovo Region
Gornji Milanovac

ALTAR AND NAOS PAINTINGS IN THE CHURCH OF THE MONASTERY OF ANNUNCIANTION IN RUDNIK
– Summary –

The Monastery of Annunciation in Rudnik is situated on the northern slopes of Rudnik Mountain, in the vicinity of the village of Stragari. It was probably built in 1400. The paintings of this monastery have been attracting explorers` attention for quite some time. Two layers of paintings have been preserved. The older layer has been preserved only in fragments, whereas the more recent layer has remained complete. Due to the fragmental preservation of the older layer it is not possible to estimate the identity of the depicted saints in the lower zone, right below the zone of skirt. However, it is supposed that they represent the sacred warriors. It is also interesting that the figures of this layer are positioned lower that the figures dating from more recent times. According to the style and iconographic features, paints used for painting, by the way the drapes were presented, and the next to the ground zone as it is, the older frescos are dated to the last decade of the 14th century, that is to say the eighth or ninth decade of the 14th century.

The more recent layer is very well preserved and visible. According to artistic style and iconographic features, the more recent layer is dated to the third and fourth decade of the 17th century, probably around 1630. The order of the paintings is characteristic and they were not only influenced by the architecture of the church, but also by the historical circumstances of the time as well. The education of the commissioners, as well as the painters` background, was very important. The paintings are nicely ordered and you can easily understand them in horizontal belts that girdles in a continuous rhythm the walls of nave and the altar area. The arrangement by zones is emphasized by the edging which at the same time divides the zones. In the top zone of the altar there is a presentation of a Genuine Face of Christ-Medallion. Below it there is a composition Descending of the Holy Spirit to the Apostles. The Annunciation composition is on the east side, above the triumphal arch before the altar area. In the semi dome of the apse there is the composition Mother of Jesus is wider than the Heaven. Archangel Michael is painted on the left side and Archangel Gabriel on the right side. Below this composition we see the fresco Service of Archpriests. St. Stephen is presented in the place reserved for deacons, and in the proscomedia the presentation of St. Peter Cornic can be seen. The top of the dome is divided into four sections where we can see the compositions: Christ Resurrection which belongs to the Great Holidays cycle, and three Christ frescos – Christ Almighty, Christ the Old Man of the Day, and Christ Emanuel. In the nave, below the top, there is a gallery of fifteen characters of the most popular profits. Below the zone of the profits` busts, we can see the zone of

great holidays. Then comes the medallion zone where saints are portrayed. In the next-to-the-ground zone are standing figures of saints painted below decorative and colourful arches. Next to the iconostasis there is a composition of Deisis – Begging of Mother of Jesus and St. John the Baptist before Christ.

The painters are unknown, but if we look at the inscriptions, they were artists from Serbia. Due to several inscriptions in Greek, we can conclude that a Greek could have taken part in its decoration. It is obvious that they were done by a group of artists. It is interesting to point out that Greek inscriptions have some language inconsistencies, which might mean that Greek was not his mother tongue. The painters might have been from our southern parts, e.g. Macedonia. They are also supposed to have come from Montenegro and Herzegovina, as well as from north Greece due to some details in the frescos. All these suppositions are justified because there are language characteristics specific for both parts. This inconsistency can be explained by the possibility of the group probably consisting of the painters from Montenegro and Macedonia; they were united in this group for business reasons and not for family relationships. A Greek was the most probably among them. There were attempts to connect this painting style with the painting style in Monastery Lomnica near Shekovici, Bosnia, and in the monastery church of Pustinja near Valjevo, Serbia. Parallel research of the paintings in these three churches could give a clearer view of the time of origin as well as of the painters. The fresco painting of the Annunciation Monastery of Rudnik belongs to a broader range of the Balkan artistic creations originating from the end of the 16th and beginning of the 17th centuries, which were made by not very skillful painters who originated from rural communities, engaged in rural and modest monastery churches.

Key words: monastery, fragments, iconography, naos, altar, Jesus Christ, Mother of Jesus, saints, arch, group of painters.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"11/16"(082)
902.2(497.11)(082)

НАУЧНИ скуп Рудник и Венчац са околином у Средњем веку и раној модерни (2017 ; Аранђеловац)
Рудник и Венчац са околином у Средњем веку и раној модерни : тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу / уредници Синиша Мишић, Дејан Радичевић, Марко Шуица. - Аранђеловац : Народни музеј "Аранђеловац" ; Београд : Центар за историјску географију и историјску демографију, Филозофског факултета, 2018 (Аранђеловац : Ђурђевдан). - 326 стр. : илустр. ; 25 cm

На спор. насл. стр.: Rudnik and Venčac Mountains with their Surroundings in the Middle Ages and the Early Modern Age. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз сваки рад. - Библиографија сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-88927-15-4 (НМА)
1. Stv. nasl. na upor. nasl. str.
a) Археолошка истраживања - Србија - Зборници b) Србија - 12в-15в - Зборници
COBISS.SR-ID 269123852

Народни музеј
Аранђеловац

ФИЛОЗОФСКИ
ФАКУЛТЕТ
1838